

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

До питання періодизації історії Компартії України

Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки

Радянсько-німецький договір 1939 р.

Стан і перспективи розвитку археографії на Україні

Внутріпартійна боротьба в 1928—1929 рр.

Голод 1931—1933 рр. на Україні

Костомаров, Мазепа

8'89

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк,
канд. іст. наук В. М. Ричка

Художній редактор В. П. Литвиненко
Технічний редактор Н. Є. Любич
Коректор Л. П. Захарченко

Здано до набору 12.06.89. Підп. до друку 28.07.89.
БФ 37756. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Об.
вид. арк. 15,73. Тираж 5560 пр. Зам. 09-78. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги.
252004 Київ, 4, вул. Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 8 (341),
август, 1989, Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Ком-
партии Украины — филиал Института марксизма-лени-
низма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан
в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке).
Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство
«Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжная типография научной книги.
252004 Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 8 (341)

СЕРПЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

- Панченко П. П. Становище українського села (60—80-ті рр.) 3

Методологія та методика історичних досліджень

- Солдатенко В. Ф. До питання періодизації історії Компартії України 14

* * *

- Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки 24

- Якушевський А. С. (Москва). Радянсько-німецький договір 1939 р. 36

ІНТЕРВ'Ю

- Стан і перспективи розвитку археографії на Україні 47

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

- Греченко В. А. (Харків), Колесник В. Ф. Деякі питання внутріпартійної боротьби в 1928—1929 рр. 57

75-річчя початку першої світової війни

- Комаренко О. Ю. Ставлення пролетаріату України до першої світової війни 68

* * *

- Морозов А. Г. (Черкаси). Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923—1928 рр.) 76

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Кульчицький С. В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР 88

ІСТОРИЯ В ОСОБАХ	
Варгатюк П. Л. Героїчне і трагічне в долі Є. Б. Бош	94
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
Голод на Україні (1931—1933 рр.) (продовження)	105
СТАТТІ І ВИСТУПИ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УРСР 20—30-х РОКІВ	
Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будів- ництва національностей України)	118
ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ	
Маркітан Л. П. Н. К. Крупська в Харкові	125
НАШ КАЛЕНДАР	
Ковтанюк Н. Г. 90-річчя Державного історичного музею Української РСР	129
Комська А. М. Державній історичній бібліотеці — 50 років	131
З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	
Костомаров М. І. Мазепа (продовження)	135
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
Кондрацький А. А. Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70—80-ті роки)	150
Пруниця С. Ю. (Ужгород). Д. Д. Данилюк. Історіографія Закарпаття в новіт- ній час (1917—1985)	151
Корольов Б. І. Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. Триумфаль- ное шествие Советской власти на Украине	153
Волощенко А. К., Парасуцько О. А. Ю. И. Кирьянов. Переход к массо- вой политической борьбе	155
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Шевченко Л. В. II Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства	156
Гранчак І. М. (Ужгород), Зимомря М. І. (Ужгород). Конференція, при- свячена вивченню наукової спадщини Ю. І. Гуци-Венеліна	157

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії

Курсом оновлення соціалізму

П. П. Панченко (Київ)

Становище українського села (60—80-ті рр.)

Висвітлюються процеси, що відбувалися у сільському господарстві Української РСР у 60—80-ті роки, у системі громадського землекористування, співвідношення між зростанням чисельності управлінського апарату та обсягами сільськогосподарського виробництва.

Перебудова, прискорення темпів соціально-економічного розвитку суспільства, гострота проблем продовольчого забезпечення населення вимагають більш конструктивного осмислення питань вдосконалення аграрних відносин. Діалектика життя змушує спеціалістів — представників різних галузей наукових знань більш повно й об'єктивно вивчати процеси, що відбувалися в межах соціалістичної епохи, які в багатьох випадках виявилися сфальсифікованими або спотвореними. Чимало історичних подій випало з їх поля зору. Лише зараз не лише фахівці, а й майстри журналістського цеху повернулися обличчям до так званих «білих плям» в історії. Вони активно розглядають й оцінюють складні явища й події¹.

Посилився інтерес до недостатньо популярних питань аграрної історії УРСР і всієї країни. Цілком виразно сформулювалася важлива суспільствознавча формула: не осмисливши глибини й суті аграрних процесів, проблем аграрних відносин, неможливо комплексно, системно вивчати історію Української РСР та СРСР.

Особливу увагу передусім привертають малодосліджені чи просто нерозроблені проблеми, зокрема, надто форсовані темпи колективізації, драматична доля куркульства, в процесі винищення якого як класу значною мірою постраждало й середняцтво та інші соціальні групи села, метод усупільнення селянського майна при формуванні колгоспів, довгий ланцюг порушень Статуту сільськогосподарської артілі, соціальне ущемлення прав колгоспного селянства при здійсненні податкової політики держави в повоєнні роки, реорганізація машинно-тракторних станцій, нееквівалентний обмін між містом і селом, ортодоксальна спеціалізація колективних господарств тощо. Ще й досі в поле зору дослідників не потрапляють негативні наслідки впливу культу особи Сталіна та сталінізму на кадрову та соціальну політику на селі в 30-і — другій половині 40-х, а також на початку 50-х років.

Слід підкреслити, що проблеми вдосконалення сільськогосподарського виробництва й аграрних відносин перебували в зоні уваги партійних і радянських органів республіки. Питання розвитку громадського аграрного виробництва спеціально розглядалися на багатьох пленумах ЦК Компартії України, під час нарад: протягом 60-х—80-х років лише на пленумах ЦК та зборах активу республіканської парторганізації — близько 20 разів. Вони стосувалися різних аспектів цієї теми: актуальних питань розвитку сільського господарства, піднесення його

¹ Маються на увазі виступи та інтерв'ю Ю. Полякова, А. Бутенка, Ю. Афанасьєва, В. Тихонова, С. Кульчицького, В. Яворівського, М. Слабошпицького та інших на сторінках органів масової інформації.

продуктивних сил; дальшого вдосконалення механізму аграрних відносин; спеціалізації і концентрації виробництва; міжгосподарських зв'язків та аграрнопромислової інтеграції; меліорації та хімізації аграрного виробництва; зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів та радгоспів тощо.

Широке коло проблем аграрного виробництва в УРСР аналізувалося на XXII—XXVII з'їздах Компартії України, що відбулися в розглядуваний період. Хоч на порядку денному їх засідань стояли питання розвитку народного господарства республіки у рамках п'ятирічних планів, вищезгадана тема висвітлювалася в діалектичному взаємозв'язку із суспільними процесами (як у загальнореспубліканському, так і регіональному аспектах, у межах багатьох областей).

Навіть з цього переліку видно, що проблеми аграрних відносин розглядалися досить регулярно. А от якщо оцінювати сам факт втілення в життя прийнятих рішень, то можна зробити висновок, що практично жодне з них у встановлені строки і в повному обсязі так і не було виконане, тобто вони залишилися на рівні декларацій (безперечно, правильних, але декларацій). За таких обставин чимало аналогічних питань були відбиті в значній кількості документів, раз у раз повторювалися в них, але не були реалізовані на практиці. Найбільш узагальненим недоліком було те, що громадське аграрне виробництво республіки й донині ще не вирвалося з пут екстенсивного розвитку. В багатьох областях на низькому рівні перебуває культура землеробства та продуктивність молочного тваринництва, незадовільно ведеться боротьба з ерозійними процесами. Повільно впроваджуються нові досягнення науки і техніки, застосовуються прогресивні індустріальні технології, нарощуються темпи науково-технічного прогресу. Неприпустимо великими є втрати вирощеної сільськогосподарської продукції, не налагоджено систему її зберігання, а також доставки споживачам. Всі ці та й інші обставини призвели до низького рівня інтенсифікації колгоспного та радгоспного виробництва. Поки ще мають місце серйозні прорахунки в справі організації праці².

Такі обставини є не чим іншим як девальваційним елементом ідейних цінностей соціалістичного будівництва в галузі вдосконалення аграрних відносин. Звичним є таке становище, коли навіть добре продумані накреслення зависають у повітрі, не дістають свого логічного завершення. Могутні запаси професіональних знань ще не в повному обсязі використовуються для вдосконалення виробничих відносин на селі, неухильного прискорення НТП в аграрному виробництві. У доповіді на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов особливо наголошував, що тепер, коли ми докорінно перебудовуємо економічні відносини на селі, створюється сприятлива ситуація для того, щоб органічно поєднати сільське господарство з науково-технічною революцією, забезпечити перехід на нові технології, до активного використання досягнень біотехнології, селекції, агрохімії, всього того, що повинно значно підвищити продуктивність сільської праці³.

Ще однією з десонуючих проблем у розглядуваний період була невідповідність пропорційного зростання обсягів суспільного сільськогосподарського виробництва республіки і системи управління, передусім чисельності його апарату. Ці два компоненти правомірно розглядати у взаємозв'язку, взаємозалежності. В даному випадку вони розвивалися по висхідній лінії. Але пропорції були різними та й відмінності — досить таки істотними. Так, кількісне збільшення управлінського апарату всупереч ленінським настановам, висловленим вождем в одній з

² Созінов О. Наука на шляху докорінної перебудови.— Сільс. вісті.—1988.— 6 січ.

³ Горбачов М. С. Про аграрну політику КПРС у сучасних умовах: Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 15 березня 1989 року. // Правда.—1989.— 16 марта; Рад. Україна.— 1989.— 16 берез.

його останніх праць «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», відбувалося надмірно високими темпами.

Простежимо їхню трансформацію. Наприклад, у 1960—1986 рр. темпи зростання середньорічного обсягу валової продукції сільського господарства за всіма категоріями господарств у республіці збільшилися в 1,59 раза. У громадських господарствах — у порівнянні з особистими підсобними — вони були більш високими. У колгоспах, радгоспах, міжгосподарських і інших підприємствах за той же період цей показник зріс у 1,76, а в останніх — в 1,26 раза⁴. Як бачимо, вони були значно вищими в громадському господарстві і мали характер визначальних тенденцій.

Тим часом управлінський апарат зростав набагато швидше. Розглянемо динаміку змін його чисельності на рівні основної, тобто районної та міжрайонної ланки. На початку 60-х років у першій з них, що функціонувала на правах підрозділу місцевих (в даному випадку райвиконкому) органів Радянської влади, чисельність керівного апарату досягла близько 20 чол. Згодом було організоване міжрайонне управління сільського господарства, що проіснувало до об'єднання сільських і промислових партійних і радянських органів. Цей апарат не витримав випробування часом. Створені у середині 80-х років замість райвідділів районні аграрнопромислові об'єднання (РАПО) збільшилися у середньому до 60 чол., тобто у порівнянні з початком 60-х, по суті, втричі⁵.

Відбулися й якісні зміни у складі апарату. Абсолютна більшість працівників останнього має вищу спеціальну освіту. Але існували і прорахунки в його комплектуванні. Вони полягали в тому, що близько 15—20 % співробітників не мають відповідного виробничого досвіду, не працювали в колгоспах, радгоспах, на міжгосподарських підприємствах, в управління прийшли після завершення навчання у відповідних спеціалізованих учбових закладах⁶. Ці обставини, безперечно, негативним чином позначаються на практичній діяльності не лише самих спеціалістів, а й цих ланок у цілому, впливають на їх безпосередні зв'язки із сільськогосподарським виробництвом, тобто колективними і радянськими господарствами.

Діаметрально протилежно виглядають стан зростання управлінського апарату і тенденція до змін у чисельності сільського населення республіки, яка намітилася особливо безпосередньо у сфері матеріального сільськогосподарського виробництва. Протягом 60-х — першої половини 80-х років питома вага сільських жителів у складі всього населення Української РСР знизилася більш як на 16 %⁷.

Водночас виявилася й інша тенденція — значно зменшилася середньорічна кількість зайнятих у сільськогосподарському виробництві. За той же період у колгоспах, радгоспах, міжгосподарських підприємствах вона скоротилася практично на третину⁸. Це без тимчасово залучених до роботи у сільськогосподарському виробництві, передусім протягом відповідного сезону.

Що ж до валового виробництва останнього, то воно фактично зросло в республіці в 1,6 раза⁹. Причому збільшення продукції тваринництва відбувалося більш прискореними темпами, ніж у всьому аграрному виробництві. Звідси можна зробити цілком логічний висновок, що

⁴ Народное хозяйство Украинской ССР // Юбилейный стат. ежегодник. К 70-летию Великого Октября.— Киев, 1987.— С. 114 (підррахунки автора).

⁵ Поточ. арх. Агрпрому УРСР: питання кадрів.— 1988.— С. 3—9 (підррахунки автора).

⁶ Там же.— С. 11—15.

⁷ Народное хозяйство Украинской ССР // Стат. ежегодник.— Киев, 1982.— С. 5 (підррахунки автора).

⁸ Народне господарство Української РСР в 1965 році.— К., 1966.— С. 377; Поточ. арх. Агрпрому УРСР: масові кадри.— 1988.— С. 7—14.

⁹ Народное хозяйство Украинской ССР...— С. 114 (підррахунки автора).

тенденція до зростання управлінського апарату у сфері керівництва сільським господарством визначилася досить виразно. Таким чином, різні реорганізації апарату, перебудови управління останнім здійснювалися (як це не прикро визнавати) в інтересах самого управління, а не виробництва. Крім районної, виник досить численний апарат обласної та інших ланок.

За таких умов дедалі помітніше виявився авторитарний характер керівництва сільським господарством. Апарат, особливо у застійний період, фетишизував культ паперу, працював, переслідуючи передусім свої інтереси. Через це міцніла основа для ортодоксально-догматичних підходів у справі керівництва процесами, що відбувалися у громадському сільськогосподарському виробництві. Спочатку дещо несміливо, а згодом більш настійно формувався ґрунт для наступу догматичного авторитаризму, що поступово набував значних масштабів. Він знайшов свій вияв у конкретному ставленні до розв'язання проблем розвитку аграрного виробництва на основі наказних формул¹⁰, котрі дедалі активніше входили в наше життя.

З'являлися різного роду перегини, пов'язані з укрупненням, а потім розукрупненням колгоспів. Липневий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС указав на ряд прорахунків на шляху здійснення спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва на основі міжгосподарських зв'язків, аграрнопромислової інтеграції¹¹. Передчасно ліквідовувалися тваринницькі ферми, іноді навіть досить значні за обсягами своєї господарської діяльності. Не завжди продумано створювалися конгломерати великих об'єднань або різноманітних підприємств. При цьому варто згадати і заходи, пов'язані з нещадною боротьбою проти травопільної системи, про захоплення кукурудзою без урахування конкретних природних, кліматичних чи ґрунтових умов різних регіонів республіки¹². Пізніше такі речі спеціалісти почали кваліфікувати, як невинуваті, професійно невмотивовані крайнощі, яким годі й шукати логічні пояснення.

Як свідчить суспільна практика, протягом 60-х й особливо у 70-і роки чисельний склад управлінського апарату формувався досить довільно, без всебічного вивчення реальних потреб. Чисельність його працівників визначалася приблизно, вона безпосередньо не залежала від головного фактора — матеріального сільськогосподарського виробництва, результатів практичної роботи. Життя наполегливо висуває на порядок денний необхідність вироблення абсолютно чітких, належним чином продуманих і науково обґрунтованих критеріїв залежності кількості його співробітників від масштабності виробництва, землекористування, ефективності й інтенсивності господарської діяльності колгоспів, радгоспів тощо у сфері економіки.

Їх органічною частиною має бути також практичне втілення ідей прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві. Такого роду фактори покликані відіграти роль своєрідних еталонів, лакмусового паперу як відповідної основи при формуванні структури управлінського апарату та визначенні його чисельності. Життєва необхідність урахування цих критеріїв має бути першоосновою постійного вдосконалення процесу управління, до того ж побудованого на демократичних принципах. У доповіді на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов указував, що в районній ланці існує така практика, коли збори представників господарств і підприємств на демократичній основі формують раду для координації ділового спів-

¹⁰ Данилов В. Октябрь и аграрная политика партии.— Коммунист.— 1987.— № 16.— С. 36.

¹¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1979.— Т. 12.— С. 341—342.

¹² Бурлацкий Федор. Хрущев: штрихи к политическому портрету.— Лит. газета.— 1988.— 24 февр.

робітництва при вирішенні конкретних питань, в чому вони зацікавлені. Рада та її апарат не наділені адміністративно-розпорядчими функціями. У тисячах районів замість адмін апарату РАПО демократичним шляхом, згідно з волевиявленням трудових колективів, створено виборні органи. Слід уважно поставитись до досвіду роботи агрокомбінатів, агрофірм та агрооб'єднань. При всій їх різноманітності спільними для них повинні бути самостійність і самоуправління, економічні методи керівництва господарською діяльністю, розвинутість кооперативних засад, налагодження інтеграційних зв'язків на виробництві, при переробці й реалізації продукції. Все це відповідає тим завданням, котрі впливають з докорінної перебудови економічних відносин на селі¹³.

Після березневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС цей досвід набув поширення в усіх областях республіки. Агрокомбінати створюються в Полтавській, Харківській, Київській, Львівській та інших областях. Було надано нового імпульсу питанням наближення організаційних форм до сільськогосподарського виробництва. Однак дана форма стала свого роду судиною для переливання до неї кадрів колишнього РАПО. Що ж до кількості їх після цієї акції соціального реформаторства, то у порівнянні з чисельністю працюючих у РАПО в комбінатах управлінський апарат знову ж таки значно збільшився: практично майже вдвічі. Газета «Правда» 4 травня 1989 р. у кореспонденції «Все більше чиновників» писала, що в Дубнівському районі Ровенської області РАПО змінило свою вивіску і стало агрокомбінатом «Дубно». Штати не скоротилися, а зросли.

Спеціалістів набирали з колгоспів, згодом з підприємств. Виникають контори. Об'єднуються і роз'єднуються, а ділових людей бракує. Загальновідомо, що управлінські штати в системі керівництва аграрним виробництвом роздуті. Це не тільки недешево коштує державі, а й породжує знеособлення, пряму безвідповідальність.

Функціонують й інші форми аграрної і аграрно-виробничої консолідації та об'єднання зусиль колгоспів, радгоспів у розв'язанні всього комплексу проблем їх діяльності. Серед них можна назвати агрофірми, що працюють, зокрема, на Ровенщині, в Івано-Франківській області тощо. Характерним для таких об'єднань є творчий підхід до справи, ініціатива та підприємливість. Їх виробничі зв'язки не обмежуються межами республіки, країни. Так, агрофірма «Зоря» на Ровенщині визначила одним з напрямків своєї діяльності виробництво високоврожайних, з більш короткою вегетацією, ранньостиглих, пристосованих до ґрунтово-кліматичних умов західного регіону сортів кукурудзи. Вони активно співробітничали з югославськими партнерами.

Останнім часом особливої гостроти набули питання землекористування. М. С. Горбачов у доповіді на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС не випадково наголошував на тому, що у нас склалася україн несприятлива ситуація із збереженням і раціональним використанням земельного фонду — головного національного багатства. За останні 25 років втрачено 22 млн га вже освоєної оранки, з яких близько 12 млн пішли під промислове будівництво й шляхи, а понад 6 млн — покинуті й заросли чагарниками. Водночас величезні кошти витрачені на освоєння мільйонів гектарів нових земель.

У більшості регіонів продуктивність полів знижується. Більш як 3 млн га зрощуваних угідь — «золотий фонд» у кожній державі — через безгосподарність практично вийшли з обігу. Крім того, за останні два десятиріччя внаслідок реалізації непродуманих проектів будівництва гідроелектростанцій країна втратила понад 10 млн га¹⁴ заплавних луків і пасовищ.

¹³ Рад. Україна. — 1989. — 16 берез.

¹⁴ Там же.

Названі вище проблеми є органічними для Української РСР, яка об'єктивно має більш сприятливі, ніж інші регіони Радянського Союзу, умови для ведення сільського господарства — відповідно до наявних ґрунтових та природно-кліматичних особливостей. Звичайно, ідеальними їх теж не назвеш. Там сконцентровано досить значні виробничі потужності. В розглядуваний період до ладу стали сотні промислових підприємств, в тому числі й індустріальних гігантів. Ми вже звикли до того, що на проблеми землі при розміщенні якихось промислових об'єктів ніхто не звертав увагу, від них просто відмахувалися. Друга черга Білоцерківського хімкомбінату, для виробництва продукції якого, крім води, все інше потрібно завозити, зайняла найкращі землі в усій Київщині, які раніше належали сільськогосподарській науково-дослідній станції.

Подібними прикладами рясніє наша дійсність, вони мають місце на Дніпропетровщині, Полтавщині, Харківщині, Кіровоградщині та в інших областях. Близько 1 млн га земель змито гігантськими штучними морями та великими водоймищами. Чого лише варті Київське, Черкаське та інші водоймища, непродуманість виникнення яких неодноразово викликала гостру критику з боку науковців, письменників та широких кіл громадськості. Питання про доцільність існування Київського моря знову і знову порушується вченими, що працюють в галузі екології, охорони навколишнього середовища, літераторами. Це має неабияке значення і для формування мікроклімату столиці республіки, який з часу його виникнення відчутно погіршився. Напевно, мешканці Києва мусять мати авторитетну достовірну інформацію, яка дозволила б зробити висновок, що їх сподівання небезпідставні і недалекий той час, коли питання остаточно вирішуватиметься в інтересах людей та збереження їхнього здоров'я.

Серйозної розмови заслуговує проблема розміщення на території республіки мережі атомних електростанцій (АЕС). Нині на Україні будується або експлуатується 8 АЕС, які, за даними спеціалістів, як промислові об'єкти, разом із житловими зонами будівельників й експлуатаційників, мережею розвинутої інфраструктури займають тисячі і тисячі гектарів земельних масивів. Проектна потужність Ровенської, Хмельницької й Південно-Української станцій становить відповідно 2,88, 4 й 4 млн квт.¹⁵ Всі інститути АН УРСР та чимало інститутів АН СРСР, що брали безпосередню участь в екологічній оцінці проектів АЕС та інших, необхідних при цьому параметрів, дійшли цілком однозначного висновку, що в республіці не можна і недоцільно будувати АЕС потужністю понад 4 млн квт. Здавалося б, у період перебудови такі виняткової гостроти проблеми варто надзвичайно уважно вивчати. Однак до них прохолодно, навіть байдуже ставиться Мініатоенерго СРСР.

Це пояснюється, згідно із заявою заступника міністра атомної енергетики СРСР О. Л. Лапшина, дуже просто: мовляв, час диктує свої умови. Немає потреби шукати нові майданчики під АЕС, споруджувати їх на порожньому місці, коли на існуючих є будівельні та монтажні бази, селища, комунікації і нарешті — спеціалісти. Можливо, подібна вузькопрагматична концепція з погляду Мініатоенерго і має право на існування. Та чи відповідає вона інтересам суспільства в цілому?

Особливо гострою є ситуація з будівництвом Кримської АЕС, яка має бути розташована на унікальних за своїми природними, оздоровчо-кліматичними умовами землях курорту союзного значення. Адже відомо, що будівельний майданчик непридатний для цього, бо входить до району сейсмічності 9 балів. До того ж з початком будівництва міцнісінь

¹⁵ Літ. Україна.— 1988.— 21 січ.

характеристики ґрунтів знизилися ще на один бал. Це означає, що насправді сейсмічність там коливається в межах 10 балів (станція розрахована на сім). За таких обставин необхідно говорити про тривогу за долю унікального куточка нашої Батьківщини, котру поділяють мільйони трудящих країни, які щороку приїжджають до Криму, щоб зміцнити своє здоров'я, про можливе забруднення цієї курортної перлини республіки та країни. Та, незважаючи на цілком очевидні прорахунки, Мінітоменерго демонструє застарілий класично-рафінований цинізм, амбіційну зверхність, прикриваючись таким висновком: «майданчик Кримської АЕС... у цілому задовольняє всім вимогам, що висуваються»¹⁶.

Як тут не згадати слова директора Інституту електродинаміки АН УРСР академіка АН УРСР А. К. Шидловського, який, зокрема, наголосив: давайте замислимося, а для чого нам потрібно нарощувати потужності (мається на увазі енергетики, в тому числі й атомної), саме тут, на Україні, розвивати науковомістке виробництво, що вимагає значно менше електроенергії? Тоді відпаде і необхідність нарощування генеруючих потужностей. До того ж у нас гостро стоїть проблема води, необхідної для охолодження енергоблоків. Вимагаються водосховища, а це означає втрати безцінних українських чорноземів. Чи не розумніше вирощувати на них хліб замість того, щоб заливати їх водосховищами?¹⁷

Письменник Б. Олійник в гострій статті «Криниці моралі і духовна посуха», яка надрукована в газеті «Советская культура», оцінюючи деформації, пов'язані з непродуманим використанням земель, пише, що ніхто не проти розвитку промисловості на Україні. Але ж потрібно шукати й альтернативні рішення, які б оптимально відповідали як науковому потенціалу, так і традиціям того чи іншого регіону¹⁸. На сучасному етапі розвитку Радянської України, особливо так би мовити після «чорнобильських уроків», ультраортодоксальна позиція згаданого вище Мінітоменерго не витримує критики.

Тимчасом зростаючі масштаби господарської діяльності в республіці (щороку під промислові розробки відходить також 135—140 тис. га землі) негативно впливають на такі показники, як землезабезпечення в розрахунку на душу населення, чисельність якого також постійно збільшується через ряд біологічних і демографічних закономірностей. Так, у 1955—1988 рр. середні показники наявності землі на одного мешканця в УРСР скоротились з 0,91 до 0,67 га, а порівнюючи з 1940 р.—практично майже вдвічі¹⁹. Що ж до деяких областей Української РСР, передусім Донецької, Дніпропетровської, Харківської, Львівської та інших, то ці дані навіть більш контрастні.

Отже, за названими показниками, а також водозабезпеченням з розрахунку на душу населення УРСР займає одне з останніх місць у країні. Ці досить вагомні обставини змушують серйозніше осмислити таку критичну ситуацію і вжити невідкладних заходів до рішучого скорочення дефіцитного балансу в землекористуванні, а точніше — затримання його хоча б на тому рівні, на якому він перебуває нині. Адже наука довела, що ґрунт завтовшки 1 см навіть за сприятливих умов здатний нарости лише протягом століття. Отож, проблеми землекористування зараз настільки важливі, що мають визначальну вагу для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Щоправда, потрібно об'єктивно визнати, що останнім часом прийнято чимало правильних рішень з цього питання. В них цілком вірно йдеться про землю як надзвичайну біологічну, господарсько-економіч-

¹⁶ Сов. культура.— 1988.— 1 нояб.

¹⁷ Веч. Київ.— 1988.— 10 листоп.

¹⁸ Сов. культура.— 1988.— 1 нояб.

¹⁹ Созінов О. Назв. праця; Поточ. арх. Українського НДІ землеробства // Питання землекористування.— 1988.— С. 6—11 (підрахунки автора).

ну та соціальну цінність (навіть можна сказати — моральну категорію). Але гірше інше: в житті, на жаль, ми спостерігаємо серйозні розходження між деклараціями і фактичним станом справ. Парадокс: фактично незмірна цінність землі обертається знеціненням ставленням до неї. Ситуація, що склалася, вимагає рішучих дій у справі пропаганди наукових основ землекористування, належного ідеологічного забезпечення важливої загальнонародної проблеми, її моральних і соціальних критеріїв оцінки цього унікального природного феномена, котрий варто ошадливіше використовувати як важливий компонент суспільного аграрного виробництва.

Наявність в республіці різних ґрунтових зон є одним із специфічних питань землекористування. В Українській РСР є понад 20 млн. га еродованих земель, з кожного гектара яких щороку змивається до 15 т ґрунту. Губиться 400—500 кг гумусу та 500—600 кг поживних речовин²⁰. Все це призводить до постійного замулення річок, ставків та озер. Разом з перегнійними рештками водоростей у водоймищах нагромаджується велика кількість мулу (сапропель). Крім цього, в УРСР є великі запаси торфу, які мають неабияку цінність для культурних рослин при внесенні у ґрунт з урахуванням його кислотності, фізико-хімічних властивостей. На жаль, даний різновид добрив використовується надзвичайно скромно, по суті, незадовільно, хоч у ряді господарств Білоруської РСР, республік Прибалтики нагромаджено багатий досвід, що свідчить про їхню економічну ефективність та абсолютну доцільність практичного застосування.

Протягом часу існування людської цивілізації неодноразово гостро поставали проблеми землекористування. За даними Українського філіалу НДІ земельних ресурсів, за весь цей період унаслідок дії водної, вітрової ерозії та інших природних руйнівних факторів занедбано майже 2 млрд га продуктивних ґрунтів (тобто більше, ніж нині займають оранка та пасовиська). Якщо не загальмувати темпи цього процесу, то, за прогнозом експертів ООН, до кінця тисячоліття планета безнадійно втратить до третини земель, які ще у 70-і роки успішно служили людям. Прикрою істиною є те, що ґрунт — як біологічно-фізичний ресурс — протягом життя одного покоління людей не відновлюється. Тільки через непередумані рішення в УРСР близько 2 % території потрапили в зони затоплення, підтоплення, засолення. До цього додамо й таке: ще 6 % території, придатної для сільськогосподарського використання, перебувають майже у критичному стані. Спеціалісти зробили підрахунки й дійшли висновку, що при збереженні, а тим більше — прискоренні темпів економічного розвитку УРСР та країни в цілому рівень навантаження Європейської частини СРСР до 2010—2020 рр. зросте в 3—3,5 рази у порівнянні з тим, який спостерігається нині у ФРН, та в 2—2,5 — у сучасній Японії²¹. На Україні резерви нових орних земель, по суті справи, вичерпані. Тому збереження існуючих площ та неухильне підвищення їхньої продуктивності, по суті, є не лише основним, а й єдино вірним, магістральним шляхом реалізації накреслень Продовольчої програми. Питання продуктивності цих земель у другій половині 70-х—80-х роках перетворилися в загальнодержавне, політичної значущості завдання. Близько 20 млн т найціннішої речовини (гумусу) ґрунти республіки щороку втрачають внаслідок руйнівної дії ерозії, посиленої господарської експлуатації, неправильної обробки, порушення науково-агротехнічних прийомів використання. Все це призвело до кінця 1988 р. до дефіциту органічних речовин у ґрунтах, який становить понад 4 т (на гектар орних земель). Ми досягли тієї межі, коли

²⁰ Поточ. арх. Півден. відділ. ВАСГНІЛ // Матеріали про наслідки практичної діяльності за 1987 р.—1988.—С. 9—12.

²¹ Образцова Ніна. Тривоги та надії землі нашої.—Україна.—1988.—№ 12.—С. 4.

із землі забирається значно більше поживних речовин, ніж вноситься на основі застосування органічних, органо-мінеральних та мінеральних сумішей тощо. Крім цього, протягом останніх двадцяти років площі еродованих земель в УРСР зростали загалом на 2 млн га, засолених та солонцюватих — 1,2 млн, а кислих ґрунтів — на 1,8 млн га²². Це означає, що названі вище негативні трансформації мали згубний вплив на стан 5 млн га земель. Цифра тривожна.

Зауважимо при цьому, що автори ряду публікацій наводять різні дані про втрати гумусу у ґрунтах. До них ще можна додати статтю журналіста В. Чопенка, вміщену на сторінках газети «Сельская жизнь»²³. Він пише про те, що «землі республіки щорічно втрачають в середньому 42 мільйони тонн гумусу». Є підстави твердити, що автор, називаючи цю цифру, гіперболізує її, належним чином не аргументує свою точку зору. За нашими підрахунками, зробленими на основі вивчення джерел та практики землекористування, втрати гумусу у середньорічних показниках становлять 20—21 млн т. Адже ця маса завтовшки 10 см може вкрити значну частину землі. Щоб відновити поживний баланс землі, з урахуванням того, що з неї беруть рослини і що при господарюванні вносять хлібороб, щороку потрібно близько 400 млн т добрив. Але тваринництво республіки (переважно громадське) здатне дати тільки 280—300 млн т органіки. Отже, в УРСР її дефіцит становить 100—120 млн т. Необхідно рішуче поліпшити справу виробництва, нагромадження й внесення органічних добрив у ґрунт.

Поки що лише один з десяти діючих тваринницьких комплексів забезпечений найпростішими гноєсховищами. 13 великих сучасних свинарських комплексів не мають надійних систем видалення, а тим більше — обробки й належної підготовки для внесення гною у ґрунт. Отже, особлива роль при цьому відводиться ґрунтозахисній технології вирощування всіх без винятку сільськогосподарських культур на науковій основі: зернових, технічних, овочів, фруктів та ягід тощо.

Треба сказати й про те, що значної шкоди земельним фондам завдає практична реалізація, м'яко кажучи, непродуманих проектів меліоративних систем. Наведемо конкретний приклад. Останнім часом у республіці зі складу меліорованих земель було вилучено 240 тис. га угідь як таких, що за призначенням не використовувалися. Це — практично площа трьох сільських районів західного регіону Радянської України. Причиною такого серйозного становища, яке склалося, стала втрата водних джерел, надмірна мінералізація поливної води, досить складний рельєф місцевості тощо. Ці прикрі прорахунки оберталися мільйонними збитками, антигосподарськими дисонансами та інженерно-технічними конверсіями.

У республіці протягом другої половини 60-х — першої половини 80-х років наукові установи розробили зональні та обласні системи землеробства. Їх основу, серцевину складають науково обґрунтовані сівозміни для застосування у господарствах з різною спеціалізацією, диференційованою системою обробки землі, використанням ощадливих та індустріальних технологій. Господарське освоєння цих систем створює належні гарантії для ведення рослинництва на інтенсивній основі, регулювання врожайності тощо. Досвід їх практичного застосування переконує в конструктивності цього важливого наукового методу. Так, Український науково-дослідний інститут землеробства на базі колгоспу «Пам'ять Ілліча» Обухівського району на Київщині розробив модель ґрунтозахисної системи з контурно-меліоративною організацією території. Вона є надійною основою для захисту ґрунтів від ерозії й забезпечує підвищення продуктивності полів на 15—20 %.

²² Там же.— С. 5.

²³ Сель. жизнь.— 1988.— 16 декаб.

В них ураховувалася відповідна черговість вирощування різних сільськогосподарських культур, включаючи багаторічні трави. На жаль, системи використовувалися не в повному обсязі через невідповідність планових завдань по виробництву цукрового буряка, а також інших технічних культур, котрі доводилися до колгоспів. Такі випадки мали місце в Донецькій, Полтавській та інших областях, перешкоджаючи впровадженню науково обґрунтованих систем землеробства в колгоспах та радгоспах Української РСР.

У досліджуваний період проведено серйозну роботу по створенню в республіці такого впорядкованого банку даних про ґрунти, як земельний кадастр²⁴. Вона вимагала від людей, які безпосередньо займалися питаннями науково-господарської оцінки земель всіх регіонів та природно-кліматичних зон, не тільки високої професійної майстерності, а й творчого підходу, наукової глибини й кваліфікаційного рівня. Це було зроблено в будь-якому (без винятку) господарстві, на всіх масивах і навіть клаптиках угідь, котрі є в їхньому користуванні. Кожне з них мало свою специфіку і особливості не тільки за контурами рельєфу, а й фізичними, хімічними властивостями ґрунтів, їх кислотністю, засоленістю тощо. Систематизовано зведені дані, одержані шляхом численних хімічних аналізів та спостережень. Це дозволило розробити пропозиції про найбільш раціональне природно-господарське використання всіх угідь, які належать колгоспам, радгоспам та міжгосподарським підприємствам. Спеціалісти мають чітке уявлення про те, які добрива та в яких пропорціях потрібно вносити в землю для одержання відповідних програмованих урожаїв зернових та технічних культур. У свою чергу, кадастр допомагає плановим органам ураховувати потенціал земельних ресурсів господарств при плануванні для них обов'язкового держзамовлення на продаж державі зернових та інших сільськогосподарських культур. На жаль, у багатьох випадках у Запорізькій, Ворошиловградській, Сумській, Черкаській та інших областях він належним чином не використовується, а подекуди — просто ігнорується.

Водночас не таким уже й рідкісним явищем було незадовільне використання земель, в тому числі й меліорованих, де існували всі умови для ефективної їх експлуатації. В середині 60-х років у республіці 11 % осушених ґрунтів у сільськогосподарському виробництві зовсім не використовувалися. Ще більшою була питома вага останніх, які не були включені до господарського обороту в окремих колгоспах і областях Української РСР (лише у Полтавській області — 28,5 %) ²⁵.

Непоодинокими були факти збирання низьких урожаїв на осушених землях та невтішної віддачі зрошуваних територій. У колгоспі ім. М. Кузнецова на Ровенщині з перших з них одержували лише по 46 ц зеленої маси кукурудзи, 37 ц картоплі, 6,8 ц ячменю з 1 га, в господарствах Херсонщини на зрошуваних ґрунтах — 204 ц зеленої маси кукурудзи, а колгоспи Нововоронцовського району цієї ж області на поливних землях — по 85 ц з га ²⁶. А от на Волині врожайність на осушених землях була вищою за середньообласні показники: зернових — на 3,3, кормових коренеплодів — 67, овочів — 21, сіна та сіяних трав — на 5,2 ц з га ²⁷.

Питання землекористування органічно пов'язані з проблемою розвитку села, долею так званих «неперспективних» сіл. Бюрократичний похід проти дрібних населених пунктів почався ще наприкінці 50-х років. Цей процес фактично без зупинки тривав до другої половини 70-х (навіть до початку 80-х років). Як писала «Літературна Україна» ²⁸, у

²⁴ Поточ. арх. Українського НДІ землеробства // Ґрунти.— 1988.— С. 5—9.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3471, арк. 54.

²⁶ Там же, арк. 54—55.

²⁷ Там же, спр. 3266, арк. 17.

²⁸ Літ. Україна.— 1988.— 8 груд.

с. Воскодавниці на Вінниччині десять років тому мешкали близько 4 тис. чол., а на третьому році 12-ї п'ятирічки — близько 220. Ці теми обговорювалися на сторінках періодичної преси, книг²⁹, у теле- та радіопередачах.

Хвиля «неперспективності» захопила практично майже всі області України. Згідно з даними, вміщеними у довіднику адміністративно-територіального устрою³⁰, протягом 1972—1986 рр. у республіці зникли 1502 села: на Харківщині — 236, Сумщині — 154, Кіровоградщині — 151, Дніпропетровщині — 131 та Полтавщині — 115. Найменшою мірою ці негативні зміни торкнулися Закарпатської області, де щезло лише одне, та Івано-Франківської, де таких сіл не було.

Жорстокі трансформації призвели до значного зменшення чисельності працюючих на селі, всього сільського населення республіки. З кінця 50-х до другого року дванадцятої п'ятирічки кількість сільських жителів скоротилася практично на 5,2 млн чол. і становить 17,0 млн. Це на чверть менше, ніж 29 років тому³¹.

Село досягло межі, коли воно може сподіватися на повернення великих боргів з боку суспільства, коли піклування про нього, його трудівників має стати всенародною, загальнодержавною, загальнопартійною справою. Адже від піднесення аграрного виробництва залежить і добробут міста, всього суспільства, не лише їх сьогодення, а й майбуття. Особливо гострим є питання про соціальний розвиток села: йдеться про організацію торгового обслуговування, забезпечення будівельними матеріалами та транспортом, будівництво шляхів, газо- та енергопостачання тощо.

Незадовільно ведеться робота по раціональному використанню трудових ресурсів передусім протягом осінньо-зимового періоду, тобто часу їх найменшої зайнятості. Недостатньо використовуються можливості допоміжних промислів. М. С. Горбачов на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС говорив про те, що нехтування потребами села, гіпертрофований розвиток міст привели до великих соціальних перекосів й ускладнення функціонування економіки цілих регіонів. Унаслідок цього звузилася сфера застосування праці сільських жителів, із села відволікалися і без того мізерні трудові ресурси. Зрештою, це вкрай негативно позначилося й на продовольчому постачанні міст.

Слід широко розгорнути роботи по газифікації, теплофікації, електрифікації та водопостачанню. По суті, потрібний принципово новий підхід до вирішення питань комунального благоустрою села. Адже у більшості зарубіжних країн вони розв'язуються за допомогою автономних систем життєзабезпечення³². Необхідно приділяти більш серйозну увагу й зростанню продуктивності праці, а також економіці господарювання. Наприклад, у 1970—1985 рр. у сільському господарстві перша з них зростає на 38 % (у порівнянні з 1966—1970 рр.), а собівартість різних видів аграрної продукції — у 2—3 рази³³.

Отже, історія аграрних відносин УРСР у 60—80-ті роки характеризується змінами, що визначили тенденції, притаманні соціалістичному способу господарювання на селі. Громадське сільське господарство у своєму поступі хоч і повільно, але все ж таки розвивалося. Проте темпи його руху загалом не відповідали накресленням партії та держави, зростаючим потребам розвитку всього суспільства. Процес удосконалення аграрних громадських відносин не позбавлений прорахун-

²⁹ Україна.— 1987.— № 5.— С. 4—5; Колісник Степан. Обкрадені села // Київ.— № 5—7; Медвідь В. Заманка.— К., 1988.— С. 188.

³⁰ Українська РСР // Адміністративно-територіальний устрій на 1.1.1987 р.— К., 1987.— С. 469—497.

³¹ Населення СРСР. 1987 // Стат. збірник.— М., 1988.— С. 9 (підрозрахунок автора).

³² Рад. Україна.— 1989.— 16 берез.

³³ Известия.— 1989.— 3 апр.

ків, що стосуються співвідношення між зростанням обсягів матеріального виробництва і системою управління. Серйозні недоліки мали місце у землекористуванні й соціальному розвитку села УРСР.

Одержано 26.12.1988

Освещаются процессы, происходившие в сельском хозяйстве Украинской ССР в 60—80-е годы, в системе общественного землепользования, соотношение между ростом численности управленческого аппарата и объемами сельскохозяйственного производства.

Методологія та методика історичних досліджень

В. Ф. Солдатенко (Київ)

До питання періодизації історії Компартії України *

Зроблено спробу на основі марксистсько-ленінської методології визначити найбільш великі, сутнісні етапи в історії Компартії України, розкрити основний зміст діяльності партійної організації республіки на кожному з цих етапів, обґрунтувати рубежі, що відокремлюють різні етапи та періоди в історичному процесі.

В умовах перебудови історико-партійної науки помітно зростає увага до такої важливої методологічної проблеми, як періодизація історії КПРС. В сучасній радянській історико-партійній літературі існують різні підходи до визначення сутності та функціонального значення періодизації історико-партійного процесу. Представники однієї точки зору (М. М. Маслов, М. Я. Варшавчик, Л. М. Спірін, О. І. Завелєв та ін.) розглядають періодизацію як специфічно-історичний метод пізнання історії КПРС. Іншої позиції дотримуються науковці (І. Б. Берхін, О. Ф. Єрикалов, О. М. Самсонов та інші), які вважають недоцільним і неправомірним включати періодизацію в «метод пізнання», виходячи з того, що періодизація в кінцевому рахунку є результатом наукового дослідження, яке здійснюється різними дослідницькими методами. І лише після підтвердження правильності виробленої періодизації історіографічною практикою вона набуває методологічного значення, починає відігравати значну евристичну роль, стає засобом більш поглибленого вивчення періодизованого процесу. Таким чином, періодизація у даному випадку уявляється не як метод, а як об'єкт, чи «найскладніший елемент» історичного дослідження.

На нашу думку, нинішній етап роботи над «Нарисами історії Компартії України» дозволяє розглядати періодизацію як таку, що

* Стаття В. Ф. Солдатенка продовжує серію публікацій, які редколегія журналу вміщує у порядку обговорення. В її основу покладені положення доповіді з означеного питання на засіданні Вченої Ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС 20 квітня 1989 р. В обговоренні доповіді взяли участь провідні вчені-історики республіки. Редколегія має намір надрукувати у найближчих номерах журналу матеріали засідання Вченої Ради, письмові відгуки на доповідь, що надійшли в її розпорядження. Запрошуємо читачів взяти участь у обговоренні порушеної проблеми, висловити свої міркування, критичні зауваження, пропозиції.

може органічно поєднувати в собі елемент обох підходів. Тобто, з одного боку періодизація служить спеціальним об'єктом наукового дослідження, що вимагає детальної розробки, яка спирається на весь попередній досвід вивчення історичного минулого Компартії України, враховує накопичені тут позитивні результати, а також і негативні моменти, що мали місце в минулому. А з іншого боку періодизація стає тим відправним, вихідним пунктом нового наукового пошуку, тим інструментом, який здатний виробити принципові підходи до аналізу обраного предмету дослідження.

Не викликає сумнівів, що з позицій сучасності проблема періодизації історії Компартії України потребує додаткової, поглибленої розробки. При цьому можна навіть не апелювати до очевидних недосконалостей періодизації, яка була покладена в минулому в основу «Нарисів історії Компартії України», численних наукових публікацій. Адже сама логіка усього попереднього розвитку історичної науки свідчить, що погляд на минуле не може бути раз і назавжди даним. Наукове осмислення історичного процесу постійно розвивається й поглиблюється. Тому об'єктивно сучасне звернення до періодизації обумовлюється прагненням відійти від простого кількісного нарощування етапів, хоча до цього часу в історико-партійній науці переважав саме такий метод: у короткому курсі історії ВКП(б) було 12 глав (включаючи матеріал до 1937 р.), а в підручнику історії КПРС за редакцією Б. М. Пономарьова — 20 глав (до 1985 р.). Аналогічно зростала кількість глав і в різних курсах лекцій з історії КПРС. Хронологічними віхами все частіше ставали з'їзди партії, історичні ювілеї. Так, наприклад, у третьому томі «Нарисів історії Ленінградської організації КПРС»¹ п'ять глав (III-VII) присвячені діяльності партійних організацій області по здійсненню рішень п'яти з'їздів — XXII-XXVI, а відповідний двадцятирічний період окреслювався строго по датах проведення з'їздів. З'їзди служили своєрідними «вододілами» і в усіх нарисах історії обласних партійних організацій України² (практичне керівництво по їх створенню здійснював Інститут історії партії при ЦК Компартії України).

Важливо підкреслити, що поступово п'ятирічні періоди після кожного чергового форуму партії перетворились у хронологічні об'єкти не лише дисертаційних досліджень, а навіть і монографічних праць. До того ж такий, якщо можна так висловитись, екстенсивний підхід був характерний для вітчизняної історичної науки взагалі. Наприклад, у 10-му томі багатотомної історії Української РСР³ послідовно побудований матеріал про семирічку та восьму-одинадцять п'ятирічки.

Однак нині і досвід науки, і загальні хронологічні рамки історії Компартії України вимагають, на нашу думку, іншого, більш масштабного підходу до її періодизації. Природно, порушуючи сьогодні питання періодизації історії Компартії України, варто виходити з загальних уявлень про періодизацію історії КПРС в цілому, а також враховувати ті досягнення у цій галузі, які має історико-партійна наука нашої країни. При цьому варто зауважити, що в останні, як і в попередні роки, науковцями не створено спеціальних публікацій, в яких би ставилося цільове завдання аналізу та корегування схем періодизації історії Компартії України. На нашу думку, постановка питання про періодизацію історії Компартії України заслуговує на увагу, як мінімум, у двох аспектах.

¹ Очерки истории Ленинградской организации КПСС.— М., 1985.— 992 с.

² Див.: Очерки Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981.— 666 с.; Очерки истории Крымской областной партийной организации.— Симферополь, 1981.— 376 с.; Очерки истории Днепропетровской партийной организации.— Днепропетровск, 1979.— 616 с. та ін.

³ Украинская ССР в условиях развитого социализма: 60-е — начало 80-х годов.— Киев, 1985.— 776 с.

По-перше, при підготовці чотирьох попередніх видань «Нарисів» питання періодизації історії Компартії України як самостійна проблема не обговорювалися. Просто схема відомого підручника та багатотомної історії КПРС жорстко накладалася на український історико-партійний матеріал і питання вважалося вичерпаним. Враховуючи це, думаємо, що спроба розв'язання окресленої проблеми може бути розцінена як вияв нового, дійсно перебудовного підходу до насущних, кардинальних проблем нашої науки.

По-друге, якщо в минулому і виникала проблема обговорити окремі аспекти періодизації історії Компартії України, то таке обговорення практично не виходило за рамки вузького кола авторського колективу «Нарисів». Сьогодні ці питання розв'язуються в умовах гласності, у наявності прагнення врахувати думки всіх науковців, зацікавлених осіб, здійснювати цю роботу в руслі демократичної практики, яка характерна нині для нашої партії та країни. На відміну від української, в загальносоюзній історіографії проблеми періодизації історії КПРС не лише неодноразово ставились, а й всебічно обговорювались. Цим можна пояснити і певний прогрес у розв'язанні цієї проблеми, що в основному вимальовується у двох напрямках.

По-перше, починаючи з середини 1987 р., на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» відбувається жваве обговорення питань періодизації історії партії⁴. Цій темі присвячено також ряд дискусій, засідань «круглих столів», матеріали яких друкувались, зокрема, в журналі «Коммунист»⁵.

По-друге, проблема періодизації розв'язується науково-педагогічною громадськістю як одне з практичних завдань, що мають принципове значення для побудови вузівського курсу історії КПРС, його програми та навчальних посібників⁶. Аналогічну роботу проводять вищі партійно-політичні установи, а також керівники системи політичної освіти, в якій, зокрема, вивчається курс «Історичний досвід КПРС»⁷.

Напрацьований за останні роки матеріал з питань періодизації історії КПРС неоднорідний, суперечливий, а по деяких позиціях навіть взаємовиключаючий. В зв'язку з цим він потребує критичного, селективного відношення до себе, особливо у тих випадках, коли його мають використовувати як орієнтир у виробленні підходів до проблем періодизації історії місцевих партійних організацій.

Пропонуючи власні схеми періодизації історико-партійного процесу, всі автори, як правило, підкреслюють, що відправними моментами тут виступають ленінські ідеї та зразки періодизації історії більшовизму. Однак, на нашу думку, деякі міркування про критерії періодизації не завжди відповідають змісту ленінських суджень.

⁴ Барсуков Н. А. О переломных рубежах, основных периодах и этапах истории // *Вопр. истории КПСС.*—1987.—№ 6.—С. 92—105; Спирин Л. М. Выступление под рубрикой «К вопросу о периодизации истории КПСС» // *Там же.*—№ 9.—С. 80—83; Берхин И. Б. // *Там же.*—С. 87—99; Полякова Д. И. Проблемы периодизации истории КПСС // *Там же.*—1987.—№ 10.—С. 63—77; Зевелев А. И. Выступление под рубрикой «К вопросу о периодизации истории КПСС» // *Там же.*—1988.—№ 7.—С. 70—91; Секерин А. И. // *Там же.*—№ 8.—С. 66—81; Ерыкалов Е. Ф. // *Там же.*—1989.—№ 1.—С. 30—35.

⁵ *Коммунист.*—1987.—№ 12.—С. 60—79; 1988.—№ 15.—С. 117—121; № 6.—С. 90—101.

⁶ Маслов Н. Н. Каким должен быть новый учебник по истории КПСС? // *Вопр. истории КПСС.*—1987.—№ 7.—С. 53—54; Программа курса истории КПСС для высших учебных заведений.—М., 1987.—47 с.; *История КПСС. Курс лекций.*—Киев, 1988.—502 с.

⁷ Программа курса «Исторический опыт КПСС» (для двухгодичных отделений высших партийных школ).—М., 1988.—46 с.; Учебная программа курса «Исторический опыт КПСС» // *Вопр. истории КПСС.*—1987.—№ 9.—С. 100—108; *Исторический опыт КПСС. Учебно-методическое пособие.*—Вып. 1.—М., 1988. 186 с.; *Исторический опыт революционно-преобразующей деятельности КПСС.*—К., 1987.—374 с.; *Методические советы по изучению курса «Исторический опыт КПСС».*—Вып. 1.—Киев, 1988.—113 с.; Вып. II.—Киев, 1988.—129 с.; Вып. III.—Киев, 1989.—126 с.

У цьому плані вельми показовою є думка про те, що «в основі періодизації знаходиться об'єктивний історичний процес, в якому Комуністична партія являє собою суб'єктивний фактор, що визначається її роллю політичного керівника мас. Звідси в періодизації історії КПРС повинні передусім враховуватися політичний аспект діяльності партії, постановка та розв'язання нею певних політичних цілей та завдань»⁸. Деякі науковці також вважають, що зміни в політиці партії, її внутрішньому житті виступають як головний критерій для періодизації її історії⁹. При цьому прихильники подібного підходу відзначають, що хоча історична наука має справу з об'єктивною реальністю, «періодизація історичного процесу — категорія суб'єктивна» і оскільки сприйняття історичних явищ, «зокрема їх часових меж, носить суб'єктивний характер, то не є винятком і наявність різних схем періодизації»¹⁰.

На нашу думку, у цій тезі простежується не лише перебільшення ролі суб'єктивного фактору, а й забуття лєнінських підходів і традицій. Вважаючи цілком правомірним «логічно й історично відділяти великі смуги розвитку»¹¹, В. І. Ленін звертав увагу на необхідність знаходити якісні особливості, що характеризують своєрідність кожного окремого історичного періоду в самій історичній дійсності. Він спеціально підкреслював об'єктивний характер цих особливостей: «...від нашого суб'єктивного віддавання переваги не залежить зміна історичних періодів»¹², — писав Володимир Ілліч у жовтні 1920 р. Саме з таких посилок виходив В. І. Ленін, коли у працях «Що робити?», «З минулого робітничої преси в Росії», «Соціалізм і війна», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Заключне слово по доповіді про продовольчий податок на X Всеросійській конференції РКП(б)» та інших давав різні схеми періодизації історії визвольного руху, РСДРП і більшовизму. Не удаючись у докладну характеристику лєнінських ідей, що реалізовані у зразках його періодизації історико-партійного процесу¹³, вбачаємо надзвичайно важливим звернути увагу на одну принциповішу рису. В усіх випадках критерії періодизації, що використовував В. І. Ленін, складаються з двох взаємозв'язаних елементів. Перший з них характеризує зовнішні, об'єктивні умови розвитку історико-партійного процесу — розмах і форми пролетарського руху, зміни політичної обстановки, в якій діє партія, та ін. Другий елемент критерія періодизації розкриває зміст цього процесу шляхом аналізу діалектики стратегічних завдань партії та особливостей її тактики, зростання масовості і ступеню впливу соціал-демократичних організацій в суспільстві та ін. Безперечно, що саме другий елемент критеріїв лєнінської періодизації надає їй історико-партійного характеру, оскільки на ґрунті лише першого елементу можна уявити періодизацію не тільки історії партії, а й багатьох інших явищ суспільного життя того часу. Однак, безперечно й те, що другий елемент критеріїв багато у чому походить від першого, навіть у великій мірі детермінований ним. Отже, будь-який процес, пов'язаний з внутрішнім розвитком та діяльністю партії, якщо цей процес не викликаний штучно, волюнтаристськи, завжди обумовлений зовнішніми обставинами, передусім політичними умовами, в яких діє партія. Цими обставинами і пояснюється використання В. І. Леніном при періодизації історико-партійного процесу двох елементів критеріїв. Саме тому і в підході до періодизації

⁸ Барсуков Н. А. Указ. раб.— С. 94.

⁹ Спиринов Л. М. Указ. раб.— С. 83; Ерыкалов Е. Ф. Указ. раб.— С. 31.

¹⁰ Спиринов Л. М. Указ. раб.— С. 80.

¹¹ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Повне зібр. творів.— Т. 11.— С. 69.

¹² Ленін В. І. До історії питання про диктатуру // Там же.— Т. 41.— С. 371.

¹³ Докладніше див.: Маслов Н. Н. Вопросы методологии истории КПСС в произведениях В. И. Ленина.— Л., 1980.— С. 174—185.

історії Компартії України важливо орієнтуватися на ті розробки періодизації історико-партійного процесу, що розвивають ленінську традицію, а не відходять від неї.

Не менш важливо не змінювати обраний критерій на протязі усього історичного процесу, що досліджується, яким би довготривалим цей процес не був. Адже це головне з правил формальної логіки — рівність основи поділу. Порушення правила рівності основи поділу (а саме такою основою в історії виступає періодизація) здатно викликати нові перекручення змісту процесу, що вивчається, призвести до серйозних помилок у пізнанні об'єктивної істини. Керуючись напрацьованими історико-партійною історіографією досягненнями у галузі періодизації історико-партійного процесу в цілому, при визначенні підходів до періодизації історії місцевих партійних організацій важливо не тільки враховувати, що такі організації як частина цілого пройшли у складі єдиної партії спільний шлях розвитку та діяльності, а також й те, що при цьому мала місце й така специфіка виявів єдиного процесу, що дозволяє ставити питання про певні відмінності та хронологію позначення частин цього процесу.

Реалізуючи позначені підходи, на нашу думку, можна виділити кілька великих якісних етапів** в історії Компартії України, що мають власну визначеність.

Перший етап охоплює події, пов'язані з розповсюдженням марксизму, утворенням революційної пролетарської партії, виникненням більшовицьких організацій, їх боротьбою на чолі мас у вогнищі трьох російських революцій. Початкова грань цього етапу не викликає сумнівів — 1883 рік. Для України як одного з найбільш розвинутих в економічному, політичному, культурному відношенні регіонів країни були характерні ті процеси, що й для революційних центрів країни. Зародження, розвиток соціал-демократичного руху, становлення і розвиток більшовицьких організацій, їх діяльність не лише в основному, а майже завжди й в деталях принципово співпадає з аналогічними процесами, що характеризують історію ленінської партії в цілому.

Що стосується підсумкової грані, то тут варто звернути увагу на ряд обставин. Для більшовицької партії в цілому таким незаперечним рубежем є день перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції — 25 жовтня 1917 р., що розділив світ на дві протилежні соціально-економічні системи, став моментом краху в Росії капіталізму, знаменував досягнення кінцевої стратегічної цілі першої Програми партії — встановлення диктатури пролетаріату. Саме з цього моменту починається створення нового суспільства, а партія перетворюється у правлячу, кардинально змінює все своє життя, починає здійснювати принципово нову політику, спрямовану на досягнення нових стратегічних програмних цілей.

Цей рубіж, безперечно, також принципово важливий для розуміння історії більшовицьких організацій України. Не варто доводити, що без згаданих кардинальних змін по всій країні не було б аналогічних змін й на Україні, у становищі місцевих партійних організацій.

Однак момент реалізації на Україні стратегічної цілі першої Програми партії не можна відносити до жовтня 1917 р. Адже процес встановлення Радянської влади на Україні тривав до середини лютого 1918 р. Сам факт епохального рубежу, перемоги соціалістичної

** Слід зауважити, що в дослідницькій літературі немає єдності думок щодо трактування питання про співвідношення таких вихідних для наукової періодизації категорій, як «етап» і «період». Причому підходи тут прямо протилежні: одні вважають періоди складовими частинами етапів, інші — навпаки. На нашу думку, в історико-партійній періодизації перевагу слід надати підходу, коли поняттям «історичний етап» позначається порівняно тривалий проміжок часу, протягом якого відбувається якісно визначений історичний процес, досягається новий ступінь в становленні та розвитку суспільного ладу. «Історичний період» — це порівняно короткий проміжок часу, частина етапу.

революції, на наш погляд, в достатній мірі можна підкреслити назвою періоду, що входить у даний етап — період боротьби за підготовку та здійснення Великого Жовтня, а сама подія у такому випадку «не загубиться» в іншому матеріалі.

18 лютого 1918 р., як відомо, почався наступ австро-німецьких військ на Україну. На відміну від Радянської Росії, з якою країни австро-німецького блоку вели бажані та неминучі для себе переговори у Брест-Литовську про мир (а наступ у Петроградському напрямі було розпочато в момент чергової кризи з метою тиску на Раднарком — сил для затяжної війни вже не було), на Україну австро-німецькі війська пішли за угодою з Центральною радою, відповідно до якої Україна, її народ були віддані під окупацію Австро-Угорщини та Німеччини. Разом з окупаційними військами повернулася на Україну і Центральна рада. Радянська Росія не мала можливості перешкодити такому розвитку подій. Однак під керівництвом більшовиків народ України піднявся на захист своєї соціалістичної республіки. Саме тому для України лютий 1918 р. — це поворотний рубіж ще в одному розумінні. Для українського народу почалась іноземна інтервенція та громадянська війна. Для Радянської Росії таке становище стане характерним лише з літа 1918 р.

В той час принципово змінилося і становище місцевих більшовицьких організацій на Україні. Після її окупації австро-німецькими військами ці організації перейшли на нелегальне становище, частково евакуювалися углиб країни, а більшість з них була знищена силами зовнішньої та внутрішньої контрреволюції. Ситуація, що склалася, обумовила зміни в політиці більшовиків — головним у той час було звільнення України від іноземних поневолювачів та їх українських буржуазно-націоналістичних наймитів. Набуло також особливої актуальності завдання об'єднання більшовиків у всеукраїнському масштабі, створення Комуністичної партії України. Об'єднавчий процес більшовицьких організацій України, що почався ще у 1917 р., через ряд причин не привів до скільки-небудь реальних результатів. Він помітно посилювався саме у цей період і набув особливого змісту в умовах Брестського миру, ознаменувався такими віхами, як Таганрозька партійна нарада 19—20 квітня 1918 р., рішення ЦК РКП(б) від 3 травня 1918 р. з питання про утворення Компартії України, нелегальна партійна нарада в Києві 26 травня 1918 р. і завершився I з'їздом КП(б)У 5—12 липня 1918 р. Період з лютого 1918 р. — це ще й час, коли з особливою інтенсивністю відбувався процес утворення КП(б)У — і саме ця обставина має бути врахована при визначенні історико-партійної періодизації.

Другий етап охоплює події з лютого 1918 р. до осені 1939 р. В той час Компартія України у складі єдиної ленінської партії очолювала боротьбу трудящих республіки, які виступили на захист завоювань Великого Жовтня, спрямовувала їх зусилля на здійснення соціалістичних перетворень, побудову основ соціалізму, досягнення головної мети другої Програми партії. Позначений завершальний рубіж (1939 р.), на нашу думку, має також достатньо підстав з точки зору прийнятого підходу періодизації. Наприкінці 30-х років соціально-економічне, політичне, ідеологічне становище в країні характеризувалося утвердженням принципів соціалізму. В СРСР була завершена реконструкція промисловості та землеробства на основі передової техніки, остаточно ліквідовані залишки експлуататорських класів, досягнуто згуртування робітників, селян і інтелігенції, що об'єдналися у спільний трудовий фронт. Найважливішим досягненням було також зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства та дружби народів нашої країни. Успіхи в будівництві соціалізму закріпила нова Конституція СРСР. Разом з тим, як відомо, саме в ті ро-

ки були зневажені ленінські принципи соціалістичної демократії, соціалістичного гуманізму, пригнечена творча самодіяльність мас, відбулися серйозні деформації в основах соціалістичного ладу. Однак теоретичного осмислення цих аспектів історичного досвіду тоді, в умовах культу особи Сталіна, природно, здійснити було неможливо, у всякому разі цього не відбулося. Разом з тим XVIII з'їзд ВКП(б) (10—21 березня 1939 р.) дійшов до висновку про те, що в країні в основному побудоване соціалістичне суспільство і націлив партію на розв'язання завдань, обумовлених вступом «СРСР в смугу завершення будівництва безкласового соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму»¹⁴.

У плані міжнародного становища 1939 р. для СРСР став переломним. Він поклав початок подіям, що суттєво позначилися на долі українського народу. Імперіалістичні країни у пошуках виходу з економічної та політичної кризи прагнули розв'язати світову війну та спрямувати її вістря проти країни соціалізму. У вересні 1939 р. світова війна стала фактом. В той час ВКП(б) вжила рішучих заходів щодо зміцнення обороноздатності країни, хоча, як відомо, допущені серйозні помилки та прорахунки призвели до трагічних наслідків на початку Великої Вітчизняної війни. Отже, думаємо, що в цьому плані є всі підстави віднести передвоєнні роки до етапу, що був визначений світовою війною.

У вересні 1939 р. відбулося воз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. Нові завдання, обумовлені зміною у зовнішньому та внутрішньому становищі країни, зокрема необхідністю проведення в західноукраїнському регіоні соціально-економічних та інших перетворень, означали виникнення нового етапу в діяльності Компартії України. Ця обставина обумовлює вибір осені 1939 р. як суттєвої періодизаційної грані. Сподіваємось, що додадкові аргументи на користь цього варіанту періодизації будуть отримані в процесі роботи ідеологічної комісії ЦК КПРС, яка розглядає ряд питань, пов'язаних з початком світової війни, тобто подій осені 1939 р., а також досліджень з тих самих питань радянських і іноземних вчених, що останнім часом значно активізувались.

Третій етап охоплює час з 1939 р. до 1956 р. Це були роки підготовки до війни, період Великої Вітчизняної війни, а також роки післявоєнного відродження та дальшого розвитку соціалізму. В принциповому плані політика партії після Великої Вітчизняної війни в основному зберігла свою спадкоємність, послідовність з політикою передвоєнних років, що дозволяє зробити висновок про цілісність історико-партійного процесу. Підсумок даному етапу підбив XX з'їзд КПРС, що в свою чергу поклав початок новому етапу в житті партії та радянського народу. Хоча певні зміни в суспільстві відбулися відразу після смерті Й. В. Сталіна у 1953 р., суттєвий відхід, докорінний поворот від ідеології та практики сталінізму почались все ж таки саме з такої помітної віхи, як XX з'їзд КПРС, що рішуче засудив культ особи та його наслідки. Викриття «сталінізми», ліквідація її наслідків, утвердження демократичних підвалин партійного та громадського життя набули статус політичного курсу партії, хоча і здійснювався він часом суперечливо, не завжди послідовно та наполегливо.

Однак власне саме з цього моменту, окресленого історичними рішеннями XX з'їзду КПРС, можна говорити про «післясталінський період» у нашому розвитку, коли відродження культу особи (в сталінському варіанті) стало практично неможливим. «У середині 50-х років, особливо після XX з'їзду КПРС, над країною пронісся вітер перемін, народ піднісся духом, ожив, став сміливішим і впевнені-

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 5.— С. 332—333.

шим,— відзначалося у доповіді М. С. Горбачова на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.—...Було зроблено спроби зламати командно-бюрократичні методи управління, що утвердилися в 30—40-х роках, надати соціалізму більше динамізму, підкреслити гуманістичні ідеали й цінності, відродити творчий дух ленінізму в теорії і практиці»¹⁵.

Починаючи з XX з'їзду партії, зримо позначилися принципово нові підходи КПРС і СРСР до міжнародних проблем, сутності і завдань внутрішньої політики. Досить швидко в зв'язку з цим почали вимальовуватися нові контури міжнародного становища СРСР, ролі КПРС у міжнародному революційному процесі (домінуючими стають висновки партії про те, що при тогочасному співвідношенні сил не було фатальної неминучості воєн, що реальною є множинність форм переходу до соціалізму, у тому числі мирним шляхом і т. д.). Явне зміцнення світової системи соціалізму, зростаюча економічна та оборонна міць Радянського Союзу (в той час країна мала не лише атомну, а й водневу зброю), усієї соціалістичної співдружності надійно протистояли імперіалістичній політиці «з позицій сили», забезпечували захист революційних завоювань.

XX з'їзд КПРС ухвалив постанову про підготовку нової Програми партії, поклав початок пошуку нових шляхів економічного, соціально-політичного розвитку країни, обумовлених об'єктивними вимогами часу, передусім науково-технічною революцією, що охопила весь світ. Це, як відомо, були непрості пошуки дальшого руху суспільства до стратегічної комуністичної цілі. На той час відбулися також суттєві зміни і в Українській РСР, зокрема, були здійснені соціалістичні перетворення в Західній Україні та Закарпатті. Життя усієї республіки, що об'єднала свій народ, набуло рис соціально-економічної однаковості та національно-державної цілісності.

Четвертий етап вбачається доцільним хронологічно позначити такими рамками: лютий 1956 р.— квітень 1985 р. Це був непростий час, коли політичний курс XX з'їзду партії почав приносити свої позитивні плоди, однак згодом з'ясувалося, що критика культу особи залишилась поверховою, не зачепила глибинних прошарків суспільного життя, не торкнулася сутності авторитарного режиму, деформацій соціалізму. Не отримав належного розвитку, адекватного уявленням про соціалізм, процес демократизації. Він майже не торкнувся суспільного становища широких мас, оскільки був в значній мірі формалізованим. Великі потенціальні можливості курсу на демократизацію в усіх сферах суспільного життя, перспектива якісних змін у теорії і практиці соціалізму, виходу на ленінську концепцію його розвитку залишились нереалізованими. Поступово почалося наростання застійних явищ в партії та суспільстві, що призвели країну до кризового стану в середині 80-х років.

Справді переломним, історично революційним за своїм характером, став такий рубіж, як квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС і XXVII з'їзд КПРС (1986 р.), що знаменують якісно новий підхід у плані постановки і досягнення програмних цілей партії. Йдеться про ключові політичні реалії сучасності: курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни та досягнення якісно нового стану соціалізму, про нове політичне мислення для СРСР і усього світу, про перебудову, гласність і демократію.

Все це дозволяє вважати в сучасній науковій та суспільно-політичній літературі квітень 1985 р. початком самостійного, п'ятого історико-партійного етапу.

¹⁵ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 26—27.

Звичайно, визначаючи дані етапи як такі етапи суспільного прогресу, що якісно диференціюються між собою, не можна, зрозуміло, наполягати на їх абсолютності. Адже при цьому слід дотримуватися лєнінського положення про умовність та рухомість усіх граней в природі та суспільстві. Однак, певним чином абстрагуючись від окремих випадків і несуттєвих факторів, запропонований варіант періодизації, на нашу думку, позначає за допомогою хронологічних рамок моменти якісних змін у житті партії та суспільства. Зміст тих процесів, що відбуваються між ними, характеризується досить значним ступенем логічної визначеності, цільності та завершеності.

При визначенні всіх згаданих етапів витримане співвідношення внутрішніх і зовнішніх елементів критерія. Він залишається непохитним протягом усього історико-партійного процесу.

Отже рубіжними в історії Компартії України виступають дати: лютий 1918 р., осінь 1939 р., лютий 1956 р., квітень 1985 р. Неважко помітити, що в перших двох випадках хронологічні позначення етапів відрізняються від загальнопартійних віх у бік своєрідного «запізнення». У двох інших випадках цієї особливості вже не існує. Це цілком зрозуміло. Адже розвиток процесів суспільного життя в кінцевому рахунку обумовив практичну синхронність у здійсненні усіма партійними організаціями єдиної політики, спрямованої на досягнення спільної мети.

На нашу думку, на визначену періодизацію можна орієнтуватися при підготовці нового видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Якщо запропонований принцип періодизації буде схвалений, можна зробити спробу визначити, хоча б контурно, приблизну робочу схему нового видання «Нарисів історії Компартії України»:

Книга I. БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ У БОРОТЬБІ ПРОТИ САМОДЕРЖАВСТВА І КАПІТАЛІЗМУ

Розділ 1. Початок робітничого руху і розповсюдження марксизму на Україні в період боротьби за створення марксистської партії в Росії та виникнення більшовизму (1883—1903 рр.)

Розділ 2. Більшовицькі організації України на етапі буржуазно-демократичної революції (1904 р.— березень 1917 р.)

Розділ 3. Більшовицькі організації України в період боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 р.— лютий 1918 р.)

Книга II. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ БУДІВНИЦТВА ОСНОВ СОЦІАЛІЗМУ (лютий 1918 р.— осінь 1939 р.)

Розділ 1. Утворення КП(б)У, її ідейне й організаційне зміцнення у роки боротьби з іноземною військовою інтервенцією та внутрішньою контрреволюцією (лютий 1918 р.— кінець 1920 р.)

Розділ 2. Партійні організації республіки у боротьбі за втілення у життя нової економічної політики в умовах пошуку шляхів будівництва соціалізму в одній країні (1921—1928 рр.)

Розділ 3. Діяльність Компартії України в умовах форсованого будівництва соціалізму, створення формаційних основ нового ладу (1929—1939 рр.)

Книга III. ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ І В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ, ВІДБУДОВИ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА І ДАЛЬШОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (осінь 1939 р.— лютий 1956 р.)

Розділ 1. Партійні організації республіки в умовах загострення протиріч адміністративно-командної системи, боротьби за підвищення мобілізаційної готовності радянського суспіль-

- ства, возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР (осінь 1939 р.— червень 1941 р.)
- Розділ 2.* Компартія України в роки боротьби з німецько-фашистськими загарбниками (червень 1941 р.— травень 1945 р.)
- Розділ 3.* Діяльність Комуністичної партії України по мобілізації мас на післявоєнне відродження народного господарства республіки та подальший розвиток соціалізму (травень 1945 р.— лютий 1956 р.)
- Книга IV.** КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПОШУКУ ШЛЯХІВ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛІЗМУ, ПОДОЛАННЯ ЗАСТІЙНИХ ЯВИЩ, РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПЕРЕБУДОВИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (лютий 1956 р.— до теперішнього часу)
- Розділ 1.* Партійні організації УРСР у роки пошуку розв'язання проблем дальшого розвитку радянського суспільства (лютий 1956 р.— 1970 р.)
- Розділ 2.* Республіканська партійна організація в роки наростання застійних і кризових явищ (1970 р.— квітень 1985 р.)
- Розділ 3.* Комуністи України в боротьбі за реалізацію курсу партії на прискорення соціально-економічного розвитку і досягнення нового якісного стану радянського суспільства, перебудову усіх сфер його життя (квітень 1985 р.— до теперішнього часу)

Слід ще раз підкреслити згоданий характер цієї структури, особливо формувань назв, що мають на меті у даному випадку лише обґрунтувати періодизацію книг, розділів. Безумовно, що в процесі роботи над «Нарисами» вони будуть корегуватися, уточнюватися відповідно до результатів розробок окремих проблем історичного досвіду Компартії України істориками республіки.

Якщо співвідносити запропоновану періодизацію з міркуваннями радянських науковців, що були висловлені під час останніх обговорень цієї проблеми, то поряд з уважним врахуванням усього прийнятного залишаються деякі моменти, з якими не можна погодитися. На жаль, обсяг статті не дозволяє автору докладно зупинитися на аналізі аргументації своїх опонентів щодо визначення ними окремих етапів і періодів історико-партійного процесу. Це — предмет окремої розмови, тема спеціальної статті.

На закінчення вважаємо за потрібне наголосити на важливості вибору принципу членування матеріалу визначених історичних етапів і періодів. Це — одне з ключових і першочергових завдань авторського колективу «Нарисів історії Компартії України», яке має розв'язуватись, звичайно, в умовах гласності, з урахуванням думок широкої наукової громадськості. Від цього багато у чому залежатиме успіх практичної роботи над майбутнім виданням, його науковий рівень і привабливість, зручність у користуванні ним усіма, хто цікавиться проблемами історії Компартії України.

Предпринята попытка на основе марксистско-ленинской методологии определить наиболее крупные, сущностные этапы в истории Компартии Украины, раскрыть основное содержание деятельности партийной организации республики на каждом из этих этапов, обосновать рубежи, отделяющие различные этапы и периоды в историческом процессе.

* * *

А. Л. Перковський (Київ), С. І. Пирожков (Київ)

Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки *

Величезні демографічні втрати Української РСР внаслідок примусової колективізації селянства та сталінських репресій 30-х років проти інших класів та суспільства в цілому призвели до деформації відтворення народонаселення республіки в якісному та кількісному аспектах, істотно зменшили її демографічний потенціал напередодні Великої Вітчизняної війни. На 1 січня 1941 р. УРСР не змогла відтворити чисельність свого населення за станом на 1 січня 1933 р.

Аналіз демографічного розвитку нашої країни в 30—40-ві роки тривалий час залишався забороненою темою для радянських дослідників. З початку 30-х років публікація статистичних даних про природний рух населення була припинена, а ті мізерні відомості, які інколи проникали у пресу, були з наукової точки зору неспроможними. Ретельно приховувалася правда про демографічні наслідки голоду 1932—1933 рр., про масштаби масових примусових переселень, політичних репресій 30—40-х років.

Незважаючи на те, що в 30-ті роки були проведені два всесоюзні переписи населення, встановити справжні масштаби демографічної кризи, яка охопила країну, надзвичайно важко через приховування вихідних даних статистики про природний рух населення. Тому необхідна серйозна дослідна робота, головною метою якої має стати обґрунтування найвірогідніших гіпотез демографічного розвитку в даний період. При цьому, зрозуміло, потрібна кваліфікована оцінка матеріалів переписів населення 1937 і 1939 років, оскільки лише вони можуть служити вихідною статистичною базою для реконструкцій демографічного розвитку.

Перепис населення 1937 р., матеріали якого були визнані «дефектними», в історії демографії майже не згадується. Його організаторів оголосили «ворогами народу» і репресували. З того часу минуло вже понад 50 років, однак постанову Раднаркому СРСР від 25 вересня 1937 р.¹, в якій Всесоюзний перепис 1937 р. безпідставно кваліфікувався як незадовільний, і досі не переглянуто й не скасовано. Зовсім інакше було оцінено перепис 1939 р. В опублікованому 2 червня 1939 р. центральною пресою повідомленні зазначалося: «Раднарком заслухав повідомлення Держплану СРСР про результати перепису населення 1939 року і відзначив, що перепис проведений Центральним Управлінням народногосподарського обліку Держплану СРСР правильно, відповідно до вказівок Уряду і вимог статистичної науки. Рада Народних Комісарів СРСР оголосила подяку працівникам перепису населення 1939 року»². 80 учасників цього заходу були нагороджені орденами й медалями.

Виникає запитання: як могло статися, що два всесоюзні переписи населення, проведені з інтервалом у два роки, дістали діаметрально протилежні оцінки уряду, а по суті,— Сталіна?

Демографічний розвиток Радянського Союзу в цілому і Української РСР особливо складався в другій половині 30-х років під безпосереднім впливом соціально-економічних потрясінь, що охопили всі соціальні групи населення як у місті, так і на селі. Об'єктивний хід демографічного розвитку, зумовлений зміною типу відтворення населення в результаті демографічної революції, був порушений розгорнутими процесами колективізації та індустріалізації, які істотно перебудували демографічну поведінку селянської родини. Якщо раніше

* Стаття друкується в порядку обговорення.

¹ В Совете Народных Комиссаров Союза ССР: О Всесоюзной переписи населения // Известия.— 1937.— 26 сент.

одноосібник був зацікавлений у народженні та вихованні великої кількості дітей як своїх помічників, а згодом і спадкоємців при сімейному хазяйнуванні на землі, то в умовах колгоспного виробництва, коли селянський двір втратив самостійну виробничу функцію, а трудова діяльність його працездатних членів змістилася в основному в сферу колективного господарства, зник і економічний інтерес до більшої кількості дітей, які перестали бути для батьків опорою у господарстві. Оскільки більшість населення країни і республіки становило колгоспне селянство, зміна його репродуктивної поведінки відіграла вирішальну роль у переважному формуванні середніх та малодітних сімей.

Робітничий клас у 30-ті роки формувався головним чином за рахунок селянства і через вихідців з його середовища засвоював, з одного боку, нові норми зниженої дітності в колгоспній сім'ї, а з другого, — орієнтувався на меншу, ніж у селах, народжуваність у містах. При цьому роль флагмана у формуванні малодітної родини відіграла інтелігенція, яка вже в 20-ті роки (за даними перепису 1926 р. і наступних обліків) не забезпечувала власного відтворення, і приріст її чисельності відбувався в основному за рахунок вихідців із селянського та робітничого середовища.

Водночас істотна зміна репродуктивної поведінки населення не могла сама по собі різко зменшити природний приріст населення в республіці, яке мало ще значний запас демографічної інерції (тобто існували численні вікові контингенти, здатні до дітонародження). Ця обставина значною мірою враховувалася при складанні прогнозів зростання населення Української РСР. Автор одного з них — відомий радянський демограф А. П. Хоменко — у 1932 р. очікував до 1937 р. (тобто останнього року другої п'ятирічки) значне збільшення народжуваності і різке зменшення смертності, особливо дитячої.

Однак історичний розвиток подій перекреслив як обережні, так і досить оптимістичні прогнози. За даними Управління народногосподарського обліку Держплану УРСР, чисельність населення республіки становила на 1 січня 1933 р. 31,9 млн. чол., а за підсумками перепису 6 січня 1937 р. — тільки 29,4 млн. чол.³ Таким чином, загальна чисельність населення Української РСР скоротилася за роки другої п'ятирічки на 2,5 млн. чол., або на 7,8%. Такими були демографічні наслідки голоду 1933 р., що виник значною мірою через бюрократичні перекручення у проведенні політики колективізації.

Розміри демографічної катастрофи можна було істотно обмежити, коли б для цього було вжито своєчасних заходів, оскільки вже в 1932 р. на місцях стало ясно, що багатьом районам республіки через недорід загрожують голод. Старий більшовик, член партії з 1912 р. Р. Я. Терехов, який був тоді членом Політбюро і секретарем ЦК КП(б)У, а також секретарем Харківського обкому партії, згадував: «Коли в 1932 р. у зв'язку з недородом у Харківській області довелось доповідати Сталіну про тяжке становище в селах і просити виділити цим районам хліб, він послухав, а потім раптом різко обірвав:

— Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, хороший оратор, виявляється ви хороший оповідач — вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КПУ і піти працювати у Спілку письменників: будете казки писати, а дурні читатимуть...»⁴.

Однак 24 січня 1933 р. було прийнято спеціальну постанову ЦК

² В Совете Народных Комиссаров Союза ССР: О Всесоюзной переписи населения 1939 г. // Правда.— 1939.— 2 июня.

³ Народне господарство УСРР: Стат. довідник.— К., 1935.— С. 379; Корчак-Чепурковський Ю. А. Избранные демографические исследования.— М., 1970.— С. 320.

⁴ Правда.— 1964.— 26 мая.

ВКП(б), в якій вказувалося: «ЦК вважає встановленим, що парторганізація України не справилася з покладеним на неї завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі, незважаючи на триразове скорочення й без того скороченого плану. ЦК вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які насамперед потрібно зміцнювати, є Одеська, Дніпропетровська і Харківська області»⁵. Відповідно до цієї постанови Р. Я. Терехов, а також член Політбюро ЦК КП(б)У, секретар Дніпропетровського обкому партії В. А. Строганов, кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, секретар Одеського обкому партії М. М. Майоров були зняті з усіх постів і відкликані з України за те, що намагалися звернути увагу «вождя всіх часів і народів» на небезпеку голоду, який насувався. А Сталін тим часом хотів применшити, приховати розміри трагедії. «В усякому разі,— повчав він селянство країни,— порівняно з тими труднощами, що їх пережили робітники років 10—15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою»⁶.

Оскільки голод мільйонів селян трактувався як «дитяча іграшка», то незначна допомога зерном із загальносоюзних державних запасів мала не продовольчий характер, а являла собою насінневу позичку розміром 20 300 тис. пудів для забезпечення весняної сівби. У підписаній Молотовим і Сталінін постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) з цього приводу говорилося: «Насінневу позичку відпустити безпроцентно з обов'язковим поверненням натурою восени 1933 року, причому адміністративні і транспортні витрати держави нараховувати при поверненні насінневого боргу в розмірі десяти пудів на кожні сто пудів відпущеної насінневої позички»⁷.

Одночасно, щоб відвернути увагу трудящих від справжніх винуватців катастрофи, було репресовано велику групу спеціалістів сільського господарства (понад 70 чол., більшість яких розстріляли), що працювали в органах Наркомзему і Наркомрадгоспів, головним чином у сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу, Білорусії. Як зазначалося у повідомленні колегії ОДПУ СРСР, «матеріалами слідства і показаннями заарештованих шкідників встановлено, що дії арештованих мали своєю метою підірвати селянське господарство і викликати голод в країні»⁸.

Несприятливі демографічні тенденції, викликані різким підвищенням смертності внаслідок масових виселень і голоду 1933 р., а також зниженням народжуваності, призвели до того, що була заборонена публікація у відкритій пресі статистичних даних про природний рух населення. Цього, однак, здалося замало, і в 1934 р. відділи записів актів громадянського стану були передані з відання Центрального Управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) СРСР і його органів на місцях у відання новоствореного Народного Комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР. Останньому було поставлено за обов'язок вести записи народжень, смертей, одружень і розлучень, а обробка відповідної статистичної інформації покладалася на відділ актів громадянського стану в центральному апараті НКВС.

Перший нарком внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягода подбав про те, щоб очорнити кадри радянських статистиків, які працювали на місцях і займалися обліком природного руху населення. Це дістало своє відображення у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про поста-

⁵ Косиор С. В. Итоги хлебозаготовок и задачи КП(б)У в борьбе за поднятие сельского хозяйства Украины: Доклад на Пленуме ЦК КП(б)У // Правда.— 1933.— 15 февр.

⁶ Сталин И. В. Речь на первом Всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. // Правда.— 1933.— 23 февр.

⁷ Правда.— 1933.— 26 февр.

⁸ Там же.— 5 марта.

новку обліку природного руху населення» (вересень 1935 р.). «РНК СРСР і ЦК ВКП(б), — наголошувалося в ній, — визнали, що внаслідок відсутності контролю і керівництва з боку місцевих партійних і відповідних організацій, особливо ЦУНГО, роботою організацій по обліку природного руху населення на місцях — цей облік до останнього часу (до передачі ЗАГС у відання НКВС) перебував у незадовільному стані. Органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), які пробралися в ці організації і проводили там контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація по кілька разів смерті одних і тих же осіб, недооблік народжень і т. д.)»⁹. Ця постановка була використана для розгортання масових репресій проти статистиків, у тому числі на Україні, а це, в свою чергу, породило сваволю в статистичному обліку і створило сприятливий ґрунт для фальсифікації даних про природний рух населення на догоду Сталінові та його оточенню.

Політична ситуація в СРСР і за кордоном настійно вимагала приглушення чуток про катастрофічні наслідки голоду на селі, який охопив частково й міське населення, особливо ту його частину, що не мала продовольчих карток. Тому, виступаючи невдовзі після їх скасування, Сталін торкнувся й проблеми демографічного розвитку країни: «У нас тепер всі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшилося, що жити стало краще, веселіше. Це, звичайно, правильно. Але це веде до того, що населення стало розмножуватися значно швидше, ніж у старі часи. Смертності стало менше, народжуваності більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звичайно, добре, і ми це вітаємо (*веселе пожвавлення в залі*). Тепер у нас кожного року чистого приросту населення виходить близько трьох мільйонів душ. Це значить, що кожного року ми одержуємо приріст на цілу Фінляндію (*загальний сміх*)»¹⁰.

У чому ж полягала суть фальсифікації даних про природний рух населення в роки, які настали після голодного лихоліття 1932—1933 рр.? Насамперед у тому, що дані про смертність серед ув'язнених і засланих, які були у віданні Головного управління виправно-трудова таборів і трудових поселень, не включалися в загальну картину природного руху населення. Тим часом підвідомче ГУЛАГу населення налічувало мільйони чоловік (відомо, наприклад, що на початку 1953 р., тобто в рік смерті Сталіна, в країні налічувалося понад 12 млн. ув'язнених). Наявність у 30-х — на початку 50-х років величезної кількості в'язнів негативно позначалася також на рівні народжуваності (внаслідок вимушеного припинення ув'язненими шлюбних відносин, безшлюбності неодружених тощо).

Таким чином, загальна «благополучна» цифра природного руху, в тому числі й природного приросту, населення формувалася в надрах центрального апарату НКВС, а потім уже передавалася ЦУНГО СРСР представникам верхньої влади в країні. Показово, що наприкінці 30-х років Сталін змушений був публічно відмовитися від байки про тримільйонний щорічний приріст населення країни, віднісши цю цифру на рахунок фантазій Держплану СРСР, якому підпорядковувалося тоді ЦУНГО. Так, на XVIII з'їзді ВКП(б) він заявив: «Вони (тобто працівники Держплану. — Авт.) вважали, наприклад, що протягом другої п'ятирічки щорічний приріст населення в СРСР повинен становити три — чотири мільйони чоловік, або навіть більше цього. Це також була фантастика, якщо не гірше»¹¹.

Зрозуміло, працівники Держплану в 30-ті роки не були винні у своїх «статистичних фантазіях», оскільки керувалися тими цифрами

⁹ Правда.— 1935.— 28 сент.

¹⁰ Сталин И. В. Речь на совещании передовых комбайнеров и комбайнеров 1 декабря 1935 г. // Правда.— 1935.— 4 дек.

¹¹ Сталин И. Вопросы ленинизма.— М., 1953.— С. 619.

природного приросту, які формувалися на основі статистичної інформації відділів запису актів громадянського стану. Весь облік руху цієї частини населення, яка не охоплювалася ЗАГСами і перебувала у виключному віданні ОДПУ — НКВС, був недоступний для працівників Держплану не тільки до 1934 р., а й після нього, оскільки того року, як уже зазначалося, ЗАГСи були передані в НКВС. Саме цією обставиною пояснюються розбіжності між реальною чисельністю населення і даними прогнозів, що їх розробляли статистичні органи на першу і другу п'ятирічки.

Сталін, котрий як член Політбюро ЦК ВКП(б) здійснював безпосередній нагляд за діяльністю органів ОДПУ — НКВС, був добре поінформований про те, які статистичні дані і кому подавалися чи не подавалися підопічним йому відомством. Тому його заява на XVIII з'їзді ВКП(б) про якусь вину статистиків у заплутуванні даних, що стосувалися природного приросту населення, була явною брехнею, спрямованою на те, щоб приховати справжніх винуватців фальсифікації цих відомостей і вказати на чергових «козлів відпущення».

Реальні масштаби кризи, що охопила країну в 30-ті роки, дістали відображення в матеріалах перепису населення 1939 р., який засвідчив значну втрату населення в різних віково-статевих групах як по СРСР в цілому, так і особливо по Україні. У цьому переконає зіставлення віково-статевої структури населення УРСР в кордонах до 1939 р. за матеріалами переписів 1926 і 1939 років¹². Так, якщо в 1926 р. осіб обох статей віком 5 років було 749,1 тис. чол., то в 1939 р. — лише 307,7 тис. чол., або в 2,4 раза менше. Відзначимо, що тим, кому 1926 р. виповнилося п'ять років, народилися приблизно в 1921 р., тобто в рік неврожаю і голоду, який охопив ряд районів республіки, а п'ятирічні діти 1939 р. народилися приблизно в 1933 р. (перепис 1939 р. проводився в січні, а 1926 р. — у грудні). Досить показові й дані про шестирічних дітей: у 1926 р. їх налічувалося 631 тис., а в 1939 р. — 400 тис. чол. Це люди, які народилися приблизно в 1920 р. і 1932 р. Але ж у 1920 р. на Україні ще йшла громадянська війна, були поширені масові епідемії, тривала економічна розруха, а 1932 рік — це останній рік сталінської «успішної» п'ятирічки. Відомо, що з 960 тис. дітей обох статей, які народилися в 1931 р., до 1939 р. дожила тільки 551 тис., або 57,4%.

Однак ці дані стосуються лише вікових контингентів населення республіки в цілому і не дають повної картини втрат від голоду, оскільки міське населення у значній своїй частині мало змогу одержувати продовольчі товари за картками. Крім того, в 30-ті роки міське населення УРСР поповнювалося за рахунок значної кількості мігрантів з РРФСР. Якщо ж узяти тільки сільське населення України, то співвідношення цифр буде іншим: у 1931 р. в селах республіки народилося близько 806 тис. чол., з яких до 1939 р. дожило приблизно 394 тис., тобто менше половини — 48,9%. У 1930 р. тут народилося 876 тис. чол., а в 1939 р. зафіксовано лише 500 тис. восьмирічних (57%). Серед дітей, що народилися до великого голоду, чи не найтрагічнішою виявилася доля тих, хто з'явився на світ у 1929 р. В «рік великого перелому» на селі було обліковано близько 929 тис. народжень, а в 1939 р. кількість осіб дев'ятирічного віку становила тільки 416 тис. чол. (45%). Мабуть, ні з ким так люто не воював «батько рідний», як з малолітніми дітьми.

Демографічна ситуація у другій половині 30-х років характеризувалася деяким підвищенням природного приросту населення за ра-

¹² При аналізі вікового складу населення в 1926—1939 рр. використано такі джерела: Всесоюзная перепись населения 1926 года.— М. 1929.— Т. 11. Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Отдел I; Наслідки репродукції людності УСРР за роки 1926—1931.— Харків, 1933; Поточний архів Держкомстату УРСР. Матеріали перепису 1939 р.

хунок більшої народжуваності, викликаній забороною в країні абортів (1936 р.). Тому середньорічний природний приріст населення в республіці в 1936—1940 рр.* становив приблизно 643 тис. чол., тимчасом як у 1927—1931 рр.— 555 тис. чол. Проте, коли перший переляк, викликаний запровадженням кримінальної відповідальності за аборт, у населення минув, знову намітився різкий спад народжуваності. За рахунок цього рівень природного приросту в 1940 р. знову впав до найнижчого відомого рівня 1931 р. (відповідно 454,4 тис. і 454,6 тис. чол.).

При визначенні демографічних втрат Української РСР у 30-ті роки важливе місце займає питання про масове переселення за межі республіки селянських сімей, віднесених до сільської буржуазії — куркулів. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., на території УСРР (в кордонах до 17 вересня 1939 р.) в сільському господарстві налічувалося 120 тис. індивідуальних господарств з найманими робітниками. Однак надалі облікові дані про чисельність куркульських господарств були довільно завищені шляхом включення в цю категорію багатьох середняцьких господарств. Так, при підготовці Всесоюзного перепису населення 1937 р. до наукового обігу було введено так звані «нові» дані. Відповідно до методорозробки УНГО Держплану УРСР в республіці, за даними перепису 1926 р., налічувалося «вже» 285 тис. куркульських господарств¹³, тобто їх чисельність за рахунок маніпуляції з визначенням класової належності була безпідставно збільшена в 2,4 раза.

Яка ж доля цих індивідуальних господарств? Величезна їх більшість згідно з політикою ліквідації куркульства як класу була експропрійована, а члени сімей — вислані за межі України. З цього приводу кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б), другий секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев заявив у 1934 р. таке: «Близько 200 тис. куркульських господарств на Україні ліквідовано в результаті знищення куркульства як класу, і їх майно передано в усупільнені фонди колгоспного господарства»¹⁴. Решта господарств, зарахованих до куркульських, самоліквідувалася, не чекаючи експропріації, а їх члени пішли в міста, поповнивши лави робітників і службовців.

Точних даних про чисельність висланих з Української РСР немає. Кількість же осіб, переселених в результаті політики ліквідації куркульства як класу, можна визначити лише на підставі гіпотетичних розрахунків, які можуть дати лише досить приблизну цифру, що має уточнюватися далі. Якщо врахувати багатолюдність куркульських і заможних середняцьких сімей, то орієнтовно середня кількість осіб у них становила 5 чол.** Помноживши цю величину на цифру, названу Постишевим, одержимо близько 1 млн. висланих селян. При цьому не враховується, звичайно, суто демографічний аспект проблеми, що мав здебільшого трагічний характер: величезна смертність дітей і престарілих у трудових спецпоселеннях. Непорядними виявилися й соціально-економічні втрати: республіка була позбавлена трудового потенціалу тієї частини сільського населення, яка відзначалася найбільш високою культурою сільськогосподарської праці.

* Без природного приросту в західних областях, воз'єднаних з УРСР у 1939 і 1940 рр.

¹³ Кустолян Е. А. Перепис населення соціалістичної держави // Комуніст.— 1936.— 26 жовт. (Автор статті — заст. начальника УНГО Держплану УСРР, начальник бюро Всесоюзного перепису населення по Українській РСР).

¹⁴ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Стеногр. звіт.— К.: Х., 1934.— С. 176.

** Те, що в сім'ях, які вислалися, налічувалося в середньому по 5 чол., підтверджується не лише теоретичними міркуваннями, а й статистичними матеріалами. Так, у 1930 р. в Північному краї РСФРР було розміщено 70 тис. українських родин, у яких налічувалося 350 тис. спецпереселенців (тобто 5 чол. на родину). Див.: Коллективізація сільського господарства в Северном районі: Документи и материалы.— Вологда, 1964.— С. 681.

Таблиця 1. Динаміка чисельності населення української національності за даними Всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 рр.* (млн. чол.)

Територія	17.XII. 1926	17.I. 1939	Зменшення (-) або приріст (+)	
			абсолютні	%
СРСР	31,2	28,1	-3,1	-9,9
в т. ч. УРСР	23,2	23,4	+0,2	+0,9
інші республіки	8,0	4,7	-3,3	-41,3

* В межах до 17 вересня 1939 р. Таблицю складено на основі: Шибяев В. П. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР. — Л., 1930. — С. 242, 248; Поточ. арх. ЦСУ СРСР, дані перепису 1939 р.

Великою була також чисельність репресованих з інших суспільних груп і прошарків. Певне уявлення про це дає інформація про реабілітовані жертви сталінського терору. Так, з 1956 по 1988 рік в Українській РСР реабілітовано 310,3 тис. чол.¹⁵ Цифра ця не остаточна, оскільки процес реабілітації триває.

В цілому голод 1932—1933 рр., а також вислання людей та інші репресії справили значний вплив на динаміку чисельності українського етносу в межах країни (див. табл. 1). Загальна кількість українців у Радянському Союзі зменшилася з 1926 по 1939 рік на 3,1 млн. чол. Чисельність їх у межах своєї республіки залишилася приблизно на рівні 1926 р. В чому причина такого явища? Адже, здавалося б, динаміка чисельності українців у 1926—1939 рр. за межами Української РСР мала приблизно відповідати аналогічній тенденції всередині республіки. Але цього не сталося. Скорочення чисельності українців, що проживали в СРСР за межами своєї республіки, пояснюється сполученою дією двох додаткових факторів, які не мали в той час місця на території Української РСР. Перший з них — асиміляція значної частини українців з росіянами. Другий — свідомо фальсифікація питань про національність при проведенні перепису 1939 р., коли українців у багатьох випадках записували росіянами, як це було, наприклад, на Кубані та в інших регіонах країни. Однак асиміляційні процеси через свою тривалість не могли відігравати роль визначального фактора зниження абсолютної і відносної чисельності українського населення в 1926—1939 рр. за межами УРСР, головним чином у регіонах Російської Федерації. Тому слід погодитися з радянським етнографом О. С. Бежковичем, який на прикладі Кубані дійшов висновку, що «неточний облік етнічної належності населення при проведенні наступних після 1926 р. всесоюзних переписів призвів до різкого падіння питомої ваги українців»¹⁶.

Слід підкреслити, що проблема динаміки українського населення у цілому в кордонах СРСР довоєнного часу була предметом політичних спекуляцій, в тому числі й з боку українських буржуазних націоналістів, які пояснювали скорочення загальної кількості населення української національності в СРСР тільки репресіями та голодом, твердячи при цьому, що загалом загинуло 8—10 млн. українців¹⁷. Ці цифри піддав справедливій критиці С. В. Кульчицький. Він, однак, не врахував тієї обставини, що сама по собі асиміляція як тривалий процес не могла так різко в короткий історичний строк вплинути на скорочення чисельності українців, що мешкали в СРСР за межами своєї республіки. Діяв і інший фактор — фальсифікація етностатистичних даних, який при проведенні перепису 1939 р. виявився визначальним.

¹⁵ Рад. Україна. — 1988. — 11 жовт.

¹⁶ Бежкович А. С. Современный этнический состав населения Краснодарского края // Доклады по этнографии: Географическое общество СССР. Отделение этнографии. — Л., 1967. — Вып. 5. — С. 134.

¹⁷ Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931—1933 рр. // Укр. іст. журн. — 1988. — № 3. — С. 16.

При загальній оцінці демографічних втрат Української РСР в результаті насильницької колективізації сільського господарства слід уникати крайнощів, які нагромадилися в дослідженні проблеми і чітко виявилися нині, коли в умовах гласності виникла можливість вільно обговорювати трагічні події, пов'язані з голодом і репресіями 30-х років, у пресі.

Різноманітність оцінок, у яких применшуються або перебільшуються демографічні наслідки сталінської сваволі, зумовлена головним чином недостатньою розробленістю джерел, що безпосередньо стосуються проблеми. Становище ускладнюється, коли до цього привносяться ще й суб'єктивні політичні симпатії чи антипатії, ідеологічні настанови, успадковані від епохи застою, тощо. У подібному дусі, наприклад, витримано виступ В. П. Данилова, який спростовує дані англійського історика Р. Конквеста про демографічні втрати радянського селянства в 1930—1937 рр. Безумовно, у викладках Р. Конквеста є спірні моменти, однак не слід забувати, що його дані (через недостатню кількість джерел) є не що інше, як умовний гіпотетичний розрахунок, який в одних випадках наближається до істини, в інших — віддаляється від неї. Прикладом такого наближення є оцінка англійським ученим кількості жертв голоду 1933 р. на Україні — близько 5 млн. чол.¹⁸ Розглянемо обґрунтованість розрахунків цього автора за допомогою аналізу даних, що залишилися невідомими як йому самому, так і його критикові В. П. Данилову.

Відповідно до уточненого прогнозу академіка АН УРСР М. В. Птухи (1932 р.) загальна чисельність населення України на 1 січня 1937 р. мала становити 34 млн. чол.¹⁹ При складанні прогнозу, що мав офіційний характер і подавався від імені Інституту демографії АН УРСР, М. В. Птуха враховував нормальні тенденції відтворення населення республіки наприкінці 20-х та самому початку 30-х років. Зокрема, він взяв до уваги зниження народжуваності, яке почалося у другій половині 20-х років і особливо виявилось в 1929—1931 рр. Зрозуміло, він не міг передбачити демографічних потрясінь, що обрушилися на населення республіки в 1933 р. Однак і через багато років М. В. Птуха вважав, що методологічні принципи його прогнозу чисельності населення УРСР на другу п'ятирічку були правильні. Це він підтвердив, зокрема, фактом повторної публікації своєї праці наприкінці 50-х років, коли були вже добре відомі основні факти демографічної історії 30-х років.²⁰ Звідси можна зробити висновок, що вчений розглядав свій прогноз як засіб для «вимірювання» зумовлених колективізацією кризових демографічних наслідків, які деформували хід нормального демографічного розвитку країни та окремих її регіонів. Звичайно, він не міг заявити про це відкрито: політико-ідеологічні умови «відлиги» не передбачали достатньо широкої гласності. Однак, говорячи про прогнози чисельності населення Української РСР на 30-ті роки, академік підкреслив: «Найбільш складні і обґрунтовані обчислення зроблено в Інституті демографії Академії наук УРСР»²¹.

Тому ми приймаємо названий вище прогноз М. В. Птухи як основу для обчислення втрат населення республіки внаслідок демографічної кризи 30-х років. З прогнозованої чисельності на 1 січня 1937 р. вираховуємо справжню кількість жителів Української РСР за підсумками Всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. $34,0 - 29,4 = 4,6$

¹⁸ Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932—1933 гг. и «демографической катастрофе» 30-40-х годов в СССР: Письмо в редакцию // Вопр. истории.— 1988.— № 3.— С. 116—121.

¹⁹ Птуха М. В. Людність України за другої п'ятирічки // Людність та її розміщення в другій п'ятирічці.— Х., 1932.— С. 19.

²⁰ Птуха М. В. Основы исчисления населения УССР на вторую пятилетку // Вопросы экономики, планирования и статистики: Сб. статей. К 80-летию акад. Станислава Густавовича Струмилина.— М., 1957.— С. 430—444.

²¹ Птуха М. В. Основы исчисления населения УССР...— С. 431—432.

млн. чол. Прогнозована чисельність населення розрахована без урахування міграцій. І коли б їх не було, то одержана цифра дала б досить точний вираз демографічних втрат. Однак насправді вона не виражає повного їх обсягу, а являє собою лише наближену оцінку демографічної катастрофи. Справжні цифри втрат у даному випадку вуалюються припливом населення, головним чином російського, з інших регіонів країни, що підтверджується матеріалами переписів. Так, якщо в 1926 р. чисельність росіян у республіці становила 2,7 млн. чол., то в 1939 р.—4,2 млн. чол., тобто їх кількість збільшилася на 1,5 млн. чол., в основному за рахунок мігрантів, які, таким чином, поліпшили вікову структуру населення. Однак саме ця обставина робить останню недостатньо надійним критерієм при виявленні демографічних втрат.

Серйозність демографічної кризи 30-х років і тривалий вплив її на відтворення населення Української РСР безсумнівні. Про це, зокрема, свідчить і той факт, що відновити чисельність її населення, зафіксовану на 1 січня 1933 р. (31,9 млн. чол.), не вдалося навіть до 1 січня 1941 р. (31,6 млн. чол.— на території республіки в межах до 17 вересня 1939 р.).

Всебічно аналізуючи демографічні втрати 30-х років, можна зробити висновок, що визначити точну кількість померлих від голоду, як це робить Р. Конквест, практично неможливо. Однак названу ним цифру можна розглядати як одну з гіпотетичних оцінок загальних втрат населення Української РСР в результаті демографічної кризи.

Зауважимо, що втрати населення УСРР від голоду 1932—1933 рр. С. В. Кульчицький оцінює в 3,5 млн. чол., а загальні втрати республіки в 1933—1939 рр., тобто з урахуванням репресій,— у 4,2 млн. чол.²² Таким чином, його цифри дещо менші за ті, що їх назвав Р. Конквест. Аналіз матеріалів, опублікованих С. В. Кульчицьким, показує, що він як підсумки Всесоюзного перепису населення 1937 р. використав не його реальні дані, а завищену щодо них оцінку ЦУНГО Держплану СРСР. Тому гіпотеза Р. Конквеста, на наш погляд, більш точна, ніж розрахунок С. В. Кульчицького. В той же час сильною стороною публікації радянського дослідника, незважаючи на зазначену неточність, є те, що він показав на прикладі України безпідставність думки тих наших істориків, які намагаються мінімізувати демографічні наслідки колективізації. Викликає, однак, подив, що В. П. Данилов та інші не звернули уваги на свідчення такого авторитетного сучасника трагічних подій кінця 20-х — початку 30-х років, як сам Сталін. Досить широко відомо, що в розмові з У. Черчиллем на запитання останнього про кількість жертв колективізації в СРСР «вождь» назвав таку цифру: 10 млн. висланих і померлих від голоду селян²³. Знаючи звичку Сталіна применшувати невигідні для нього статистичні дані, можна гадати, що і в цьому випадку він назвав неповну цифру, але й вона набагато переважає уможливлені висновки тих, хто спробував звести до мінімуму кількість жертв серед селянського населення країни.

Значні втрати в населенні у першій половині 30-х років привели керівництво СРСР до необхідності вжити конкретні заходи у сфері демографічної політики, яка була спрямована на стимулювання народ-

²² Кульчицький С. Трагедія голоду // Літ. Україна.— 1989.— 2 лют. Дані С. В. Кульчицького почерпнуті з інформації ЦУНГО Держплану СРСР для Президії Верховної Ради СРСР у зв'язку з наступними виборами 1937 р. до Верховної Ради СРСР. Не заглиблюючись, однак, у характеристику джерела, вкажемо на таку його неточність. Так, автор зазначає, що кількість осіб у колоніях і таборах НКВС в цілому по країні на початок 1937 р. становила близько 2 млн. чол. Ця цифра сильно занижує справжню величину населення ГУЛАГу, оскільки в інформації враховувалися тільки особи, не позбавлені виборчих прав.

²³ Черчилль У. Вторая мировая война.— Т. 4.— М., 1955.— С. 493.

жуваності, але виявлялася у другій половині 30-х років в умовах адміністративно-командної системи досить специфічно.

Парадокс ситуації полягав у тому, що в широкомовних заявах тодішніх керівників партії і держави народжуваність у країні нібито зростала. Разом з тим у вищому ешелоні влади, очевидно, розуміли й ту реальну ситуацію, яка не була відома професійним статистикам через свою цілковиту таємність. Свідченням цього є, зокрема, той факт, що черговий Всесоюзний перепис населення, призначений спочатку на 1935 р., неодноразово відкладався і, зрештою, був проведений тільки в січні 1937 р.

Першим непрямим свідченням серйозності становища з народжуваністю (і смертністю) стала доповідь народного комісара землеробства СРСР М. А. Чернова на Другому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, у якій він, зокрема, спинився на необхідності створення для матерів-колгоспниць елементарних умов. «Щодо цього,— говорив нарком,— досить важливе значення має питання про допомогу жінці в період вагітності і годування новонародженої дитини. У первісному проекті Статуту (сільськогосподарської артілі.— Авт.) було тільки сказано з цього приводу про те, що жінці полегшується праця. Товариш Сталін вніс на обговорення комісії нову пропозицію, яку й було прийнято комісією одногolosно. Товариш Сталін запропонував після слів «полегшити їх роботу» додати: «звільнення жінок від роботи за місяць до родів і на місяць після родів із збереженням за ними утримання на ці два місяці у половинному розмірі середнього виробітку або трудовнів» (*Бурхливі оплески*)»²⁴.

До цього часу, тобто до 1935 р., нікому з вищих керівників партії і держави не приходила в голову дуже проста думка, що селянка-мати, традиційно відома своєю високою народжуваністю, може потребувати полегшення своєї праці в суспільному господарстві у зв'язку з вагітністю і пологами. Очевидно, сам факт включення сталінської поправки у Примірний Статут колгоспів свідчив про те, що після проведення масової колективізації справи з народжуваністю у селянства були далеко не благополучні.

Увага до генеративної діяльності селянства пояснювалася тим, що воно давало основну масу природного приросту населення країни у другій половині 30-х — на початку 40-х років. Це видно на прикладі Української РСР (див. табл. 2).

Таблиця 2. Природний приріст населення Української РСР у 1936—1940 рр. (тис. чол.)*

Роки	Міське й сільське населення	Міське населення	Сільське населення	%	
				міське населення	сільське населення
1936	549,7	136,9	412,8	24,9	75,1
1937	816,6	261,5	550,1	32,0	68,0
1938	706,1	230,5	475,6	32,6	67,4
1939**	686,0	231,6	454,4	33,7	66,3
1940**	454,4	149,2	305,2	32,8	67,2

* Таблицю складено на підставі даних поточного архіву ЦСУ СРСР.

** Без західних областей УРСР.

Наступний «значний» крок до формування демографічної політики, яка б стимулювала високу народжуваність, було зроблено у травні — червні 1936 р. 26 травня у пресі з'явився законопроект про заборону абортів, допомогу породіллям, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел тощо, який виносився на «обговорення трудящих». У зв'язку з цим була офіційно розвінчана і похована до-

²⁴ Правда.— 1935.— 18 февр.

силь поширена в 20-ті роки утопічна теорія про відмирання сім'ї у ході соціалістичного будівництва. Про це в передовій «Правды» говорилося так: «Вороги народу не раз підкидали нам гнилу й отруєну ідейку про скасування сім'ї і безладні шлюби. Буржуазія намагалася використати цю отруйну зброю»²⁵. Якщо розглядати питання по суті, то, звичайно, концепція відмирання сім'ї була глибоко помилковою, оскільки відбивала утопічні уявлення про соціалізм, поширені серед марксистів на початку ХХ ст. Однак, якщо брати форму, в якій відкидалася непридатна теорія, то це була явна спроба збільшити перелік гріхів, приписуваних політичним противникам сталінського курсу.

До публікації законопроекту та під час його обговорення в пресі було надруковано ряд апологетичних статей, що належали фахівцям з проблем народонаселення, які захоплено розхвалювали уявний демографічний розквіт країни і намагалися наукоподібно його обгрунтувати. Так, М. В. Курман та його співавтор писали: «Новою стала в країні соціалізму, що будується, й закономірність народжуваності та смертності. Це виявляється насамперед у тому, що при високій народжуваності у нас, на відміну від капіталістичних країн, відбувається безперервне і значне зниження смертності, зокрема, дитячої»²⁶. У подібному ж дусі формулювався і соціалістичний закон народонаселення: «Найважливішою рисою закону народонаселення при соціалізмі стає збільшення тривалості життя, зниження смертності, зростання народжуваності»²⁷.

Однак обговорення законопроекту, що забороняв аборти і стимулював народжуваність, мало для радянської демографії й позитивний аспект: уперше можна було говорити про демографічну політику Радянської держави, причому не лише як про теоретичну можливість, а й як про соціальну практику. Вперше було запропоновано й термін «політика населення», під яким тоді розумілася демографічна політика. Зробив це Б. Я. Смулевич, хоч і під відповідною ідеологічною оболонкою: «Тільки СРСР, країна соціалізму, показує приклад справжньої народної політики населення, оскільки лише соціалізм — це піклування про людину і швидке зростання населення»²⁸.

Рівно через місяць після початку обговорення трудящими законопроект став законом²⁹. Він мав комплексний характер і стосувався не лише заборони абортів при нормальних умовах вагітності. Передбачалося широке коло заходів, спрямованих на зміцнення шлюбу і сім'ї, підвищення відповідальності батьків за виховання дітей. Разом з тим адміністративно-командні заходи не могли дати довготривалого ефекту в досягненні головної мети — підвищенні народжуваності. Зниження смертності, про яке так багато й охоче говорили і писали політичні діячі, публіцисти та вчені-спеціалісти, також не було дуже значним серед населення, охопленого обліком ЗАГСів, якщо мати на увазі нормальний рівень смертності, а не той, що зумовлювався переходом народонаселення до нормальних умов життя після голодомору 1932—1933 рр. Адже сам по собі такий перехід у той час не міг вважатися надзвичайним соціальним досягненням.

²⁵ Крепкая советская семья // Правда.— 1936.— 28 мая.

²⁶ Курман М., Шевелев А. Молодое советское поколение // Там же.— 12 мая.

²⁷ Маркус Б. Закон народонаселения социализма // Там же.— 1935.— 18 июня.

²⁸ Автор зробив це, критикуючи варіанти демографічної політики в фашистських державах Західної Європи. Див.: Смулевич Б. Фашистская политика населения // Правда.— 1936.— 28 мая.

²⁹ О запрещении абортів, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многодетным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах: Постановление ЦИК и СНК СССР от 27 июня 1936 г. // Известия.— 1936.— 28 июня.

Розглядаючи проблему смертності в країні й республіці, слід враховувати й таку немаловажну обставину, характерну для другої половини 30-х — першої половини 40-х років. Дані про дитячу смертність, що їх збирали ЗАГСи, були в той час штучно заниженими, особливо в матеріалах звітності пологових будинків і сільських Рад. Це робилося для того, щоб прикрасити ситуацію з такого показника, як смертність дітей віком до 1 року.

Закон від 27 червня 1936 р. істотно розширив межі об'єкту демографічної політики: породіллі-службовці за своїм статусом прирівнювалися до породілей-робітниць, тобто для них зрівнювалися розміри одноразової допомоги у зв'язку з родами, тривалість відпусток у зв'язку з вагітністю й народженням дитини (по 56 днів до і після пологів). Водночас статус породіллі-колгоспниці був явно занижений і обмежувався рамками, передбаченими сталінською поправкою до Примірного статуту сільськогосподарської артїлі, тобто відповідна відпустка обмежувалася приблизно 30 днями до і після пологів. Але ж колгоспниці становили більшість жінок-породілей у країні! Таким чином, закон від 27 червня 1936 р. не зміг подолати вузького соціально-класового підходу до трактування об'єкту демографічної політики. Максимальний обсяг пільг передбачався ним не для більшості жіночого населення у дітородному віці, а для меншості.

І все ж у цілому цей закон мав велике значення. Уперше в історії нашої країни було здійснено перехід до активної державної демографічної політики, хоч це й зумовлювалося не так гуманістичними міркуваннями, як, насамперед, необхідністю виправлення тяжкого становища, що склалося внаслідок демографічних потрясінь кінця 20-х — початку 30-х років. Уперше об'єктами активної демографічної політики держави стали всі основні суспільні групи і класи нашої країни. І хоч цій політиці явно не вистачало соціальної справедливості, все ж в умовах СРСР вона стала першим кроком до формування загальнонародної, соціально однорідної, щодо адресату своїх засобів демографічної політики соціалістичної держави. Однак її ефективність була досить короткочасною. Підвищення народжуваності в основному вичерпалося 1937 і 1938 роками, а потім почався спад, що зумовило активізацію пошуків нових, додаткових стимулів.

Головною причиною зниження народжуваності знову стали аборти, здебільшого підпільні, здійснювані не тільки медичними працівниками, а й численними повитухами, що не мали спеціальної освіти, в нелегальних абортаріях*. У той же час істотно зросла кількість офіційно зареєстрованих абортів, до яких належали дозволені за медичними показаннями, а також аборти, переважно самовільні, розпочаті поза лікувальними закладами, куди жінки поступали у випадках ускладнень. Так, у 1949 р. на Україні зареєстровано 229,4 тис. абортів, з них 78% у міських жінок. Згодом ЦСУ УРСР в одній із своїх аналітичних записок змушене було констатувати: «Багато жінок, виявляється, і до війни, незважаючи на заборону робити аборти, вдавалися до припинення вагітності»³⁰.

Тому керівні діячі країни, фахівці з проблем народонаселення вже на початку 40-х років змушені були шукати нові шляхи до активізації народжуваності, оскільки колишні заборони і заохочення виявилися неефективними. Про цей період М. С. Хрущов, наприклад, згадував так: «Деякі товариші докоряють нам за те, що нібито прийнятий свого часу закон про податок на неодружених і бездітних поганий. Товариші, якщо когось ляяти за цей закон, то більшою мірою мене. Я запропонував цей закон. Тут присутній товариш Маленков, він може

* Термін, що дістав значне поширення в радянській пресі у другій половині 30-х років.

³⁰ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. Р.-582, оп. 11, сир. 208, арк. 196.

підтвердити це. Я вніс пропозицію товаришу Сталіну виробити й прийняти такий закон, і цей закон був розроблений і затверджений (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 листопада 1941 р.— Авт.). Вважаю, що це правильний закон. Тільки треба розглядати його не з обивательського боку, а по-державному. Що говориться в законі? Якщо ти не маєш чи маєш одного-двох дітей — плати податок. Чому? Та тому, що коли кожна сім'я буде мати лише одного чи двох дітей, тоді населення країни не буде зростати, тоді воно піде на зменшення. А ми повинні думати про розвиток суспільства. Тому потрібно мати в сім'ї хоча б трьох дітей і добре їх виховувати!»³¹. Таким чином, допомога багатодітним сім'ям почала фінансуватися за рахунок коштів, одержаних від нового, суто демографічного податку.

Однак цей податок, запроваджений згідно з традиціями авторитарного мислення та відповідними нормативними актами минулого, не зміг сам по собі підвищити народжуваність, а лише полегшив бюджетні турботи держави. В цілому її демографічна політика, що склалася в 1936—1941 рр., протрималася до середини 50-х років. Однак через невисоку демографічну культуру її творців, недостатність матеріальних і фінансових засобів вона не змогла скільки-небудь помітно вплинути на реалізацію поставленої мети — підвищити народжуваність в країні.

В цілому негативні демографічні події кінця 20-х і 30-х років серйозно деформували як кількісні, так і якісні показники відтворення населення УРСР і тим самим ускладнили весь соціально-економічний розвиток республіки. Знизилася якість відтворення соціально-класової структури населення за рахунок знищення й заслання безпосередніх виробників матеріальних благ — селян, робітників, а також інтелігенції. Дефіцит активних творчих працівників сприяв прискоренню формування механізму соціально-економічного гальмування, посиленню монополії бюрократії на владу в роки сталінщини. Величезні демографічні втрати того часу істотно скоротили можливості повноцінної реалізації трудового потенціалу населення, сприяли посиленню тенденції позаекономічного примусу у використанні робочої сили, різко знизили в цілому демографічний потенціал республіки.

Одержано 05.04.89

Огромные демографические потери Украинской ССР в результате насильственной коллективизации крестьянства и сталинских репрессий 30-х годов против других классов и общества в целом привели к деформации воссоздания народонаселения республики в качественном и количественном аспектах, существенно уменьшили ее демографический потенциал накануне Великой Отечественной войны. На 1 января 1941 г. УССР не смогла воссоздать численность своего населения по состоянию на 1 января 1933 г.

³¹ Хрущев Н. С. Речь на московском собрании комсомольцев и молодежи, изъявивших желание поехать на освоение целинных и залежных земель // Правда.— 1955.— 8 янв.

А. С. Якушевський (Москва)

Радянсько-німецький договір 1939 р.

У статті порушується актуальна тема про радянсько-німецький договір від 23 серпня 1939 р., дається реалістична оцінка тогочасним подіям. Автор використав при цьому нові матеріали, нетрадиційно підійшов до аналізу ситуації.

23 серпня 1939 р. світ вразило передане по радіо вночі повідомлення про підписання в Москві радянсько-німецького договору про ненапад. Воно прозвучало як грім серед ясного неба. Всім давно було відомо про неприязні стосунки між Берліном і Москвою. Ніхто не чекав якогось зближення між Радянським Союзом і фашистською Німеччиною. Адже Гітлер завжди називав більшовизм своїм ворогом номер один. Навіть у правлячих колах західних держав, які одержували не тільки відкрити, а й таємну інформацію, не могли повірити в реальність укладення договору між СРСР і Німеччиною. Французький прем'єр-міністр Е. Даладье, якого в ніч з 23 на 24 серпня розбудив телефонним дзвінком міністр закордонних справ Ж. Бонне, щоб повідомити почуту по радіо новину, спочатку засумнівався в її правдивості і попросив перевірити, «чи не є вона газетною пліткою»¹. Однак наступного ранку вже надійшли підтверджувальні комюніке з Берліна й Москви. Пакт справді було підписано.

Реакція громадськості різних країн на пакт у перші дні після його укладення була неоднаковою. В Англії він викликав гірке розчарування, у Франції — розгубленість, в Німеччині — незвичайне полегшення. Серед німців одні сподівалися, що небезпека війни для них минула, оскільки не буде укладено спрямованого проти Німеччини англо-франко-радянського союзу, інші, навпаки, вважали, що пакт врятував Німеччину від можливості ведення війни на два фронти й вона тепер зможе швидко розв'язати свої суперечності з Польщею².

Різною була реакція на пакт і в наступні роки, коли він став набутокм історії. Інтерес до нього завжди був винятково великим, але висвітлювався по-різному. В період «холодної війни» буржуазні історики використовували пакт, щоб звинуватити Радянський Союз у співучасті в розв'язуванні другої світової війни й тим самим зняти за це провину з правлячих кіл західних держав. У радянській літературі довгий час пакт трактувався однобічно, тільки як правильний, «мудрий» зовнішньополітичний крок уряду СРСР в обстановці, що тоді склалася. При цьому радянські автори дотримувалися позиції замовчування таємного протоколу до пакту, вже давно опублікованого на Заході, допускали недомовки, висвітлюючи причини, які спонукали Радянський Союз укласти пакт. Така позиція радянських істориків породжувала сумніви в правдивості усього того, що писалося й говорилося ними в ті часи про пакт, призводила до підриву авторитету радянської історичної науки не тільки в чужих очах, а й в очах радянських людей.

Лише останнім часом в умовах гласності радянські дослідники почали відкрито, без недомовок писати про радянсько-німецький пакт, висловлювати більшою чи меншою мірою об'єктивні думки. Пакт уже не вважався бездоганим. З'явилися навіть статті, автори яких оцінили його як негативний акт, що завдав Радянському Союзу і всьому світові непоправної шкоди. Нерідко емоції при цьому виступали на передній план і все, що було пов'язане з пактом, фарбувалося чорною фарбою подібно до того, як раніше все змальовувалося рожевим кольором.

Такі крайнощі ускладнюють шлях до істини. До історичної правди можна пробитися, тільки досліджуючи всю сукупність фактів, що стосуються проблеми. З цієї точки зору заслуговує позитивної оцінки стаття професора В. Я. Сіполса «За кілька місяців до 23 серпня 1939 року», вміщена в журналі «Международная жизнь»³. В її основу покладено радянські документи про контакти СРСР з Німеччиною навесні і влітку 1939 р., які раніше не публікувалися. Зроблений автором документальний огляд великою мірою заповнює прогалину в радянській

¹ Cartier R. Der Zweite Weltkrieg.— München, 1985.— S. 13.

² Ibid.— S. 13—14.

³ Див.: Междунар. жизнь.— 1989.— № 5.— С. 128—141.

історичній літературі про події, які передували підписанню пакту про ненапад. Однак тільки викладу подій, що раніше замовчувалися, ще недосить. Важливо їх проаналізувати, розкрити не тільки ті, що лежать на поверхні, а й глибинні причини, які привели до укладення в серпні 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад. Саме на цьому нам би й хотілося зосередити основну увагу.

Розглядаючи договір, треба виходити з тієї реальності, яка склалася на момент його укладення, а не керуватися нинішніми концепціями чи вирваними з обставин часу абстракціями. Неможливо об'єктивно подати хід тогочасних подій та їхні причини, якщо ми не будемо дивитися на них очима тодішніх політичних і державних діячів, які приймали рішення, якщо не будемо брати до уваги їхній підхід до минулого, сьогодення і майбутнього. Слід також відмовитися від презумпції непогрішимості і «благородства» тодішнього радянського керівництва на чолі із Сталіним, враховувати, що для нього був характерний дещо догматичний підхід до аналізу міжнародних проблем, який заважав йому враховувати всю складність світових процесів, обмежував його бачення останніх тільки чорно-білими тонами і не давав можливості розрізнити усе багатоманіття наявних відтінків.

Радянське керівництво розв'язувало тоді дуже важливе і принципове завдання захисту і в цілому збереження першої в світі соціалістичної держави. При цьому воно могло виходити з воєнно-політичної обстановки, що тоді склалася, з того, як воно оцінювало її, які можливості вбачало в ній для своїх практичних дій.

Як свідчать факти, у радянського керівництва в 1939 р. особливу тривогу викликала небезпека війни для СРСР, яка дедалі посилювалася. А вже, починаючи із середини 30-х років, світ поступово сповзав у війну. Її ініціаторами виступали фашистсько-мілітаристські держави: Німеччина, Японія та Італія. Їх уряди відверто проголосили курс на переділ світу, на загарбання чужих територій. До літа 1939 р. вони вже розв'язали агресію проти Ефіопії, республіканської Іспанії, Китаю. Німеччина здійснила ремілітаризацію Рейнської зони, приєднала до себе Австрію, ввела війська в Судетську область Чехословаччини, а навесні 1939 р. захопила Чехію, а також литовський порт Клайпеду і почала активно готуватися до загарбання польських земель. Італія у квітні 1939 р. захопила Албанію, Японія у травні того ж року напала на Монгольську Народну Республіку, і на річці Халхін-Гол розгорнулися жорстокі бої між радянськими і японськими військами.

Радянське керівництво, як свідчать матеріали XVIII з'їзду ВКП(б), виходило в той час з того, що імперіалістична війна за переділ світу уже розпочалася. Вона охопила величезну територію від Шанхая до Гібралтару, але ще не переросла у світову. Радянський уряд цілком усвідомлював небезпеку, яку становили агресивні дії фашистських держав для СРСР та інших неагресивних країн. В умовах, що склалися, він вважав своїм найважливішим завданням забезпечення безпеки власної країни. Сталін, інші керівники уряду враховували, що війна «створила нову обстановку у відносинах між країнами», підірвала «основи післявоєнного мирного режиму» й спростувала «елементарні поняття міжнародного права»⁴. Все це позначалося на діях радянського керівництва в галузі зовнішньої політики.

Згідно з оцінками, висловленими на XVIII з'їзді ВКП(б), буржуазно-демократичні країни, насамперед Англія та Франція, виявилися нездатними дати відсіч знахабнілим фашистським агресорам. Уряди цих країн усвідомлювали, яку небезпеку несли агресори всьому людству, але дбали насамперед про свої корисливі інтереси. Вони вважали, що їм удасться спрямувати агресивні устремління фашизму на

⁴ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Стеногр. отчет.— М., 1939.— С. 9—14.

Схід, проти СРСР і що водночас вони зможуть утримати наміри Гітлера під власним контролем. Ця лінія особливо чітко проявилася у Мюнхенській угоді, коли за спиною Радянського Союзу Англія і Франція пішли на змову з Німеччиною та Італією. Однак поступки не тільки не ослабили апетиту агресорів, а, навпаки, спонукали до нових, ще нахабніших дій⁵.

Керуючись марксистсько-ленінською теорією класової боротьби, радянське керівництво вважало визначальною тенденцією світового розвитку в 1939 р. суперечності між протилежними соціальними системами, тобто між СРСР і всім капіталістичним світом, а не між буржуазно-демократичними та фашистсько-мілітаристськими країнами. Для Радянської держави, на думку Сталіна та його оточення, обидва угруповання становили воєнну небезпеку і могли створити єдиний антирадянський фронт. Найбільшу загрозу для СРСР являли собою фашистська Німеччина і мілітаристська Японія. Вони могли об'єднатися в своїх агресивних намірах, і тоді Радянському Союзу довелося б вести війну на два фронти без будь-яких союзників. З буржуазно-демократичними країнами Радянський уряд з 1933 р. намагався створити єдиний фронт протидії фашистській агресії. Однак Мюнхен звів нанівець проекти колективної безпеки, саму ідею об'єднання європейських держав на антифашистській основі. Водночас Мюнхен посилив недовіру радянського керівництва, і насамперед Сталіна, до західних держав. У Мюнхенській угоді він вбачав «намагання західних країн не заважати агресорам вплутатися у війну з Радянським Союзом, дати можливість обом сторонам ослабити й виснажити одна одну, а потім виступити на сцені зі свіжими силами й продиктувати ослабленим учасникам війни свої умови»⁶. Ворожим було ставлення до СРСР і більшості прикордонних буржуазних держав, які входили до так званого «санітарного кордону проти більшовицької зарази», створеного імперіалістами після завершення першої світової війни. Активну участь у різноманітних антирадянських акціях брав, зокрема, уряд буржуазно-поміщицької Польщі. Дедалі більше підпадали під вплив гітлерівської Німеччини і прибалтійські держави та Фінляндія, які могли стати її плацдармом для нападу на СРСР.

В міжнародній обстановці, що склалася до літа 1939 р., у Радянського Союзу було три альтернативи: залишитися на самоті, у повній зовнішньополітичній ізоляції; досягти воєнної угоди з Англією й Францією; укласти договір з Німеччиною. На можливість реалізації кожної з альтернатив впливали як об'єктивні умови, так і суб'єктивні фактори, тісно пов'язані з командно-бюрократичною системою управління, що склалася в СРСР, і культом особи Сталіна.

З точки зору всього людства, в тому числі й радянського народу, найдоцільнішим і найвигіднішим було б укладення англо-франко-радянської угоди про взаємну допомогу, спрямованої проти фашистської Німеччини. Вона привела б до створення єдиної антифашистської коаліції й ефективно служила б стримуванню фашистських агресорів і, можливо, перешкодила б розв'язанню другої світової війни, хоча це і проблематично. У середині червня 1939 р. Гітлер, за свідченням П. Клейста (радника міністра закордонних справ Німеччини І. Ріббентропа), неодноразово підкреслював, що результат англо-франко-радянських переговорів не справить впливу на його волю в радикальному розв'язанні польського питання, що німецько-польський конфлікт буде вирішено Берліном за умови як успішного, так і безуспішного кінця переговорів про пакт⁷.

Дійти згоди із західними державами Радянському Союзу, як відомо, не вдалося. Провина за це лягає на обидві сторони, але на

⁵ Там же.— С. 12—13.

⁶ Там же.— С. 13.

⁷ Kleist P. Die europäische Tragödie.— Pr. Oldendorf, 1971.— S. 35—40.

західні держави, особливо Англію, значно більшою мірою, ніж на СРСР. Радянська сторона переоцінила ступінь ворожості західних країн до СРСР і можливості їх змови з гітлерівською Німеччиною. У неї не вистачило витримки й дипломатичної гнучкості. Вона проявила певну поспішність і тактичну безпомічність. Слід також мати на увазі, що в ході тристоронніх переговорів радянська сторона робила натиск на тактичних проблемах, а не стратегічних. Для неї, наприклад, питання про Прибалтику виявилось мало не вузловим під час політичних переговорів, а щодо проходу радянських військ через польську територію — у ході раунду воєнних переговорів. Ці регіональні проблеми відсунули на задній план загальноглобальні, стратегічні питання боротьби проти фашизму, об'єднання з цією метою всіх демократичних сил світу.

Навесні 1939 р. Радянський уряд не зумів належно оцінити зміни у зовнішньополітичній позиції західних держав, які після окупації німецькими військами Чехословаччини вирішили в майбутньому протидіяти безконтрольним експансіоністським акціям Німеччини і з цією метою заявили про гарантії Польщі та Румунії. На Сталіна продовжувала діяти, як пишуть на Заході, «образа» з приводу того, що його не запросили на мюнхенську конференцію. Він не міг пробачити цього Чемберлену і Даладье й після Мюнхена все далі й далі відходив від ідеї європейської колективної безпеки. У діях урядів Англії та Франції Сталін вбачав їх готовність до взаємодії з Німеччиною на антирадянській основі. Тому на XVIII з'їзді партії у березні 1939 р. він наголосив на готовності Радянського Союзу до зміцнення «ділових зв'язків з усіма країнами..., оскільки вони не спробують порушити інтереси нашої країни»⁸.

Позначалася також і та обставина, що правлячі кола Англії та Франції проявляли не тільки класову ненависть до Радянського Союзу як до соціалістичної держави, а й недовіру до її уряду, який усередині країни діяв авторитарними методами, здійснював репресії. На Заході СРСР вважали слабким як з економічного, так і з воєнного боку. В Англії, наприклад, припускали, що воєнна потужність СРСР менша, ніж Польщі, і тому покладали більші надії на взаємодопомогу з Польщею, ніж з Радянським Союзом.

Однією з найважливіших причин безвихідної ситуації, яка виникла в ході англо-франко-радянських переговорів влітку 1939 р., стало небажання західних держав розглядати СРСР як цілком рівноправного союзника. З їхнього боку було очевидним намагання якось ущемити інтереси СРСР, під будь-яким приводом недопустити посилення соціалістичної країни. Вони хотіли забезпечити собі воєнне прикриття з боку Радянського Союзу на випадок, якби самі стали жертвою агресії нацистської Німеччини. Однак у них не було намірів брати на себе такі ж обов'язки щодо СРСР, якби на нього хтось напав. Особливо це проявилось в питанні про Прибалтику, де Німеччина діяла методами непрямой агресії. Західні держави, і насамперед Англія, не хотіли гарантувати Радянському Союзу безумовну допомогу на випадок непрямой агресії проти нього з прибалтійських країн. На переговорах політичних представників СРСР, Англії та Франції у Москві формулювання пункту про непряму агресію остаточно так і не було погоджено⁹.

Політична лінія західних держав свідчила про те, що переговори з Радянським Союзом були для них тактичним кроком, але не відповідали суті їхньої політики. Від умовляння і заохочення фашистської Німеччини вони перейшли до її залякування, намагаючись змусити Гітлера піти на угоду із західними країнами і недопустити угоди з

⁸ XVIII съезд ВКП(б).— С. 15.

⁹ Див.: Сиполс В. Я. Внешняя политика Советского Союза, 1936—1939.— М., 1987.— С. 277.

Радянським Союзом. Англійський міністр закордонних справ лорд Галіфакс, обгрунтовуючи позиції свого уряду в липні 1939 р., зазначав: «Наша головна мета в переговорах з СРСР полягає в тому, щоб перешкодити налагодженню Росією будь-яких зв'язків з Німеччиною»¹⁰.

Глибока неприязнь до СРСР, недооцінка його сили як можливого союзника в боротьбі проти фашистського блоку визначили наперед незговірливість західних держав під час англо-франко-радянських переговорів про взаємну допомогу влітку 1939 р., їх намагання нав'язати Радянському Союзу власні умови, нехтування його інтересів. «Провина за те, що не вдалося створити широкий союз з Англією та Францією, здатний стримати німецькі амбіції,— визнають англійські буржуазні дослідники Р. Хай, Д. Морріс і А. Петерс, — має бути покладена безпосередньо на західних союзників. Саме ті способи, за допомогою яких вони розв'язували основні міжнародні кризи 30-х років, поступово підірвали віру в справу колективної безпеки... Французькі й британські лідери постійно віддавали перевагу умиротворенню Берліна, Рима й Токію, ніж намагалися використати радянську силу для захисту міжнародної стабільності»¹¹.

Усе ж виникає запитання, чи можна було укласти в обстановці, що створилася, англо-франко-радянський пакт про взаємодопомогу. Наявні дані, у тому числі ті, що стали відомі після розкриття таємних архівів у зарубіжних країнах, не дають змоги відповісти на нього стверджувально. Дуже вже сильні були антирадянські, антикомуністичні тенденції в тодішніх урядах Англії, Польщі й інших держав, від позиції яких залежало укладення пакту. Для повалення непримиренно настроєних до СРСР урядів Польщі, Франції, Англії необхідною була поразка цих країн у війні з Німеччиною. В подібних умовах тільки згода Радянського Союзу на підпорядковане становище в коаліції з Англією і Францією, прийняття їхніх умов могли забезпечити підписання англо-франко-радянського пакту. Однак СРСР на таку нерівноправність погодитися не міг. Тим більше, що обстановка 1939 р. змушувала західні країни виявляти більшу зацікавленість у пакті, ніж Радянський Союз. Глава одного з управлінь Форін офісу У. Стренг, який представляв Великобританію на радянсько-англо-французьких переговорах у Москві, повідомляв у Лондон 20 липня 1939 р.: «На даний момент угода більше потрібна нам, ніж їм... У росіян на крайній випадок є, принаймні, дві альтернативні можливості, а саме: політика ізоляції і політика домовленості з Німеччиною... Це не означає, що самі росіяни не хочуть досягти угоди і що вони байдуже поставляться до розриву. Навпаки, вони навряд чи взагалі пішли б на ці переговори, якби не вірили, що тристороння угода вигідна їм. Але ми маємо також пам'ятати про те, що укладення таємного воєнного і політичного союзу з двома капіталістичними державами буде чимось зовсім новим у їхній зовнішній політиці. Тому переговори є для них таким же стрибком у невідомість, як і для нас. Якщо ми їм не довіряємо, то і вони довіряють нам не більше»¹². Недовіру між СРСР і західними державами в 1939 р. так і не було подолано.

Не приваблювала Радянський уряд і альтернатива залишитися в ізоляції. В оцінці міжнародної ситуації він з весни 1939 р. керувався тим, що війна за переділ світу вже розпочалася, і уникнути війни СРСР уже не вдасться. Тому необхідно було забезпечити найсприятливіші умови, які б допомогли зберегти соціалістичну державу, а то й зміцнити її, розширити сфери впливу. Ізоляціонізм прирікав Радянський Союз

¹⁰ Public Record Office.— Cab. 27/625.— P. 236—237.

¹¹ Haigh R., Morris D., Peters A. Soviet Foreign Policy, the League of Nations and Europe, 1917—1939.— Croff Road, 1986.— P. 117.

¹² Documents on British Foreign Policy, 1919—1939.— London, 1953.— Ser. 3.— Vol. 6.— P. 422—433.

на пасивність, звужував його можливості. Тому у політичній грі, яка почалася між великими державами, Радянський уряд, Сталін вирішили діяти активно, вживати таких заходів, які здавалися для них найбільш доцільними й вигідними для соціалістичної держави, її майбутнього. Саме з цієї точки зору розглядалася ними альтернатива досягнення домовленості з Німеччиною. Фашистсько-німецьке керівництво вважало союз з Москвою для себе найправильнішим у воєнно-політичній обстановці, що склалася в 1939 р. Чим же визначалася така позиція Німеччини?

У 1939 р. воєнна могутність фашистської Німеччини була вже достатньою для того, щоб Гітлер і його уряд змогли розпочати здійснення завойовницьких планів німецького імперіалізму, кінцевою метою яких було досягнення світового панування. Згідно з прийнятою нацистами концепцією завоювань Німеччина планувала завдати послідовних ударів противникам з метою розгрому їх одного за іншим, спочатку — слабших, а потім — і сильніших. Передбачалося використання не лише воєнних засобів, а й різноманітних методів з арсеналу політики, дипломатії і пропаганди з метою недопустити об'єднання противників Німеччини.

Враховуючи сили своїх противників, нацистське керівництво обрало Польщу першою жертвою своєї агресії. У Німеччині була можливість домовитися із західними державами з питання про Польщу подібно до того, як у Мюнхені було досягнуто угоди про Чехословаччину. Однак це вже не влаштувало Гітлера. Він не хотів ділити панування в Європі з Англією і Францією. Серйозними противниками Гітлер їх не вважав і був переконаний, що в разі потреби він зможе без особливих труднощів вплинути на них силою зброї. Для війни з Радянським Союзом Гітлер і його воєнне керівництво відчували себе тоді ще недостатньо сильними. В цих умовах їм уявлявся доцільним пакт про ненапад з СРСР. Такий пакт, за планами нацистського керівництва, перешкодив би укладенню угоди СРСР із західними державами й позбавив би Німеччину ведення війни на два фронти. Тому з квітня 1939 р., коли стало відомо про англо-франко-радянські переговори з проблем взаємної допомоги, співробітники зовнішньополітичного відомства Німеччини, виконуючи вказівки Гітлера, неодноразово вступали в контакти з представниками СРСР у Берліні й Москві, різноманітними неофіційними й офіційними способами давали зрозуміти про готовність Німеччини піти на зближення з Радянським Союзом. Особливо настирливими ці контакти стали після 25 липня, коли в західній пресі було повідомлено про відправлення до Москви воєнної місії Англії і Франції з метою укладення воєнного союзу¹³.

З весни 1939 р. почав змінюватися тон німецької офіційної преси щодо Радянського Союзу. В промові Гітлера від 28 квітня, наприклад, не було звичних для нього нападок на СРСР і більшовизм. 5 травня міністр пропаганди Геббельс проінструктував редакторів газет не публікувати ворожих щодо Радянського Союзу висловлювань¹⁴. З німецьких газет зникли сюжети про агресивні плани Німеччини щодо України й різноманітні антирадянські інсинуації, які мали місце раніше. Радянські політичні й державні діячі вже називалися їхніми справжніми прізвищами із зазначенням офіційних посад, без образливих епітетів. Така лояльна позиція, на думку нацистського керівництва, мала продемонструвати готовність Німеччини до поліпшення відносин з СРСР, незважаючи на ідеологічні розбіжності.

6 травня Гітлер зажадав докладної інформації про політичне, економічне й воєнне становище СРСР. З цією метою Ріббентроп викликав до Мюнхена радника німецького посольства в Москві Хільгера.

¹³ Див.: Benoist-Méchin J. Comment fut signé le pacte germano-russe // *Histotia Hors série* (Paris).— 1967.— N 6.— P. 6—8.

¹⁴ Див.: Сиполс В. Я. Внешняя политика Советского Союза.— С. 311.

Доповідаючи Гітлеру 10 травня про становище в СРСР, Хільгер відзначив радянські досягнення в галузі індустріалізації й підкреслив, що на XVIII з'їзді ВКП(б) Сталін зробив серйозне попередження щодо спроб західних держав спрямувати німецьку агресію проти Радянського Союзу. З цього факту робився висновок про можливість радянсько-німецького зближення. Гітлер розпорядився на доповнення до вже зробленого жити додаткових зусиль у цьому напрямі. Відповідні вказівки щодо цього було дано співробітникам міністерства закордонних справ Німеччини й німецькому послу в СРСР Ф. Шуленбургу¹⁵.

Ще 17 квітня статс-секретар МЗС Німеччини Е. Вайцеккер запросив радянського посла в Берліні О. Ф. Мерекалова й повідомив йому про бажання Німеччини налагодити «нормальні стосунки» і «взаємовигідний економічний обмін» з Радянським Союзом¹⁶. 5 травня завідувачий східноєвропейською референтурою економіко-політичного відділу міністерства закордонних справ Ю. Шнурре інформував тимчасового повіреного в справах СРСР у Німеччині Г. О. Астахова про згоду німецької сторони на те, щоб завод «Шкода» виконав радянські замовлення, в тому числі воєнні, зроблені ще до припинення існування чехословацької держави¹⁷. Шнурре став основним німецьким представником під час переговорів між СРСР і Німеччиною з торговельно-економічних зв'язків, які завершилися 19 серпня 1939 р. підписанням радянсько-німецької торговельно-кредитної угоди.

Важливе значення німецьке керівництво надавало зустрічі Е. Вайцеккера з Г. О. Астаховим, що відбулася 30 травня і була присвячена обговоренню питання про відкриття у Празі радянського торгпредства. Стас-секретар МЗС Німеччини торкнувся також політичних проблем, підкресливши, що в німецькій «лавці» є багато різних «товарів» для Радянського Союзу, в тому числі й такі, як розвиток торгівлі, дальша нормалізація відносин тощо. Радянському дипломату дали зрозуміти, що від СРСР залежить зробити вибір, а Німеччина готова піти на певні поступки¹⁸. Позиція Е. Вайцеккера свідчила, що німецьким керівництвом було взято наполегливий, але обережний і ненав'язливий курс на зближення з СРСР, на неприпустимість утворення англо-франко-радянського союзу. Ніяких конкретних обіцянок німецька сторона поки не давала. Її обережність пояснювалася побоюванням нашоухнутися на негативне ставлення з радянського боку.

У липні — червні 1939 р. німецько-радянські контакти продовжувалися. Як писав Е. Вайцеккер, німецькі керівники та дипломати «почали упадати за росіянами»¹⁹. Ініціатива, як правило, йшла від них. Німецькі представники знову й знову торкалися у бесідах з радянськими дипломатами питання про поліпшення відносин між обома країнами. Їхні дії поступово ставали дедалі наполегливішими.

Але до початку серпня Радянський уряд дотримувався стриманої, невизначеної позиції, не висловлював якої-небудь згоди на конкретне обговорення пропозицій, що вносилися німецькою стороною, даючи зрозуміти останній, що його цікавить насамперед укладення союзу з Англією і Францією. Разом з тим він демонстрував зацікавленість у контактах з Німеччиною, уважно вивчав пропозиції, що надходили від неї. Йшла складна дипломатична боротьба. З кінця липня — початку серпня становище стало дещо змінюватися. Інтерес радянської сторони до німецьких пропозицій почав явно зростати, хоча це й не одразу було висловлено відкрито. Два фактори вплинули тоді на позицію СРСР. По-перше, пропозиції, що вносилися німецькою стороною, дедалі більше

¹⁵ Андросов И. Ю. На перекрестке трех стратегий.— М., 1979.— С. 142—144.

¹⁶ Brugel J. Stalin und Hitler: Pakt gegen Europe.— Wien, 1973.— S. 42—43.

¹⁷ Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918—1945.— Baden-Baden, 1956.— Ser. D.— Bd. 6.— S. 355.

¹⁸ Див.: *Международ. жизнь.*— 1989.— № 5.— С. 130.

¹⁹ Die Weizsäcker-Papiere, 1933—1950.— Frankfurt a. M., 1974.— S. 176.

ставали конкретнішими і вона все більше виявляла готовність йти на поступки Радянському Союзу щодо проблем, які його особливо цікавили. По-друге, радянському керівництву 2 серпня було повідомлено про склад військових місій, що прибували до Москви з Англії та Франції для ведення переговорів. Цей склад не відповідав важливості цієї конвенції, яку передбачалося підписати. Повідомляючи у Лондон про бесіду з наркомом закордонних справ СРСР В. М. Молотовим у другій половині дня 2 серпня, англійський посол у Москві У. Сідс зробив висновок: «Пан Молотов був іншою людиною, ніж під час нашої минулої зустрічі, і я відчуваю, що наші переговори зазнали серйозних втрат»²⁰.

Зменшення інтересу радянського керівництва до переговорів з Англією та Францією, що виявилось на початку серпня, було результатом не тільки непоступливості західних держав, а й більшої готовності Німеччини до компромісів. Ведучи переговори з англо-французькою стороною і одночасно підтримуючи контакти з німецькою, радянське керівництво прагнуло до найбільшого виграшу для себе. Вже з початку серпня такий виграш з боку Німеччини почав набувати для нього більшого значення.

З наявних матеріалів цілком очевидно, що з весни 1939 р. Радянський Союз виявляв велику зацікавленість у налагодженні торгово-економічних зв'язків з Німеччиною. Пояснювалося це тим, що, поперше, вже мався досвід успішного економічного співробітництва обох країн у 20-ті — на початку 30-х років і, по-друге, з Німеччини СРСР міг одержати обладнання для модернізації своєї військової промисловості, що раніше було частково замовлене у Чехословаччині. Проте, на думку радянського керівництва, торговельно-економічні переговори з Німеччиною могли завершитися успішно та перерости у взаємовигідні ділові відносини лише у випадку ліквідації політичної напруженості у відносинах між обома державами. Саме на це натякнув В. М. Молотов послу Німеччини в СРСР Ф. Шуленбургу під час бесіди з ним 20 травня 1939 р. Радянський уряд дійшов висновку, підкреслив нарком закордонних справ СРСР, що «для успіху економічних переговорів повинна бути створена відповідна політична база»²¹.

Іншою важливою проблемою, що постала перед керівництвом Союзу РСР у ході німецько-радянських контактів улітку 1939 р., було можливе загарбання Німеччиною Польщі. З даних агентурної розвідки та з натяків офіційних німецьких представників Москві добре було відомо про підготовку Гітлером нападу на Польщу та про його час. За обставин, що тоді склалися, остання продовжувала дотримуватися відкрито ворожої позиції щодо СРСР, відмовлялася від будь-якого співробітництва з ним для відсічі німецької агресії. Вступ же фашистських військ на польську територію наближав і збільшував небезпеку війни для Радянського Союзу. Зрозуміло, що уряд СРСР відчував значно більшу тривогу з приводу німецького нападу на Польщу, ніж англійський та французький уряди. Останні майже повністю були переконані, що після загарбання польських територій Німеччиною Радянський Союз, безумовно, стане її противником. Тому для них головне завдання полягало в тому, щоб не допустити якої-небудь згоди між СРСР та Німеччиною до її нападу на Польщу. Після такого нападу Москві, за їх переконаннями, вже було б неможливим уникнути конфронтації з Берліном і вона стане залежною від західних держав. Виходячи з таких міркувань, вони не поспішали укладати з Радянським Союзом угоди про взаємну допомогу, очікували, коли переможний вермахт вийде до кордонів СРСР.

²⁰ Документи и материалы кануна второй мировой войны, 1937—1939: В 2-х т.— М., 1981.— Т. 2.— С. 391.

²¹ Akten zur deutschen auswärtigen Politik. Ser. D.— Bd. 6.— S. 465—466.

Тактику затягування, яку взяли на озброєння Англія та Франція під час переговорів з Радянським Союзом, наочно підтверджує зроблений західними істориками підрахунок, згідно з яким Москві для підготовки відповіді на англо-французькі пропозиції треба було у середньому 15—20 днів, а Парижу та Лондону для аналогічної мети — 50—60 днів. Зовсім іншою була ця динаміка під час контактів СРСР та Німеччини: радянська сторона затягувала переговори, а німецька — прискорювала їх.

Військово-політичне керівництво Союзу РСР вважало недоцільним очікувати в бездіяльності, поки здійсниться напад на Польщу. Воно усвідомлювало, що виступ Червоної Армії на допомогу сусідній країні після такого нападу без розроблених раніше планів взаємодії та розподілу смуг оборони з Польщею та іншими союзними країнами не міг бути ефективним. Радянські війська у даному випадку, як передбачали тоді англо-французькі, німецькі, а також радянські спеціалісти, не змогли б зупинити ретельно спланований наступ вермахту і запобігти загарбанню території Польщі. Неминучим наслідком таких дій були б поразки у перших же боях з вермахтом і можливість вступу німецько-фашистської армії на територію СРСР на плечах відступаючих військ.

Передбачаючи напад Німеччини на Польщу, радянські військові стратеги вважали, що чим далі на Захід буде відсунута лінія зіткнення військ Німеччини та Союзу РСР, тим кращою буде безпека для останнього.

Гітлер та його оточення повністю усвідомлювали занепокоєння Москви з приводу можливої німецько-польської війни і вирішили використати цей фактор як один з головних козирів, щоб залучити Радянський Союз на свій бік і не дати змоги укласти англо-франко-радянську угоду про взаємну допомогу. Ними також враховувалася стурбованість радянського керівництва з приводу можливих політичних змін у Прибалтиці. За вказівкою німецького уряду радянським представникам у Берліні почали обережно робитися натяки про можливість досягти угоди між СРСР та Німеччиною у питанні про Польщу та інші території, що прилягають до західних кордонів СРСР.

Перша така спроба була зроблена у формі анонімного листа від 3 липня 1939 р., яке надійшло у посольство СРСР в Берліні наступного дня. Хоча лист й не було підписано, його зміст не залишав ніяких сумнівів у тому, що він виходив з відомства Ріббентропа. В ньому говорилося, що німецький уряд вітав би, якщо б уряд СРСР звернувся до нього з пропозицією щодо безпосереднього укладення угоди обох урядів про долю Польщі та Литви. Німеччина, вказувалося далі в листі, виходить з припущення, що обидва уряди мають природне бажання відновити свої кордони 1914 р., приєднати до себе втрачені після першої світової війни території. До початку дій з обох сторін вважалося доцільним встановити демаркаційну лінію, яку жодна з них не повинна переходити. Німеччині пропонувалася територія до лінії р. Варти і Литва, а Радянському Союзу — колишня російська Польща.

Анонімність листа знімала з уряду Німеччини відповідальність за зроблену пропозицію, але надавала йому можливість дізнатися про реагування радянського керівництва на ці пропозиції. Лист був своєрідною приманкою, запропонованою Москві. І надії Берліна виправдалися. Радянський повірений у справах Г. О. Астахов терміново направив лист В. М. Молотову, який ознайомив з ним членів Політбюро ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіна, К. Є. Ворошилова, Л. М. Кагановича і А. І. Мікояна.

У Берліні в той же час відбулося кілька неофіційних зустрічей Г. О. Астахова з працівниками зовнішньополітичного відомства Німеччини, під час яких порушувалося питання про поліпшення німецько-радянських відносин. У донесенні радянського повпреда у Москву від

8 липня говорилося про бажання правлячих кіл Берліна домовитися про виключення з радянської преси та радіо нападок на Німеччину подібно до того, як кілька місяців до того вчинили засоби масової інформації останньої.

Крім того, у донесенні повідомлялося, що Г. О. Астахову робилися натяки на можливість територіальних домовленостей між СРСР та Німеччиною на протязі від Балтійського до Чорного морів, а також поліпшення політичних відносин за прикладом Раппальського договору.

Ще одним кроком Берліна, призначеним залучити на свій бік Москву, стало прийняте 7 липня рішення про можливість надання Радянському Союзу кредиту сумою 200 млн. рейхсмарок для розміщення в Німеччині радянських замовлень. 10 липня радник німецького посольства в СРСР Х. Хільгер поінформував А. І. Мікояна про умови кредиту і завірив його у готовності німецької промисловості виконати радянські замовлення²². 22 липня у пресі Союзу РСР було опубліковано повідомлення про початок радянсько-німецьких переговорів про торгівлю і кредит.

Хоча в липні й відбулося розширення контактів Німеччини та СРСР, радянські представники не висловлювали згоди з німецькими пропозиціями, вели лінію на затягування переговорів. Ця лінія була відкрито висловлена Г. О. Астаховим під час зустрічі з Ю. Шнурре 26 липня. Радянський дипломат відзначив, що зближення Союзу РСР і Німеччини відповідає інтересам обох держав, проте воно повинне здійснюватися поступово, без поспіху, оскільки зовнішньополітичний курс Німеччини становить небезпеку для Радянського Союзу, особливо у Фінляндії, Прибалтиці і Румунії²³.

(Далі буде)

²² Ibid.— S. 729—730, 745, 787.

²³ Ibid.— S. 847—848.

Стан і перспективи розвитку археології на Україні

Розпочатий партією після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС процес всебічного оновлення радянського суспільства і переосмислення 70-річного шляху його розвитку викликав надзвичайно великий інтерес у широкої громадськості нашої країни до свого історичного минулого, до відтворення правди історії й культури своїх далеких і близьких предків. У зв'язку з цим з особливою гостротою постало питання про дальший розвиток археології. Адже розкрити правду, здійснити об'єктивну і всебічну реконструкцію історичного процесу, правдиво висвітлити так звані «білі плями» в історії й повернути їй забуті імена та події, розробити нові підходи і погляди до всебічно зважених реалістичних оцінок далекого й близького минулого можна лише на основі фундаментальної джерельної бази, яка б у всій повноті відбивала історичний процес.

Редакція «Українського історичного журналу» звернулася до провідних фахівців республіки у галузі археології з проханням відповісти на такі запитання: 1. Як Ви оцінюєте досягнення археологів республіки за минулі роки? 2. Чи задовольняє Вас сьогоднішній стан археологічної справи? 3. Як Ви уявляєте собі перспективи розвитку археології, посилення її ролі у перебудові історичної науки?

На запитання відповідають: голова Археологічної комісії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР **П. С. Сохань**, завідувач кафедри джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор **В. О. Замлинський** і начальник відділу використання та публікації документів Головархіву УРСР, заступник головного редактора журналу «Архіви України», кандидат історичних наук **В. М. Волковинський**.

П. С. Сохань:

1. Говорячи сьогодні про стан археологічної справи в республіці, головним завданням якої якраз і є виявлення й розкриття історичних джерел шляхом пошукової, інформативної та видавничої діяльності, не можна не згадати про наших попередників. Ще в минулому столітті археологічну роботу на Україні започаткували такі установи й організації, як Одеське товариство історії та старожитностей (з 1839 р.), Тимчасова комісія для розбору давніх актів у Києві (з 1843 р., пізніше — Київська археологічна комісія), Історичне товариство Несторолітописця в Києві та Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові (розпочали свою роботу з 1873 р.), журнал «Киевская старина» (з 1882 р.) та ін. Поряд з виданнями Петербурзької археологічної комісії, що діяла з 1834 р., Київська археологічна комісія протягом дожовтневого періоду видала чимало багатих за своєю фактологічною базою джерел, насамперед, 35-томне видання «Архива Юго-Западной России» та ін., які й нині мають важливу цінність.

Уже в перші роки після перемоги Великого Жовтня майже одночасно з Академією наук України в її складі у 1919 р. було створено й Археологічну комісію АН Української РСР, до якої у 1921 р. ввійшла Тимчасова комісія для розбору давніх актів. У 20—30-х роках Археологічною комісією Академії наук УСРР було видано три томи

«Українського археографічного збірника» (К., 1920—1930 рр.), 4 томи «Українського архіву» (К., 1929—1931 рр.) та інші публікації з історії України.

В 1936 р. ця комісія була реорганізована у відділ новоствореного Інституту історії АН УРСР. Проте в умовах культу особи та застою археографічна робота була занедбана, спотворена, а потім і майже зовсім припинена. І все ж українська радянська археографія у своєму доробку має близько 300 документальних і довідкових видань, які були видані в основному в 20-х — на початку 30-х років, а також у середині 50-х — наприкінці 60-х років. Серед них є лише кілька десятків видань, які вводять до наукового обігу джерела з багатовікової історії українського народу дожовтневого періоду. Більшість же з них — це тематичні видання, присвячені радянському періоду. Безперечно, серед останніх є і вдалі археографічні публікації, здійснені на високому науковому рівні, але в цілому вони далекі від всебічного висвітлення теми, оскільки відбір документів, як правило, проводився за наперед виробленою схемою: «небажані» події та особи усувалися з поля зору археографів і читачів.

На видавничій діяльності археографічних осередків на Україні негативно позначилися також погроми 30-х і початку 70-х років. Робота їх двічі фактично переривалася. За часів культу особи та застою ленінські настанови про суворе дотримання правдивості й точності при виданні історичних документів ігнорувалися. Дореволюційна проблематика обмежувалася переважно селянськими, робітничими і революційними рухами, а радянська — історією промисловості й робітничого класу, культурним будівництвом і тематичними підбірками з окремих проблем для підтвердження успіхів у соціалістичному будівництві. Такі тематичні збірники майже повністю витіснили інші типи видань, зокрема, найбільш довговічні і незалежні від кон'юнктури — корпусні публікації.

Ідеологічний догматизм, тенденційна однобічність і упередженість більшості публікацій з історії соціалістичного будівництва, свідоме замовчування трагічних подій і діяльності видатних осіб, які стали жертвами культу, призвели до такої парадоксальної ситуації, коли навіть значна за обсягом кількість цих документальних публікацій не стала повноцінним джерельним фундаментом для історичних досліджень. З поля зору видавців випали різні аспекти багатовікового суспільно-політичного й етнокультурного розвитку народу, що стало причиною утворення безлічі «білих плям» в історії. Навішування ярликів «націоналістів» і «ворогів народу» за часів сталінщини й суєрещини призвело до знищення не лише численних національних кадрів, а і багатьох пам'яток матеріальної та духовної культури. Це завдало величезної шкоди як українській, так й іншим національним культурам країни. В історичних дослідженнях і в суспільних науках в цілому встановився кон'юнктурний, догматичний антиджерельний принцип свідомого спотворення історичного й культурного процесу. Періодичні погроми на культурно-ідеологічному фронті 20—30-х і наступних років негативно позначилися на всіх сторонах археографічної справи в республіці, призвели до знищення кадрів археографів і фактичного припинення їх роботи. Все це викликало гостру потребу відновлення й перебудови всіх ланок археографічної справи в УРСР.

2. Виходячи з конкретних завдань і потреб сучасної перебудови та з метою докорінного поліпшення становища в галузі археографічної справи в республіці, Президія АН УРСР постановою від 5 жовтня 1987 р. поновила діяльність Археографічної комісії АН УРСР. Основною функцією комісії є координація в межах України археографічної (насамперед видавничої) роботи всіх установ, закладів, періодичних і неперіодичних органів, окремих осіб, які займаються публікацією джерел.

З погляду на перспективу координаційна робота Археографічної комісії має здійснюватися шляхом залучення до видавничої, пошукової, інформаційно-довідкової й теоретичної роботи в галузі археографії фахівців з центральних і місцевих установ та закладів Української РСР, зокрема, Міністерства культури УРСР, інститутів Секції суспільних наук АН УРСР і установ Головархіву УРСР, Мінвузу УРСР, з метою узгодження відповідних позицій в їх планах науково-дослідних праць, тематичних планах республіканських і обласних видавництв та редакційних планах журналів історичного й науково-популярного профілю з тим, щоб запобігти дублюванню у видавничій справі і досягти в ній більшої цілеспрямованості.

Координаційна функція Комісії полягає в охопленні і науково-методичному забезпеченні видавничої роботи на місцях шляхом розробки методичних рекомендацій, організації консультацій, обміну досвідом через науково-інформаційні видання Археологічної комісії, семінари, наради і конференції. Важливим є питання про принципи й методи видання джерел. Як відомо, досі археографи республіки в основному користувались єдиними загальносоюзними «Правилами издания исторических документов в СССР» (М., 1969 р.) та їх попередниками 1955 і 1960 рр. Інститут мовознавства АН УРСР разом з Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР готують правила, розраховані для українських видань, які найближчим часом будуть надруковані. Проте, як показує практика, крім цих загальних правил необхідні й інші методичні розробки для видання різного виду документів, підготовкою яких також повинні займатися археографи.

3. Важливим напрямом діяльності Археографічної комісії повинна стати розробка теоретичних проблем археографії, організація науково-дослідних праць з цієї проблематики і підготовка висококваліфікованих кадрів археографів.

Проте головною ланкою в роботі археографів з урахуванням конкретних обставин, нині, безперечно, є підготовка й видання історичних джерел. Враховуючи пропозиції широкої громадськості республіки, Археографічна комісія розробила перспективний план підготовки і публікації джерел з історичної та культурної спадщини країни, розрахований на період до 2000 року.

У 17 серіях цього плану передбачено підготовку і видання джерел радянського періоду, насамперед тих, що раніше не видавалися. Це, зокрема, такі, як документи і матеріали з'їздів Рад, протоколи засідань Раднаркому і ревкомів України з питань про кооперативний рух та про голод 1932—1933 рр. у республіці, документальні свідчення про репресії 20—30-х років і розгром національної культури, про вклад трудящих України у перемогу в період Великої Вітчизняної війни над фашизмом, документи про взаємодопомогу і співробітництво УРСР з братніми республіками, а також, численні документи дореволюційного часу. Серед останніх особливе значення матимуть такі публікації, як корпусні видання джерел з історії запорізького козацтва і визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., пам'ятки українського літописання, мемуарні й інші свідчення зарубіжних діячів про Україну та її культуру, джерела з історії української культури, багаті важливою документальною інформацією актові й описово-статистичні джерела, документи про міжнародні і міжнародні зв'язки народів та ін. Великим попитом будуть користуватися пам'ятки вітчизняної історіографії й науково-довідкові видання з історії України. Передбачається перевидання, в тому числі і фототипічним способом, повного зібрання праць таких корифеїв української історіографії, як М. С. Грушевського, М. І. Костомарова, вибрані твори відомих істориків і діячів культури Д. М. Бантиш-Каменського, М. О. Максимовича, П. О. Куліша, В. Б. Антоновича, І. І. Срезневського, О. М. Лазаревського, М. П. Драгоманова, О. І. Левицького, В. Л. Модзалевського та ін.

Значну кількість джерельних й історіографічних праць перспективного плану доцільно видати масовими тиражами, в тому числі й передплатними виданнями. Вони, безперечно, матимуть не лише важливе наукове і політичне значення, а й можуть бути прибутковими для видавництва. Археографічна комісія вже підготувала і передала до видавництва «Наукова думка» такі праці, як «Кирило-Мефодіївське товариство: слідча справа» у трьох томах, перший том «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницького, опис Київського намісництва XVIII ст., «Опис України» Г. Боплана. Готуються до друку 2-й і 3-й томи «Історії запорізьких козаків» Д. І. Яворницького, «Щоденник» О. Ф. Кістяківського, «Хроніка» М. Стрийковського, Галицько-Волинський літопис, «Хроніка» О. Гваньїні та ін., які з великим інтересом зустрінуть не лише фахівці, а й широкі кола читачів.

Одночасно ведеться робота по формуванню творчих колективів для підготовки публікацій з радянського періоду, а також давньоруських та українських літописів, корпусу документів з історії запорізького козацтва, статистичних матеріалів і картографічних джерел, серії науково-довідкових видань з історії України та ін.

В перспективі нам всім, археографам й спеціалістам з архівів і бібліотек належить створити своєрідну науково-інформаційну службу для дослідників республіки, яка б включала підготовку науково-довідкових видань, бібліографічних довідників (насамперед зведеної бібліографії з історії України); пофондових і міжфондових покажчиків та описів, каталогів рукописних зібрань музеїв і бібліотек на зразок путівників по архівах, а також зведених каталогів джерел, побудованих за хронологічною, видовою чи тематичною ознаками. Розгалужена система довідників має дати досліднику ключ як до джерельних скарбів, розпорошених по різних архівосховищах, музейних і бібліотечних фондах, так і до історіографічної спадщини минулого. Це завдання значною мірою можна було б вирішувати шляхом ширшого використання засобів оперативної поліграфії та запровадження сучасної електронно-обчислювальної техніки, за допомогою якої можна створити «банки даних» з окремих проблем різних хронологічних періодів, як це робиться в багатьох зарубіжних країнах. На жаль, ці засоби у нас використовуються недостатньо.

Важливим завданням всієї археографічної служби є виявлення матеріалів з історії України в зарубіжних архівах і бібліотеках, у першу чергу в таких країнах, як Польща, Австрія, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Греція, Туреччина, Швеція та ін.

Духовні скарби України, в тому числі й документальні багатства, віками нещадно грабувалися османськими, польськими, угорськими, німецькими та іншими загарбниками, які вивозили за кордон духовну спадщину нашого народу. Потрапляли вони туди й іншими шляхами. Все ще перебувають у різних країнах особисті фонди багатьох культурних, політичних і громадських діячів України.

Максимально повернути їх у нашу країну — наш святий обов'язок. І думається, що археографи, вчені-суспільствознавці та діячі культури республіки разом з працівниками Архівного управління при Раді Міністрів УРСР і при сприянні відповідних державних органів, а також з допомогою різних громадських організацій, зокрема таких, як Товариство пам'ятників історії та культури, Товариство фонду культури й інші спільними зусиллями зможуть і повинні зробити в цьому багато корисного, патріотичного, щоб повернути українському народові всі його законні скарби духовної спадщини.

Разом з тим нам слід подумати й про організацію роботи по розшуку, обліку та передачі на державне зберігання пам'яток історії й культури, які знаходяться за межами архівної, музейної і бібліотечної систем, тобто у приватному користуванні, в культових закладах тощо. Належить відновити практику пошукової діяльності археографічних

експедицій. У цьому плані є що запозичити з досвіду Археографічної комісії АН СРСР, яка протягом багатьох років успішно здійснює пошукові археографічні експедиції.

Останнім часом пожвавилася робота щодо публікації окремих джерел різними видавництвами й редакціями окремих журналів і навіть газет. У цілому це відрядне явище. Але воно має й тіньові сторони. Відбір для публікацій не завжди продуманий, документи подаються без належної науково-археографічної обробки, а нерідко допускається неточний і навіть помилковий виклад фактів та подій. Це може завдати великої шкоди і науці, і правді історії, і справі виховання трудящих. Тому в інтересах нашої спільної справи конче необхідна координація, відповідна наукова апробація й узгодженість усіх видавничих планів щодо видання різних джерел у видавництвах і в періодичній пресі.

З нашої точки зору, суто наукові публікації мають бути компетенцією Археографічної комісії й здійснюватися під її грифом на базі видавництва «Наукова думка».

Науково-популярні видання («полегшеного типу»), що готуються як науковцями, так і письменниками та іншими фахівцями, в тому числі й аматорами і розраховані для широкої аудиторії, безперечно, можуть друкуватись у різних видавництвах, у тому числі й у таких, як «Дніпро», «Радянський письменник», «Веселка», «Молодь», «Мистецтво» та ін., а також на сторінках масових періодичних видань. Історіографічні видання та навчальні посібники, переважно хрестоматійного типу, доцільно здійснювати на базі видавництва «Наукова думка», «Вища школа» та «Радянська школа». Проте всі ці видання, поперше, потребують певної археографічної обробки фахівцями цієї справи, а, по-друге, мають координуватися відповідними органами насамперед Археографічною комісією та Держкомвидавом УРСР.

Одним з найболючіших і найскладніших питань у розгортанні археографічної справи в республіці є кадрова проблема. Адже за часів сталінщини і періоду застою старі професійні кадри археографів фактично були знищені, а нові не готувалися. На сьогодні ми не маємо власної археографічної школи й навіть мінімальної кількості висококваліфікованих і досвідчених археографів, яким було б під силу виконати величезний обсяг роботи по налагодженню всіх ділянок археографічної справи в УРСР. Виявлення й опрацювання стародавніх писемних пам'яток, так само, як і підготовка до публікації документів радянського періоду — це надзвичайно копітка і трудомістка робота. Вона вимагає від археографа глибоких професійних знань, досвіду, широкої ерудиції. На жаль, навіть існуючі нині археографічні центри — київський, львівський, дніпропетровський, а також місцеві осередки на базі обласних архівів все ще не мають достатньої кількості підготовлених спеціалістів. Тому необхідно якнайшвидше налагодити підготовку археографів, насамперед на базі відповідних кафедр університетів. Разом з тим слід активно залучати до видавничої роботи архівістів, музейних і бібліотечних працівників, викладачів вузів й аспірантів. Варто було б на базі Археографічної комісії та провідних науково-методичних центрів з архівної справи у Києві і Львові організувати курси підвищення кваліфікації археографів.

Успішне розв'язання складного комплексу питань, пов'язаних з активізацією археографічної роботи в республіці вимагає вирішення й ряду суто організаційних питань у діяльності Археографічної комісії. Це стосується насамперед укомплектування цієї комісії відповідними штатними одиницями та встановлення для неї відповідного щорічного видавничого ліміту. Комісії конче потрібний також свій друкований орган — археографічний щорічник і відповідна матеріально-технічна база оперативної поліграфії. В перспективі всю археографічну справу можна було б перевести на госпрозрахунок, і вона, безперечно, себе б виправдала.

Такі, з нашого погляду, основні проблеми і шляхи підвищення ефективності археографічної справи в УРСР, щоб забезпечити виконання багатогранного плану по підготовці та виданню найважливіших джерел з історичної і культурної спадщини України. Це, безперечно, допоможе важливій справі відтворення багатьох сторінок славної історії і культури українського народу, розкриттю правди минулого, висвітленню гідного внеску України у світову культуру і всесвітньо-історичний процес.

В. О. Замлинський:

1. У сучасних умовах перебудови історичної науки, як ніколи раніше, зростає значення спеціальних історичних дисциплін, серед яких почесне місце займає археографія, без якої неможливе створення друкованої документальної бази. На жаль, ми мало приділяємо їй уваги.

Я не можу сказати, що у нас не видавалися документи, не робилося відкриттів, пов'язаних з археографічною діяльністю. Є у нас і видані праці класиків марксизму-ленінізму, і збірники документів з історії партії, і публікації секретних дипломатичних документів та ін. Проте, коли розглядати їх з позицій сьогодення, то на всіх них лежить відбиток таких політичних важелів, що археографічній науці робити там було просто нічого. Адже до недавнього минулого наші історичні праці ґрунтувалися не на об'єктивних історичних фактах, а на політичних концепціях, пов'язаних з тим чи іншим радянським лідером. Археографічна діяльність була спрямована на те, щоб вилучати з документів небажані місця, приховувати від суспільства правду. Ось і з'явилося у нас сьогодні цілі стопи документальних видань, історична вірогідність яких підлягає сумніву. Щодо видань, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною, то більшість з них несуть у собі правду, особливо на рівні солдатського героїзму. Проте й у цих працях є ще багато чого неясного.

А скільки втрат історичній науці, зокрема, археографії, приніс той доморощений жупел «українського буржуазного націоналізму», під який підводилися майже всі джерела минулого нашої історії, українська дожовтнева історіографія. Уже за нашого покоління за читання цих праць звільняли з роботи, лишали можливості брати участь у науковій і громадській діяльності. Так сталося, що археографів нам замінили редактори видавництва, для яких найголовнішим було не дотримання науковості видання, а виконання спущених зверху наказів, за порушення яких можна було позбавитися роботи.

За цих умов підготовка археографів не вважалася конче необхідною справою. Про це свідчить і те, що жодний історичний факультет вузів країни їх не готує. Кафедра джерелознавства та архівознавства історичного факультету Київського університету кілька років тому запровадили спецкурс з археографії, який вели відповідні спеціалісти з Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Кафедра планувала розширити його і вивести на рівень спеціальності. Проте цього року нам не виділили коштів на погодинну оплату і ми змушені були ввести цей спецкурс у програму спеціальних історичних дисциплін, який читається у єдиному потоці з іншими. Все це, безперечно, впливає на рівень підготовки археографів.

2. Сьогоднішній рівень розвитку археографічної справи у нашій республіці не відповідає тим завданням, які поставлені перед історичною наукою. Це стосується як організації цієї справи, так і визначення завдань та підготовки кадрів-археографів.

Про яку підготовку цих спеціалістів ми можемо сьогодні говорити, коли у нас немає ні підручників, ні посібників з цієї дисципліни, ні викладачів, нарешті, немає тієї наочної основи, на якій ми могли б це здійснювати.

Київ має великі традиції археографічної діяльності, біля джерел якої стояли М. О. Максимович, В. С. Іконников, М. І. Костомаров, М. В. Довнар-Запольський та ін. й були активними діячами і засновниками Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Але сьогодні ми маємо говорити не лише про продовження цих традицій, а й про виховання кадрів археографів. Бо без цього ми справи не поправимо.

3. Посилення ролі археографії в перебудові історичної науки неможливе без підготовки кваліфікованих кадрів. Що ми робимо для цього у себе на кафедрі? Насамперед, розширюємо курс спеціальних історичних дисциплін за рахунок більш поглибленого знайомства з археографією. Серед дипломних робіт, присвячених цій проблемі, можна назвати такі: «Археографічна діяльність Костомарова», «Археографічна діяльність архівів України» в той чи інший період історії. Є у нас дипломні роботи, пов'язані з археографічною діяльністю Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Історичного товариства Нестора-літописця та ін. Розробку археографічних проблем плануємо доручити й аспірантам кафедри у плані підготовки кандидатських дисертацій.

Доброю підмогою нам у цьому буде, на нашу думку, запланована істориками Київського держуніверситету науково-історична бібліотека, яку під загальною назвою «Пам'ятки історичної думки України», видаватиме видавниче об'єднання «Вища школа».

В «Бібліотеці» передбачається видати праці відомих представників вітчизняної історичної науки, які нині стали бібліографічною рідкістю і чий творчий доробок збагатив різні галузі історичних знань і дістав широке визнання.

«Бібліотека» складається з 18 позицій. Це однотомники праць М. І. Костомарова, О. Я. Єфименко, М. О. Максимовича, В. Л. Модзалевського, С. В. Юшкова. Окремим виданням буде видана «Історія України — Русі» М. М. Аркаса, «Історія Слобідської України» Д. І. Багалія, «Малороссийские посполитые крестьяне. Люди старой Малороссии» О. М. Лазаревського, «Летописные повествования о Малой России и ее народе и казаках вообще» О. І. Рігельмана, «Краткое описание о казацком малороссийском народе и военных его делах» П. І. Симоновського, «Богдан Хмельницький» І. П. Крип'якевича, «Визвольна війна українського народу» М. Н. Петровського та ін.

До «Бібліотеки» ввійшов і ряд історичних збірок, зокрема, такі: «Україна очима іноземних мандрівників», «Пам'ятки культури України» та ін.

Основними принципами історичних творів, які ввійшли до «Бібліотеки», стали такі ознаки, як оригінальність праці, її високий науковий і пізнавальний рівень, підхід до висвітлення порушених проблем з прогресивних суспільних позицій. Кожна з праць матиме передмову, ґрунтовний науковий коментар, географічний та іменний покажчики. Визначено також і порядок видання праць. Кожне з університетських видавництв: у Києві, Львові, Харкові, а також головне видавництво «Вища школа» видаватимуть праці тих авторів, життя й діяльність яких були пов'язані з тим чи іншим університетом. Так, однотомник М. І. Костомарова видаватиме видавництво при Київському університеті, Д. І. Багалія — при Харківському університеті, І. П. Крип'якевича — при Львівському і т. д. Строки видання «Бібліотеки» — 1989—1993 рр.

Упорядниками праць та складачами приміток виступають відомі вчені України. Вони ж є й авторами вступних статей.

До складу редколегії «Бібліотеки» ввійшли вчені-історики: Ф. П. Шевченко (голова), В. О. Замлинський, Л. Г. Мельник, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, голова Держкомвидаву УРСР Ю. П. Дяченко, перший секретар правління Спілки письменників України Ю. М. Мушкетик, генеральний директор об'єднання «Вища школа» В. П. Тараник.

Хочеться вірити, що цей наш початок принесе успіхи. На архео-

графічне опрацювання та видання чекають десятки і сотні документів зарубіжних архівів: Італії, Швеції, Норвегії, Туреччини та багатьох інших країн. Це наша історія і вона не може лишитися непізнанною.

В. М. Волковинський:

1. Працівники установ Державної архівної служби Української РСР спільно із співробітниками партійних архівів, науковцями та викладачами гуманітарних кафедр вузів республіки здійснили значну роботу по публікації архівних джерел. Так, протягом 1971—1988 рр. у світ вийшло 103 збірники документів і матеріалів, загальним обсягом 2,5 тис. друкованих аркушів. У них опубліковано понад 25 тис. архівних джерел, хронологічні межі яких охоплюють період з XVI ст. до наших днів. Найбільш важливими з них були серійні документальні видання з історії робітничого й селянського руху на Україні в період XVIII — початок XX ст., а також багатотомники «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР», «Культурное строительство в Украинской ССР», «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг.» та ін. Значною популярністю у громадськості користуються ювілейні збірники з історії великих міст республіки — «Полтаві 800 років», «Днепропетровску 200 лет», «Херсону 200 лет», «Ровно 700 років», «Севастополю 200 лет», «Симферополю 200 лет», «Луцьку 900 років». Нині готуються до виходу в світ у видавництві «Наукова думка» чергові томи цієї серії: «Николаеву 200 лет» та «Чернигову 1300 лет».

У результаті проведеної роботи до наукового обігу введено значний масив архівних джерел, які широко використовувались і використовуються суспільствознавцями для вивчення окремих аспектів вітчизняної історії. Слід відзначити, що науково-видавнича діяльність архівних установ Української РСР дістала у 1987 р. схвальну оцінку колеги Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР. Досвід роботи українських публікаторів було рекомендовано архівістам інших республік нашої країни. Проте науково-видавничій роботі у минулі роки притаманні усі ті недоліки, які існували й досі існують у розвитку історичної науки. Переважна більшість документів і матеріалів, залучених до видань, підібрана тенденційно і висвітлює лише успіхи та досягнення в історії республіки радянського періоду. Поза увагою залишилося багато джерел, які відтворюють складні й суперечливі події історичного минулого. І хоча 80 % усіх документальних видань присвячено висвітленню історії радянського періоду, однак вони ні в якій мірі не можуть задовольнити зростаючий інтерес як істориків, так і широкої громадськості до таких важливих переломних етапів нашої історії, якими були громадянська війна, період непу, колективізація тощо. Дуже мало видань, присвячених історичним персоналіям.

2. Сучасний стан археографії вимагає значної її перебудови і дальшого вдосконалення публікаторської роботи. Насамперед, слід урізноманітнити тематику документальних видань, уникати, як це було в попередні роки, вузькотемності, практикувати підготовку регіональних видань, більш широко співробітничати з публікаторами Української РСР, із своїми колегами з інших республік і навіть зарубіжних країн.

Необхідно підняти на якісно новий рівень підготовку та видання збірників. Потребує докорінного поліпшення археографічне опрацювання документів. Останнім часом упорядники практично не користувались у своїй роботі «Правилами издания исторических документов в СССР», що були затверджені в 1969 р., а пристосовувалися до ГОСТів, якими керуються у своїй роботі видавництва. Тому археографічне опрацювання документів здійснювалося на розсуд самих упорядників. На

жаль, майже в усіх виданнях був відсутній такий важливий їх елемент, як іменний покажчик. Документальна історія була, по суті, без людей. Всупереч правилам упорядники майже ніколи не розшифровували підписи під документами, не встановлювали їх авторів хоча б за суміжними джерелами, а писали традиційні примітки «підпис нерозбірливий» або просто ставили «(підпис)». Думається, для встановлення осіб, які згадуються у документах, є їх авторами, авторським колективом слід вести велику пошукову роботу, використовуючи для цього не лише джерела партійних і державних архівів, а й залучаючи до цієї справи різні громадські організації, ветеранів війни та праці, краєзнавців, музейних працівників. Документальна історія міста, області, республіки не повинна бути знеособленою. Тоді зросте і попит на документальні збірники.

Ще однією серйозною недоробкою авторських колективів і редколегій збірників є добір документів для включення їх до видання. Це, в першу чергу, стосується збірників, що готуються в областях. Дуже багато публікується газетних матеріалів (до 3%), документів, які вже публікувалися раніше, а серед нових архівних джерел 90%, як правило, взяті з фондів держархіву області або партархіву обкому Компартії України. Упорядники навіть не прагнуть простежити «долю» документів і знайти його оригінал, приміром, у Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України або Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління Української РСР. Значною мірою це можна пояснити тим, що над підготовкою збірників працюють (за винятком працівників центральних державних архівів УРСР) малодосвідчені архівісти, які ніколи не підготували навіть добірки документів для журналу «Архіви України», не говорячи вже про серйозні дослідження в галузі археографії.

Досить невиразну уяву мають автори багатьох видань про оригінальність, вид документів тощо. Та це й не дивно, оскільки багато науковців досить поверхово знають склад і зміст архівних фондів, мало працюють в архівах, а якщо й працювали здебільшого замолоду, то по своїй вузькій конкретній темі. Очевидно, «археографічна культура» має прищеплюватись історикам ще на студентській лаві.

30 вересня 1988 р. колегія Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР затвердила нову редакцію «Правил видання історичних документів у СРСР». Думається, доцільно було б з ними ознайомити не лише працівників архівів, істориків, але й видавництва та засоби масової інформації, які публікують документи Державного архівного фонду СРСР.

3. Відділ використання і публікації документів Головархіву УРСР приступив до здійснення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення науково-видавничої роботи державних архівів республіки. Зокрема, планується переглянути й уточнити існуючу тематику документальних видань, передбачається також розпочати роботу по підготовці збірників документів і матеріалів, які б специфічною мовою архівних джерел правдиво розповіли масовому читачеві про історію нашої Батьківщини. В умовах гласності й демократизації ми звернулись із спеціальною анкетною до істориків, архівістів, працівників видавництва, преси, письменників, краєзнавців та ін. висловити свою думку та пропозиції щодо тематики документальних видань, які доцільно було б підготувати архівним установам республіки найближчим часом з найбільш актуальних питань історії України загалом та окремих її регіонів, областей, міст, підприємств тощо, а також публікації документів, об'єктами історичним персоналіям. На 200 розісланих анкет, на жаль, відповіла приблизно третина опитуваних. Серед них відомі в республіці історики — В. Г. Сарбей, С. В. Кульчицький, М. В. Коваль, П. М. Шморгун, О. О. Кучер, А. В. Санцевич та ін., письменник

В. О. Шевчук, представники усіх центральних та обласних архівів України. Загалом запропоновано близько 500 тем.

Деяку пасивність науковців у вирішенні такого важливого питання, як забезпечення джерельної бази історичної науки можна пояснити, очевидно, недостатнім знанням складу й змісту архівних фондів республіканських архівів, а не відсутністю ідей або громадською пасивністю. Заслужують на увагу, наприклад, пропозиції щодо підготовки і видання збірників документів з історії радянського періоду «З'їзди Рад України 1917—1937 рр.», серії видань, присвячених історії армій, які діяли на Україні в період громадянської війни — 12-ї, 13-ї та 14-ї (спільно з Центральним державним архівом Радянської Армії), «З історії кооперативного руху на Україні в 20—30-х роках», «Неп на Україні», «Колективізація на Україні» та ін. Якщо ці теми можна забезпечити наявними в архівах документами, то видання таких запропонованих збірників, як «Сталінські репресії», «Голод на Україні 1933 р.» та багатьох інших, архівісти поки що не мають змоги. Для цього потрібно залучати здебільшого документи відповідних органів. Попереднє вивчення документів, які знаходяться на державному зберіганні, дає усі підстави стверджувати, що під егідою Головархіву УРСР на базі ЦДАЖР УРСР можна здійснити серію документальних публікацій про діяльність на Україні Х. Г. Раковського, В. О. Антонова-Овсієнка, М. В. Фрунзе, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, В. П. Затонського, П. П. Любченка, М. О. Скрипника, Д. З. Мануїльського, П. І. Подвойського, Я. Гамарника, М. С. Хрушова та інших відомих діячів Радянської держави, а також багатьох діячів минулого — П. Дорошенка, І. Сірка, А. Ю. Кримського, ряду митців Г. П. Кавалерідзе, Л. Курбаса, О. П. Довженка, В. Еллана-Блакитного.

Багато цінних пропозицій висловили представники громадськості щодо видання збірників з дожовтневої історії України. Значну роботу у цьому плані має здійснити поновлена Археографічна комісія при Інституті історії АН УРСР. Думається, вона зможе видавати окремі комплекси документів, які знаходяться у центральних історичних архівах республіки, перевидавати пам'ятки вітчизняного джерелознавства. Проте видавати збірники документів, коли потрібно виявляти джерела у сотнях фондів різних архівів, здійснювати археографічне опрацювання тощо їй не під силу. Тут потрібне тісне співробітництво Археографічної комісії з Головархівом УРСР і в той же час чітке розмежування тем, видів праць, розумне використання видавничої бази.

Нещодавно відбувся XI Міжнародний конгрес архівів у Парижі, присвячений діяльності т. з. «нових архівів» — кінофотофоноархівів. Доцільно і нашим археографам звернути увагу на більш широку публікацію аудіовізуальної документації. Практично кожен збірник з історії радянського періоду може бути ілюстрований унікальними кінофотодокументами, значна частина яких маловідома широким читачьким колам. Але до вирішення цього питання видавцям слід підходити більш серйозно. Мова повинна йти про публікацію кіно- та фотодокументів, а не просте ілюстрування документальних видань. Можливо, висловлю трохи сміливу ідею, але, на мою думку, пора вже спробувати видати перший збірник фотодокументів. Без сумніву він викличе великий інтерес у студентів вузів та школярів при вивченні, наприклад, історії Великого Жовтня, громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., коли вони почують живі голоси історії, промови, виступи, спогади людей, які були безпосередніми учасниками тих буремних подій.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

В. А. Греченко (Харків), В. Ф. Колесник (Київ)

Деякі питання внутріпартійної боротьби в 1928—1929 рр.

У повідомленні висвітлюються деякі аспекти внутріпартійної боротьби у 1928—1929 рр., показано її відображення на сторінках преси, доповнюються раніше обгрунтовані причини того, чому запропонована групою Бухаріна програма не була підтримана більшістю ЦК партії. Доводиться неправомірність оцінки позиції цієї групи як правого ухилу в партії.

Боротьба з так званим «правим ухилом», яка проходила наприкінці 20-х років у зв'язку з питанням про альтернативний шлях соціалістичного будівництва в нашій країні, викликає сьогодні особливий інтерес. Перші публікації, в яких по-новому, з позицій історичної правди висвітлюється ця складна проблема, з'явилися лише в 1988 р. Серед них варто, насамперед, виділити ряд статей Г. А. Бордюгова і В. О. Козлова¹⁻², брошуру Г. Ю. Горелова і О. Г. Осипова³, публікацію В. В. Журавльова і В. П. Наумова⁴. Вони відрізняються оригінальністю подання матеріалу, новими підходами до висвітлення процесів внутріпартійної боротьби. Авторам вдалося (на відміну від того, що публікувалося з даної проблеми раніше) уникнути однобокого підходу, крайностей. Зокрема, В. В. Журавльов і В. П. Наумов справедливо підкреслюють, що під час внутріпартійної боротьби наприкінці 20-х років «виявилися два зовсім різних підходи до принципів соціалізму, які і визначили розходження в політиці. В кінцевому рахунку стикалися дві різні концепції соціалізму»⁵.

Однак багато епізодів ідейної боротьби, як вказують Г. Ю. Горелов і О. Г. Осипов, залишаються поки що білими плямами⁶. Ліквідація їх, відновлення справжньої картини внутріпартійної боротьби в 1928—1929 рр. вимагають всебічного аналізу різноманітних історичних джерел, у тому числі періодичної преси.

Автори даного повідомлення, використовуючи матеріали преси того часу, а також деякі інші джерела, прагнули розкрити «анатомію» боротьби в партії наприкінці 20-х років.

Про виникнення незгод серед керівництва партії свідчили деякі матеріали преси, які з'явилися ще влітку 1928 р. Зокрема, у газеті «Правда» тоді було опубліковано кілька статей, в яких піддавалася критиці система надзвичайних заходів, розроблена Політбюро ЦК

¹⁻² Бордюгов Г. А., Козлов В. А. Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина // Вопр. ист. КПСС.—1988.—№ 8.—С. 15—33; Бордюгов Г., Козлов В. Николай Бухарин: Эпизоды политической биографии // Коммунист.—1988.—№ 13.—С. 91—109; Бордюгов Г., Козлов В. Время трудных вопросов // Правда.—1988.—30 сент., 3 окт.

³ Горелов И. Е., Осипов А. Г. На крутом переломе: / Из истории внутрпартійной борьбы между XV и XVI съездами ВКП(б).—М., 1988.—64 с.

⁴ Журавлев В., Наумов В. Возвращение к правде // Правда.—1988.—9 окт.

⁵ Там же.

⁶ Горелов И. Е., Осипов А. Г. Указ. соч.—С. 88.

ВКП(б) на початку 1928 р. для подолання кризи хлібозаготівель. Однак Сталін і його прибічники, використовуючи об'єктивні труднощі (загибель озимих посівів на півдні України і частково на Північному Кавказі, необхідність у зв'язку з цим подання державної допомоги зерном для пересівання та ін.), а також втілюючи в життя свої погляди на економічний розвиток країни, аграрну політику (орієнтація на насильницьке «насаджування» колгоспів як дієвий засіб подолання труднощів хлібозаготівель і перекачування грошей на зростаючі потреби індустрії), свою концепцію соціалізму, почали перетворювати екстраординарні заходи на складову частину нової політичної лінії, постійний метод соціалістичного будівництва.

В статтях В. Астрова (співробітника редакції «Правди», яку в той час очолював М. І. Бухарін) «До поточного моменту», «На два фронти» зазначалося, що надзвичайні заходи дають негативні наслідки, оскільки повертають країну до 1918 р. і можуть призвести до розколу союзу робітничого класу з основними масами селянства. Разом з тим автор вказував, що скасування екстраординарних заходів не означає припинення наступу на куркулів⁷.

Напевне, не випадковою була і публікація в ці ж дні написаної в червні статті Й. В. Сталіна «Ленін і питання про союз із середняком. Відповідь тов. С.». Аналіз статті дає можливість визначити приблизне співвідношення поглядів і позицій Сталіна і Бухаріна в цей час. Сталін, зокрема, зазначав, що преса виявляє «іноді деяку односторонність». Буває, наприклад, що викривають тих, хто хоче перетворити надзвичайні заходи по хлібозаготівлях, які мають тимчасовий характер, у постійний курс нашої політики, створюючи загрозу змицці. Це дуже добре. Але недобре і неправильно, коли одночасно з цим не приділяють достатньої уваги і не викривають як слід тих, ...хто віддається дрібнобуржуазній стихії, вимагає ослаблення боротьби з капіталістичними елементами села і встановлення повної свободи торгівлі, без регулюючої ролі держави, підриваючи, таким чином, змицку з другого кінця. Це вже недобре. Це — односторонність»⁸. Далі Сталін писав, що добре, коли викривають тих, хто заперечує можливість і доцільність піднесення індивідуальних дрібних і середніх селянських господарств, але «недобре і неправильно, коли одночасно з цим не викривають тих, хто принижує значення колгоспів і радгоспів...»⁹.

Натяки Сталіна в цій статті досить прозорі: невдоволення позицією преси (тобто насамперед очолюваної Бухаріним «Правди»), яка діє «недобре» і викриває лише прихильників надзвичайних заходів, а потрібно викривати зовсім інших. На кого і на чіі погляди натякається, видно, як говориться, неозброєним оком. Варто лише додати, що Сталін лицемірив, роблячи вигляд, що він нібито не є противником піднесення індивідуальних селянських господарств і прихильником надзвичайних заходів. З іншого боку, він перевернуто пояснює позиції своїх опонентів, звинувачуючи їх у приниженні значення колгоспів і радгоспів. Такий висновок робиться лише тому, що погляди Бухаріна і тих, хто його підтримував, не співпадали з сталінською позицією щодо необхідності форсування процесу створення колгоспів і радгоспів. Бухарін же, як відомо, відстоював ленінський план кооперування селянства, який передбачав добровільний розвиток різноманітних форм кооперації, і виступав лише проти проголошеної Сталіним ще в січні 1928 р. під час поїздки до Сибіру ідеї насильницького проведення колективізації. Враховуючи той факт, що колгоспи у найближчий час не могли розв'язати проблему забезпечення населення країни хлібом,

⁷ Астров В. К. текущему моменту // Правда.— 1928.— 1 июля; Астров В. На два фронта // Там же.— 3 июля.

⁸ Сталін Й. В. Ленін і питання про союз із середняком: Відповідь тов. С. // Твори.— К., 1949.— Т. 11.— С. 105—106; Правда.— 1928.— 3 июля.

⁹ Там же.— С. 106.

Бухарін відстоював доцільність піднесення індивідуальних господарств.

Нове загострення внутріпартійної боротьби розпочалося після публікації відомої статті Бухаріна «Замітки економіста». В ній автор застерігав: «Великі помилки господарського керівництва, викликаючи порушення основних господарських пропорцій у країні, можуть тим самим викликати до життя і надто несприятливі для пролетаріату перегрупування класів. Порушення необхідних економічних співвідношень має своєю іншою стороною порушення політичної рівноваги в країні»¹⁰. Бухарін показав, що ці помилки привели до того, що зернова проблема ускладнилася, існують великий розрив між темпами розвитку промисловості і сільського господарства, надмірна централізація керівництва. На основі аналізу стану справ він дійшов висновку, який має важливе значення і на сучасному етапі розвитку країни: «У нас повинен бути пушений у хід, зроблений мобільним максимум господарських факторів, які працюють на соціалізм. Це передбачає найскладнішу комбінацію особистої, групової, масової, суспільної і державної ініціативи»¹¹.

Одразу після публікації статті Бухаріна на сторінках газет розгорнулася кампанія боротьби з «правим ухилом». Перед пресою було поставлене завдання «загострення боротьби проти відкрито опортуністичних, правих хитань»¹². 19 жовтня 1928 р. на пленумі МК і МКК ВКП(б) Сталін намагався обґрунтувати небезпеку «правого ухилу», але при цьому не навів переконливих аргументів. Говорячи про труднощі в розвитку країни (фактично це була відповідь на статтю Бухаріна), він, зокрема, стверджував: «Характерна риса наших труднощів полягає в тому, що вони є труднощі піднесення, труднощі росту. Наші труднощі є труднощами піднесення, а не занепаду або застою, саме через це вони не повинні являти для партії чогось особливо небезпечного»¹³. Для їх подолання потрібне «напруження всіх сил, необхідні твердість і витримка, а твердості і витримки не у всякого вистачає», тому треба «подолати правий ухил, який гальмує справу боротьби з труднощами...»¹⁴.

І лише пізніше, на початку 1929 р., Сталін з роздратуванням відзначив з приводу статті Бухаріна (промова опублікована в 1949 р.): «Для нас, для більшості членів Політбюро, в усякому разі не підлягало сумніву, що «Замітки економіста» є антипартійна еклетична стаття, розрахована на уповільнення темпу розвитку індустрії і заміну нашої політики на селі в дусі відомого листа Фрумкіна»¹⁵.

Таким чином, у той час автори ряду публікацій вважали позицію групи Бухаріна правоопортуністичною, хоча насправді це не відповідало дійсності. Однак у рішеннях листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) зазначалося, що «спливає правий (відверто опортуністичний) ухил...»¹⁶. Квітневий (1929 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК засудив погляди групи Бухаріна «...як несумісні з генеральною лінією партії і такі, що збігаються в основному з позицією правого ухилу...»¹⁷. Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК кваліфікував їх «антиленінську, антибільшовицьку суть»¹⁸.

¹⁰ Бухарін Н. И. Изб. произведения.— М., 1988.— С. 397; Правда.— 1928.— 30 сент.

¹¹ Бухарін Н. И. Изб. произведения.— С. 417; Правда.— 1928.— 30 сент.

¹² Правда.— 1928.— 10 окт.

¹³ Сталін Й. В. Про праву безпеку у ВКП(б): Промова на пленумі МК і МКК ВКП(б) 19 жовтня 1929 р. // Твори.— Т. 11.— С. 231.

¹⁴ Там же.— С. 231—232.

¹⁵ Сталін Й. В. Група Бухаріна і правий ухил в нашій партії: З виступів на об'єднаному засіданні Політбюро і Президії ЦКК ВКП(б) в кінці січня і на початку лютого 1929 р. (Короткий запис) // Там же.— С. 319.

¹⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 129.

¹⁷ Там же.— С. 177.

¹⁸ Там же.— С. 319.

Г. А. Бордюгов і В. О. Козлов писали, що «виникла своєрідна змичка між низовими настроями і політичною позицією Бухаріна, які багато в чому штучно були об'єднані загальним поняттям «правий ухил». Цей ухил не мав організаційного оформлення і скільки-небудь яскраво виражених фракційних рис»¹⁹. Приблизно такої ж точки зору дотримується О. Р. Лацис: «Бухарін не створював опозиції, недаремно до нього застосували слово «ухил». Бухарін не виступав проти політики партії, навпаки відстоював рішення останнього з'їзду»²⁰. (XV з'їзду ВКП(б). — Авт.). Та й сам Бухарін, виступаючи на квітневому (1929 р.) Пленумі ЦК, говорив: «Ви нової опозиції не отримаєте! І жоден з нас ніякої «нової» або «найновішої» опозиції очолювати не буде...»²¹.

Дійсно, група Бухаріна не виступала проти курсу на будівництво соціалізму, однак вона не підтримувала курс Сталіна. А, як відомо, В. І. Ленін визначав термін «ухил» так: «Ухил не є ще готова течія. Ухил це є те, що можна виправити. Люди трохи збилися з дороги або починають збиватися, але виправити ще можна. Це, на мій погляд, і виражається російським словом «уклон». Це — підкреслювання того, що тут ще немає чогось остаточного, що справа — легко поправна, — це бажання застерегти і поставити питання в усій повноті і принципово»²². До речі, і Сталін, виступаючи на листопадовому (1928 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), визначав «ухил» приблизно так само: «Ухил до опортунізму не є ще опортунізм. ...Ухил вправо — це щось таке, що ще не вилилось в опортунізм і що можна виправити. Тому не можна ототожнювати ухил вправо із закінченим опортунізмом»²³. Незважаючи на це, група Бухаріна була віднесена до числа «опортуністичних».

Цікавий погляд на проблему ухилів і дискусій, співвідношення цих понять був висловлений О. І. Риковим. У доповіді «Підсумки листопадового Пленуму ЦК ВКП(б)» на зборах активу Ленінградської партійної організації 30 листопада 1928 р. він говорив: «Зрозуміло, у нас (мається на увазі Політбюро, — Авт.) є суперечки з тих чи інших конкретних питань нашої політики... За Ілліча і з його участю ми теж сперечалися один з одним, але нічого від цього, крім хорошого, не відбувалося. Але якщо в усіх суперечках бачити ухили, то поставте тоді ляльки чи манекени, тільки хто б став тоді за цих манекенів думати?»²⁴.

Чи правильно вживати термін «правий ухил» щодо поглядів групи Бухаріна? Так, порівняно з позицією більшості членів ЦК це був ухил, але не до опортунізму, як його визначав Сталін. Слід враховувати, що з ряду принципових питань — вдосконалення стилю і методів роботи партійних і державних органів, економічного механізму, який склався в роки непу, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, врахування законів розвитку економіки та ін. — група Бухаріна більш послідовно, ніж її опоненти, відстоювала ленінські ідеї будівництва соціалізму, по суті захищала ленінську гуманістичну концепцію соціалізму від сталінських викривлень і перекручень. Насамперед саме в захисті ленінського розуміння ідеалів соціалізму, а не лише в тактич-

¹⁹ Бордюгов Г. А., Козлов В. А. Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина // *Вопр. ист. КПСС.*—1988.—№ 8.—С. 24.

²⁰ Лацис О. Р. Перелом // *Знамя.*—1988.—№ 6.—С. 128.

²¹ Цит. за: Журавлев В. В., Наумов В. П. Возвращение к правде // *Правда.*—1988.—9 окт.

²² Ленін В. І. Доповідь про єдність партії і анархо-синдикалістський ухил 16 березня: X з'їзд РКП(б) 8—16 берез. 1921 р. // *Повне зібр. творів.*—Т. 43.—С. 90.

²³ Сталін Й. В. Про індустріалізацію країни і про правий ухил у ВКП(б): Промова на пленумі ЦК ВКП(б) 19 листопада 1928 р. // *Твори.*—Т. 11.—С. 283.

²⁴ Риков А. И. Итоги ноябрьского Пленума ЦК ВКП(б): Доклад на собрании актива Ленинградской партийной организации 30 ноября 1928 г. // *Известия.*—1928.—5 дек.

них незгодах зі Сталіним полягала «бухарінська альтернатива». Тому позицію групи Бухаріна не можна назвати ухилом в ленінському розумінні цього поняття. Проте необхідно визнати, що вона недооцінювала фактор часу в будівництві соціалізму: погляди Бухаріна і його прихильників щодо темпів соціалістичних перетворень ґрунтувалися на переконанні, що в умовах капіталістичного оточення і внаслідок відсутності прямої техніко-економічної допомоги робітничого класу інших країн ці темпи не можуть бути високими. Але це не дає підстав для звинувачення їх в антисоціалістичній чи антипартійній діяльності.

У зв'язку з цим виникає питання: а чи була група Бухаріна фракцією, чи проявлялася в її діяльності фракційність?

Сталін у своєму виступі на квітневому (1929 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК заявив, що «група Бухаріна містить усі елементи фракційності. Тут і платформа є, тут і фракційна замкнутість, тут і політика відставок, тут і організована боротьба проти ЦК»²⁵. Разом з тим на XVI з'їзді ВКП(б) він визнав, що «праві ухильники не стоять на точці зору утворення другої партії...»²⁶. Тогочасна преса писала, що фракційну роботу по пропаганді поглядів Бухаріна проводили деякі його прихильники з числа так званих «молодих професорів». У чому ж полягала їх «фракційна» діяльність? Про це певною мірою можна судити з замітки «Фракційна вилазка правого ухильника А. Слєпкова», опублікованої в газеті «Правда». 13 жовтня 1929 р. він виступив на партійних зборах Самарського сільськогосподарського інституту і сказав, що центральний орган по-шахрайському висмикує окремі цитати з творів Бухаріна, ЦК відкидає кращих людей, керівництво партії дрібнішає. «Замітки економіста» Бухаріна — прекрасна праця. Я розходжуся з партією, — говорив А. Слєпков, — лише в питанні про організаційні заходи щодо Бухаріна та інших і з політичним мотивуванням цих заходів»²⁷. Подібну точку зору висловлювали й інші «молоді професори» Айхенвальд, Астров, Зайцев, Марецький, Цейтлін²⁸. Якщо відкинути деяку надмірну полемічність їх висловлювань, то можна переконатися, що суть їхньої точки зору — захист поглядів Бухаріна, незгода з оцінкою його діяльності більшістю ЦК. Як оцінювати їх поведінку? Як фракційність чи як принциповість, вірність своїм переконанням? Вважаємо, що швидше друге.

Чи рівнозначна незгода з лінією ЦК фракційності?

X з'їзд РКП(б) у резолюції «Про єдність партії» визначив такі ознаки фракційності, як «виникнення груп з окремими платформами і з прагненням до певної міри замкнутися й створити свою групову дисципліну»²⁹. Таким чином, при визначенні фракційності обов'язково необхідно враховувати перш за все наявність замкнутості певної групи на основі спільної платформи з особливою дисципліною, що можна розцінювати як зародок самостійної партії.

Саму наявність платформи і навіть боротьбу за її прийняття партією В. І. Ленін не розглядав як фракційність. Більше того, він відстоював право членів партії звертатися до партії, в тому числі, коли це конче необхідно, і шляхом пропонування для розгляду окремої

²⁵ Сталін Й. В. Про правий ухил у ВКП(б): Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. // Твори.— К., 1950.— Т. 12.— С. 96—97.

²⁶ Сталін Й. В. Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їзду ВКП(б). 27 червня 1930 р. // Там же.— С. 355.

²⁷ Куль Г. Фракционная вылазка правого уклониста А. Слєпкова // Правда.— 1929.— 20 окт.

²⁸ Саморазоблачение бухаринской школы молодых // Там же; Групповщины и фракционности партия не потерпит // Там же.— 3 нояб.; Л. В. Политическое двурушничество т. Айхенвальда // Там же; Еще одна демонстрация политического двурушничества // Там же.— 10 нояб.; Л. М. Фракционная вылазка правых // Там же.— 13 нояб.

²⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 210.

платформи. Відомо, що Володимир Ілліч рішуче виступив при обговоренні резолюції «Про єдність партії» проти доповнення Рязанова, суть якого полягала в забороні виборів на з'їзд партії за платформами³⁰. «Позбавити партію і членів ЦК права звертатися до партії,— говорив він, — якщо питання корінне викликає незгоди, ми не можемо... А коли буде таке питання, як, скажемо, укладення Брестського миру? Ви ручитесь, що не може бути таких питань? Ручитися не можна. Можливо, що тоді доведеться обирати за платформами... Я думаю, що заборонити цього ми не в силі... Якщо ж обставини викличуть корінні незгоди, то чи можна заборонити винесення їх на суд усєї партії? Не можна!»³¹.

Як бачимо, В. І. Ленін відстоював гарантію політичної свободи членів партії аж до права пропонувати особливу платформу і навіть вибори на з'їзд тих делегатів, які цю платформу підтримують. Такий демократичний порядок роботи був необхідною умовою повноцінного внутріпартійного життя. Противників своєї позиції Володимир Ілліч сприймав не як ворогів і зрадників, а як товаришів, які мають право займати власну позицію і відстоювати її.

Певний інтерес для розуміння питання про «фракційність» групи Бухаріна становить виступ М. П. Томського на XVI з'їзді ВКП(б). Він, зокрема, говорив: «Чи була фракція?... Звичайно, не було... Зародки фракційності були. А як же інакше? ...Уже всі передумови для фракційності в наявності: спільні документи зі своєю особливою лінією, спільні формулювання, спільні наради з кола певних питань,— звичайно, тут уже є в наявності елементи фракційності...»³².

Напевне, варто погодитися з самооцінкою М. П. Томського (навіть зробленою під певним тиском) про те, що елементи фракційності в діяльності групи були. До цього неминуче вели логіка внутріпартійної боротьби, необхідність спільного відстоювання своїх поглядів. Інша справа, що члени групи Бухаріна не прагнули розширювати свою групу, а також чіткіше її організаційно оформити. В той же час варто відзначити, що цій, як і попереднім політичним дискусіям 20-х років, Сталін надавав таку гостроту, яка виключала можливість пошуку спільної позиції.

Листопадовий (1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення, які, по суті, багато в чому були компромісними і означали певну рівновагу сил у внутріпартійній боротьбі. Зокрема, в них зазначалося, що одним із завдань є стимулювання індивідуального бідняцько-середняцького господарства³³. Роз'яснюючи це рішення, прихильником якого він був, О. І. Риков говорив: «Ми повинні прискорити усупільнення сільського господарства, але для подолання труднощів, для запобігання кризи ми одночасно повинні всіляко сприяти розвитку і індивідуального середняцько-бідняцького селянського господарства, борючись і посилюючи боротьбу з капіталістично-експлуататорськими елементами села». Разом з тим О. І. Риков заявив: «Смішно думати, що можна швидко усупільнити сільське господарство, спираючись на допотопну соху»³⁴.

Але реальний розвиток подій йшов зовсім іншим шляхом. Про резолюцію «забули». Згадане положення про рівняння на індивідуальне селянське господарство, за словами Бухаріна, «вискочило». Країна

³⁰ X съезд РКП(б): Стенограф. отчет.— М., 1963.— С. 539.

³¹ Ленін В. І. Зауваження з приводу поправки Рязанова до резолюції про єдність партії 16 березня: X з'їзд РКП(б) 8—16 берез. 1921 р. // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 100.

³² XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стенограф. отчет.— М.; Л., 1931.— С. 144.

³³ КПРС в резолюціях... — Т. 4.— С. 122, 148—149.

³⁴ Рыков А. И. Речь на открытии VIII Всесоюзного съезда профсоюзов СССР // Известия.— 1928.— 12 дек.

знову опинилася в тяжкій хлібній кризі, виникли труднощі з іноземними платежами³⁵.

Важливим етапом внутріпартійної боротьби стали події січня — лютого 1929 р. 21 січня 1929 р. М. І. Бухарін виступив на траурному засіданні, присвяченому п'ятиріччю з дня смерті В. І. Леніна, з доповіддю «Політичний заповіт Леніна». В ній уперше було дано розгорнуте обґрунтування значення останніх праць В. І. Леніна, характеристику ленінської концепції будівництва соціалізму в СРСР. М. І. Бухарін вказав шляхи можливого подолання економічних труднощів: «Не емісія, не проїдання запасів (золотих, товарних, валютних), не переоподаткування селянства, а якісне зростання продуктивності загальнонародної праці і рішуча боротьба з непродуктивними витратами — ось головні джерела нагромадження»³⁶. Бухарін радив у політиці щодо селянства дотримуватися правил: «Зачіпляти селянина за його інтереси, не мудруючи, без будь-яких викрутів, нам необхідно шукати найпростіші підходи до нього»³⁷.

Доповідь Бухаріна була піддана спочатку зауважень, а потім і відкритій критиці в пресі. В деяких публікаціях вказувалося, що праві ухильники борються проти ленінізму під прапором захисту ленінізму. «Щоб не допустити ніякої власної вигадки, — підкреслювалося в редакційній статті газети «Правда» «Боротьба з правим ухилом й ідеологічне виховання мас», — потрібно ще раз нагадати, що тлумачення принципів і заповітів Леніна є виключним правом з'їздів партії»³⁸. Ряд авторів намагався довести, що саме тут викладена «теоретична основа політичної платформи правого ухилу». Відзначалось, що Бухарін неправильно оцінює характер нашої революції, пропонує увічнити дрібне виробництво, обходить мовчанкою роль бідноти на селі, не бачить двоїстої природи середняка³⁹. Один з авторів цих статей (сам того не розуміючи) пророчо заявив, що ця доповідь Бухаріна «з повним правом може бути названа політичним заповітом самого т. Бухаріна»⁴⁰.

Наприкінці січня 1929 р. ЦК ВКП(б) стало відомо, що Бухарін влітку 1928 р. проводив таємні переговори з колишнім лідером опозиції Л. Б. Каменевим. Члени Політбюро і Президії ЦК ВКП(б) на об'єднаному засіданні 30 січня 1929 р. зажадали від Бухаріна пояснення. Він звинуватив більшість Політбюро в проведенні політики «військово-феодалної експлуатації селянства», насаджуванні бюрократизму в партії, в розкладанні Комінтерну. На знак незгоди з політикою керівництва Бухарін, Риков, Томський подали у відставку. 7 лютого 1929 р. комісія Політбюро і Президії ЦК підготувала проект резолюції, в якому Бухаріну пропонувалося визнати помилкою його переговори з Каменевим, зняти звинувачення на адресу більшості ЦК, відмовитися від відставки. Комісія запропонувала вилучити всі, що є в наявності, документи (стенограму промов і т. д.). Комісія також запропонувала Політбюро і Президії ЦК забезпечити Бухаріну всі умови, необхідні для нормальної роботи на постах відповідального редактора «Правди» і секретаря ВККІ⁴¹. У виступі Сталіна на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦК твердження Бухаріна

³⁵ Бордюгов Г., Козлов В. Николай Бухарин: Эпизоды политической биографии // Коммунист.— 1988.— № 13.— С. 99.

³⁶ Бухарин Н. И. Изб. произведения.— С. 428.

³⁷ Там же.— С. 429.

³⁸ Правда.— 1929.— 10 февр.

³⁹ Мальцев К. Ревизия ленинизма под прикрытием Ленина // Там же.— 17 апр.; Платформа правого уклона несовместима с ленинизмом // Там же.— 3 сент.; Черняк И. Политическое завещание Ленина в изображении тов. Бухарина // Известия.— 1929.— 29 сент., 12, 15 окт.

⁴⁰ Стрельцов Г. Политическое завещание Ленина в изображении т. Бухарина // Большевик.— 1929.— № 19.— С. 39.

⁴¹ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стенограф. отчет.— С. 325—326.

про військово-феодалну експлуатацію селянства було названо «сміховинним», призначеним для того, щоб «взяти під свій захист куркулів»⁴². Бухарін не прийняв запропонованих йому умов. Напевне, це було пов'язане з тим, що він не хотів відмовитися від критики на адресу більшості ЦК, яка містилася в його заяві від 30 січня 1929 р. Однорідні Бухаріна виступили з новою заявою (9 лютого 1929 р.), в якій уточнили і поглибили характеристику економічного становища в країні, дали більш різку критику лінії Сталіна на зміцнення особистої влади. Разом з тим вони висловлювали готовність до компромісу. Але дальша поведінка Сталіна свідчила, що такий компроміс йому був не потрібний, він хотів усунути групу Бухаріна від керівництва. Позиція бухарінської групи була оцінена як «панічна»⁴³. Бухарін з цього приводу говорив, що «створено таке становище, що говорити не можна: інакше неминуче опинишся або «панікером», або «антиленінцем», причому отримуєш ці прізвиська від товаришів, компетентність яких в даному питанні є щонайменше сумнівною»⁴⁴.

Вирішальним моментом у внутріпартійній боротьбі став квітневий (1929 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК. На ньому група Бухаріна висунула альтернативну програму, в якій, зокрема, пропонувалося ввезти хліб з-за кордону для нормалізації продовольчого становища міст; рішуче відмовитися від надзвичайних заходів; застосовувати більш гнучку систему податків і цін на хліб (при цьому Бухарін вважав, що не можна говорити про еквівалентний обмін між містом і селом); збільшити випуск сільськогосподарських машин і знарядь⁴⁵.

З великою промовою на Пленумі виступив Сталін. Він намагався завдати вирішальний, нокаутуючий удар по групі Бухаріна. З цією метою він нагадав Бухаріну всі його минулі помилки, дуже різко охарактеризував його нові пропозиції і зробив спробу спростувати ленінську характеристику Бухаріна як улюбленця партії, представника найвидатніших сил (з наймолодших), дуже цінного і визначного теоретика партії⁴⁶. «Ні, товариші,— говорив про погляди Бухаріна Сталін,— не треба нам такого «соціалізму». Хай візьме його собі Бухарін»⁴⁷.

Запропонована Бухаріном і його однорідцями програма не була підтримана більшістю ЦК партії. Чому? У публікаціях, що з'явилися останнім часом, уже розглядалися різноманітні причини цього. Нам хотілося б виділити лише дві. По-перше, в тих конкретно-історичних умовах, екстремальній ситуації, в якій перебувала країна, програма Бухаріна не була оцінена більшістю ЦК як помітно краща, ніж політика групи Сталіна. По-друге, Сталіну вдалося краще організувати не стільки захист своїх поглядів, скільки боротьбу проти поглядів опонентів. Їм давалася дуже різка оцінка, насамперед у пресі та партійних документах. Сталін відстоював свою позицію методами, далекими від ленінського стилю ведення політичних дискусій. Виходячи з власної концепції соціалізму, він найменші незгоди, будь-яку думку, яка не співпадала з його власною, трактував як ревізію генеральної лінії партії.

Бухарін, Риков і Томський у так званому «документі трьох» писали: «Ми не можемо не заявити, що система поглядів, яка розвива-

⁴² Сталін Й. В. Група Бухаріна і правий ухил в нашій партії: З виступів на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) в кінці січня і на початку лютого 1929 р. (Короткий запис) // Твори.— Т. 11.— С. 318.

⁴³ КПРС в резолюціях...— Т. 4.— С. 183.

⁴⁴ Цит. за: Бордюгов Г., Козлов В. Николай Бухарин: Эпизоды политической биографии // Коммунист.— 1988.— № 13.— С. 99—100.

⁴⁵ Бордюгов Г. А., Козлов В. А. Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина // Вопр. ист. КПСС.— 1988.— № 8.— С. 24.

⁴⁶ Див.: Ленін В. І. Лист до з'їзду // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 329.

⁴⁷ Сталін Й. В. Про правий ухил у ВКП(б): Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. // Твори.— Т. 12.— С. 29.

ється у газетах і журналах як система, яку нібито розділяємо ми, нічого спільного з нашими дійсними поглядами не має»⁴⁸. Ця заява свідчила про те, що кампанія боротьби з «правим ухилом», яка проводилась у пресі, справила певний вплив на комуністів, членів ЦК, поведінку однодумців Бухаріна, які з часом переконувались, що їх виступи нашоствуються, як правило, на стіну нерозуміння і відчуженості. Лише в газеті «Правда» з 10 жовтня 1928 р. (дата публікації статті «Завдання партійної преси в перевиборах», в якій вказувалося на необхідність розгортання роботи по викриттю правого ухилу) до 23 квітня 1929 р. (день відкриття XVI Всесоюзної конференції ВКП(б) було опубліковано 84 статті з критикою поглядів правого ухилу, а до 18 листопада 1929 р. (дати опублікування інформаційного повідомлення про Пленум ЦК ВКП(б) — ще 68 статей. Отже, трохи більше ніж за рік у «Правді» було вміщено 152 статті з критикою поглядів «правих ухильників». Хоча необхідно зазначити, що в пресі ім'я М. І. Бухаріна та його однодумців як лідерів цього «ухилу» тривалий час не називалося.

Вперше Бухарін був підданий критиці в центральній пресі 21 серпня 1929 р. у зв'язку з рішенням X пленуму ВККІ про увільнення його від обов'язків члена Президії ВККІ⁴⁹.

Відомо, однак, що інформація про незгоди в Політбюро, про особливу позицію Бухаріна була певною мірою відома на місцях. Наприклад, про це говорили делегати XIV Куп'янської окружної партконференції у грудні 1928 р. Один з виступаючих на ній, пославшись на інформацію В. П. Затонського, заявив, що сигналом до виступу правого ухилу стали «Замітки економіста» Бухаріна⁵⁰. Разом з тим рядові комуністи не знали конкретної альтернативної програми групи Бухаріна. Їм постійно твердили про «небезпеку правого ухилу», а потім, коли вони були вже «підготовлені» до його засудження, назвали прізвища лідерів «ухилу». Ось у чому, на наш погляд, полягала одна з причин того, що імена членів групи Бухаріна довго не називала преса. Певний стримуючий вплив справив, безсумнівно, і авторитет Бухаріна, Рикова, Томського. Тому, можливо, квітневий (1929 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК і прийняв рішення (за пропозицією Сталіна) не публікувати резолюцію «У внутріпартійних справах»⁵¹.

Необхідно зазначити, що деякі члени ЦК робили певні спроби піти на компроміс з групою Бухаріна. Про це говорив, зокрема, на XVI з'їзді ВКП(б) Г. К. Орджонікідзе, який намагався спростувати чутки про те, що спочатку «вибили» з Політбюро Г. Є. Зінов'єва і Л. Б. Каменева, Л. Д. Троцького, а тепер О. І. Рикова, М. І. Бухаріна і М. П. Томського⁵².

Якщо проаналізувати основні положення виступів членів групи Бухаріна з питань перспектив економічної політики, то переконуєшся, що багато з них мали конструктивний характер і могли бути враховані в ході розробки і реалізації політики партії. Однак невміння і небажання Сталіна та його прибічників використати творчий потенціал дискусії позбавляли партію можливості оцінити різні альтернативи. Крім того, значна частина партійців не позбавилася настроїв і психології «воєнного комунізму». Вони, як і Сталін, виступали за використання рішучих, «революційних» методів будівництва соціалізму. І це було однією з причин розходжень групи Бухаріна із партійними масами.

⁴⁸ Цит. за: Молотов В. На два фронти // Большевик. — 1930. — № 2. — С. 19—20.

⁴⁹ Резолюція X пленума ІККІ о тов. Бухарине // Правда. — 1929. — 21 авг.

⁵⁰ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 197, арк. 16 зв.

⁵¹ КПРС в резолюціях — Т. 4. — С. 178.

⁵² XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стенограф. отчет. — С. 325.

Бухарін, Риков, Томський піддавали досить різкій критиці сталінські методи керівництва, виступали проти того, щоб контроль з боку колективу підмінявся контролем з боку однієї особи, навіть і авторитетної. Але на захист Сталіна виступив ряд членів Політбюро і ЦК. У постанові квітневого (1929 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) зазначалося, що зовсім неправильно і наскрізь фальшивою є заява Бухаріна про те, що немає внутріпартійної демократії, що партія «бюрократизується», що в ній немає виборних секретарів, що встановлена нібито система політичних комісарів у «Правде», в Комінтерні, у ВЦРПС, що нинішній режим у партії став нестерпним⁵³. Можливо, тут діяв певний стереотип, який виник під час боротьби з Троцьким, коли Сталін також зазнавав нападок і вони сприймалися як нападки на ЦК, на лінію партії в цілому. Гірко і боляче читати, що беззастережно підтримали Сталіна тоді ті, хто згодом сам став його жертвами. Наведемо рядки з виступу Я. Е. Рудзутака на XVI з'їзді партії: «Я, як член ЦК, принагідно повинен сказати тут, що за весь час нашої спільної з т. Сталіним роботи в ЦК ми не можемо навести жодного прикладу, жодного випадку, щоб він своєю волю і думку намагався протиставити думці більшості ЦК, думці колективу»⁵⁴. «...Іх мало били», — заявив на з'їзді А. І. Мікоян⁵⁵. З питання про «альтернативу Бухаріна» О. Косарев сказав: «Не можна, товариші, без здригання подумати про те, що було б з пролетарською революцією, з робітничим класом, якби лінія правих перемогла»⁵⁶. Це говорилося не в 1937, а в 1930 р. Небезінтересно зазначити, що в «теоретичній» боротьбі з правим ухилом взяв участь і М. Єжов, який у співавторстві з Л. З. Мехлісом і П. М. Поспеловим опублікував у журналі «Большевик» статтю під назвою «Правий ухил у практичній роботі і партійне болото». Характерними є вислови з цієї статті: «Наші щупальця на селі до цих пір досить слабкі»⁵⁷ (фраза, притаманна лексиці М. Єжова).

Але підтримка лінії Сталіна не була скрізь одноставною. На ряді партійних зборів у Києві комуністи говорили: «Я не впевнений, що правда Сталіна, постанови XV партз'їзду здійснюються, але помилки можуть бути, беззастережний же він, Сталін»⁵⁸. «Хіба ми розумніші за Бухаріна, Рикова та інших, що ми звинувачуємо їх у правому ухилі, як можна сказати, що Бухарін помиляється»⁵⁹. А в Харкові комуніст Лосинеш заявив: «Якби наш уряд прийняв пропозиції Бухаріна, не було б таких труднощів»⁶⁰. По суті, відмовилася від різкої критики групи Бухаріна у своєму виступі на XVI з'їзді партії Н. К. Крупська.

Г. А. Бордюгов і В. О. Козлов справедливо вказували, що група Бухаріна вбачала в системі надзвичайних заходів зраду лєнінізму, троцькізм⁶¹. Бухарін, виступаючи на квітневому (1929 р.) Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), говорив: «Отже, те, що проповідував тов. Пятаков і вся троцькістська опозиція, те, що тов. Мікоян критикував як ставку на капіталістичний розвиток, тепер ще в гострішій формі проповідується тов. Сталіним... Це є повна ідейна капітуляція перед троцькізмом»⁶². У відповідь на це В. М. Молотов писав, що група Бухаріна виступає «не просто проти «надзвичайних заходів як системи», а про-

⁵³ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 183.

⁵⁴ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стенограф. отчет. — С. 202.

⁵⁵ Там же. — С. 256.

⁵⁶ Там же. — С. 194.

⁵⁷ Єжов Н., Мехлис Л., Поспелов П. Правый уклон в практической работе и партийное болото // Большевик. — 1929. — № 16. — С. 46.

⁵⁸ Пролетарська правда. — 1929. — 28 лип.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ В. Л. Правооппортунистические исходы // Правда. — 1930. — 9 янв.

⁶¹ Бордюгов Г. А., Козлов В. А. Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина // Вопр. ист. КПСС. — 1988. — № 8. — С. 28.

⁶² Цит. за: Молотов В. На два фронта // Большевик. — 1930. — № 2. — С. 18.

ти політики розгортання наступу на капіталістичні елементи, проти посиленого наступу на куркуля»⁶³. Аргументи В. М. Молотова не були коректними. Адже в дійсності група Бухаріна виступала не проти наступу на куркуля, а проти застосування надзвичайних заходів, справедливо побоюючись, що вони будуть спрямовані і проти середняків. Прихильники Бухаріна стверджували: «Боючись того, що застосування надзвичайних заходів як тривалої системи неминуче зачіпає і значні прошарки середняцтва, ми були проти їх застосування. Якраз в цьому полягали наші незгоди з більшістю ЦК і Політбюро»⁶⁴.

Разом з тим необхідно підкреслити, що група Сталіна запозичила в троцькістів не лише систему надзвичайних заходів, але й ідеї надіндустріалізації і наступу на куркуля. В. М. Молотов був вимушений визнати, що «зовнішня схожість між троцькістською політикою «надіндустріалізації» і політикою партії на швидкий темп індустріалізації, звичайно, є, але це лише зовнішня схожість». Корінну відмінність він бачив у тому, що політика більшості ЦК не передбачає розриву союзу із середняком⁶⁵. Й. В. Сталін доповнив цей аргумент на XVI з'їзді партії положенням про те, що троцькісти передбачали поступове «затухання» темпів індустріалізації (теорія «затухаючої кривої»), тоді як ЦК передбачає стійке підвищення темпів індустріалізації⁶⁶.

Завершальним у внутріпартійній боротьбі став листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б). Напередодні в пресі було опубліковано кілька статей, в яких різко негативно оцінювалася діяльність групи Бухаріна, про що свідчили навіть їх назви: «Пред'явити політичний рахунок правим банкрутам», «Боротьбу з правими банкрутами доведемо до кінця»⁶⁷. Пленум ЦК ВКП(б) визнав пропаганду «поглядів правого опортунізму і примиренства з ним несумісною з перебуванням у рядах ВКП(б)»⁶⁸. Бухарін був виведений з складу Політбюро і змушений разом з Риковим і Томським виступити із заявою про визнання своїх помилок⁶⁹. Повністю можна погодитися з висновком Г. А. Бордюгова і В. О. Козлова про те, що «члени ЦК, зробивши свій історичний вибір, несуть й історичну відповідальність за трагічні події, що відбулися в 30-х роках. По суті справи, вони винесли вотум довіря Сталіну і його курсу на політичну і економічну «надзвичайщину»⁷⁰.

Отже, внутріпартійна боротьба кінця 20-х років відображала складні процеси розвитку партії і суспільства, різні підходи до найважливіших проблем будівництва соціалізму. Одним з уроків цієї боротьби є необхідність дотримання принципу колективності керівництва, врахування різних думок у процесі вироблення політичної лінії партії, визначення цієї лінії демократичним шляхом, послідовне здійснення ленінських норм партійного життя.

Одержано 19.01.89.

В статье освещаются некоторые аспекты внутрипартийной борьбы в 1928—1929 гг., показано ее отражение на страницах печати, дополняются ранее обоснованные причины того, почему предложенная группой Бухарина программа не была поддержана большинством ЦК партии. Доказывается неправомерность оценки позиции этой группы как правого уклона в партии.

⁶³ Там же.— С. 15—16.

⁶⁴ Там же.— С. 14.

⁶⁵ Молотов В. М. Из доклада на Ивановской областной партконференции 10 июля 1929 г. // Известия.— 1929.— 20 июля.

⁶⁶ Сталин И. В. Политический отчет Центрального Комитета XVI съезду ВКП(б) 27 февраля 1930 г. // Твори.— Т. 12.— С. 344—345.

⁶⁷ Правда.— 1929.— 10, 15 нояб.

⁶⁸ КПРС в резолюциях...— Т. 4.— С. 319—320.

⁶⁹ Правда.— 1929.— 26 нояб.

⁷⁰ Бордюгов Г., Козлов В. Николай Бухарин: Эпизоды политической биографии // Коммунист.— 1988.— № 13.— С. 105.

75-річчя початку першої світової війни

О. Ю. Комаренко (Київ)

Ставлення пролетаріату України до першої світової війни

У повідомленні показано еволюцію ставлення робітничого класу ряду міст України до першої світової імперіалістичної війни, висвітлюється діалектично суперечливий, але історично зумовлений процес формування сприйняття війни з класових позицій пролетаріату.

Питання про безпосередній вплив першої світової війни на боротьбу пролетаріату, його суперечлива діалектика і взаємозв'язок, увесь багатогранний спектр мілітаризації виробничого і соціального становища робітників України потребує, на наш погляд, спеціального вивчення тим більше, що еволюція ставлення робітничого класу України до війни була складною і неоднозначною*. Її аналіз з позицій сьогодення вимагає комплексного узагальнення всіх фактів і явищ, відходу від розхожих односторонніх схем і запрограмованих висновків.

Перша світова війна дала царизму довгоочікуваний «...засіб відвернути увагу від зростання невдоволення всередині країни і придумати зростаючий революційний рух»¹. І в перші місяці війни панівним класам, за словами В. І. Леніна, вдалося тимчасово перемогти пролетаріат, захлеснути його каламутним потоком націоналізму й шовінізму². Правильність цього висновку підтверджує аналіз документів і спогади очевидців. Зокрема, охранка доносила, що «робітники настроєні на користь війни» і випущені більшовиками Києва, Харкова і Чернігова, а також чернігівською есерівською групою антивоєнні відозви агітаційного впливу на них не справляли³. Як згадували учасники робітничого руху в Харкові, «робітники з початку війни були настроєні патріотично, всі бажали розбити німця»⁴. Після оголошення війни вести серед пролетарів антимілітаристську агітацію було неможливо, називати себе «пораженцем» ніхто не ризикував, щоб не бути заарештованим або побитим самими робітниками. Настрої передових пролетарів були пригнічені, а решта перебувала під впливом «патріотизму»⁵. Про негативне ставлення робітників до спроб роз'яснити їм класову суть тогочасних подій писав у серпні 1914 р. своїм товаришам у Харкові І. Ф. Котлов⁶, який до червня 1915 р. керував більшовицькою організацією Крюківських вагонних майстерень Полтавської губернії. Для пояснення цього, здавалося б, парадоксального явища необхідно проаналізувати всю суму фактів.

Ставлення пролетаріату України до війни значною мірою залежало від позицій партій, що проводили серед нього роботу. Але в цих партіях початок війни викликав величезну кризу, яка «...породила спочатку

* Дані по Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях у статті не розглядаються, оскільки вони відносяться до південного промислового району, що є предметом окремого дослідження.

¹ Ленін В. І. Соціалізм і війна: (Ставлення РСДРП до війни) // Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 300.

² Див.: Ленін В. І. Про дві лінії революції // Там же.— Т. 27.— С. 74.

³ ЦДА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 10, арк. 47 зв.; ф. 274, оп. 4, спр. 342, арк. 16 зв.; спр. 348, арк. 77 зв.; спр. 349, арк. 33; ф. 1439, оп. 1, спр. 1550, арк. 39,82.

⁴ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 186, арк. 13 зв.

⁵ Балтин А. (Блум Т.). Харьковская организация РСДРП (большевиков) во время империалистической войны 1914—1917 гг. // Летопись революции. — 1923.— № 5. — С. 3.

⁶ ЦДА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 1388, арк. 36—37.

(як і належить при великих кризах) величезну розгубленість..., вона посилювалась переслідуваннями царизму, поведінкою «європейців», переполохом війни»⁷. Цілком слушною є думка С. В. Тютюкіна про те, що навіть серед більшовиків — представників єдиної партії, що встояла перед натиском шовінізму, у ставленні до війни було багато коливань і суперечок⁸. Вона повністю стосується й ситуації, що склалася тоді на Україні. Про це, зокрема, свідчила інформація з Харкова, одержана О. Ф. Розмирович на початку вересня 1914 р., про становище в місцевій організації соціал-демократів: «Працювати безпосередньо страшенно важко... Нам потрібно зараз заново вирішувати основні питання... Ми проти війни, але чи повинні ми виступати проти?»⁹. Внаслідок репресій, які застосовувалися насамперед щодо більшовиків після запровадження воєнного стану, було порушено зв'язок з центром. Активістам місцевих робітничих організацій доводилося самим шукати відповіді на питання, поставлені війною.

Невдовзі після оголошення війни більшовики України випустили ряд нелегальних листівок, хоча вони були краплиною порівняно з потоком офіційно-шовіністичної пропаганди, коли весь механізм державної влади був пущений у хід, щоб переконати робітників у тому, «нібито прапор «захисту вітчизни» в епоху імперіалістичних воєн є саме... пролетарським прапором»¹⁰. На заводах і фабриках розповсюджувалися звіти сесії Державної Думи, що містили «об'єднавчі» промови лідерів опозиції; «патріотична» обробка (молебні і т. п.) проводилася в робочий час. Неабияку роль у дезорієнтації робітників України відіграла відкрита і закамуфльована підтримка війни керівництвом угодовських і дрібнобуржуазних партій. Плехановський «Лист до робітників», що містив заклик до «оборони» країни, був схвалений усією офіційною пресою. Подібні панегірики війні впливали навіть на свідомих робітників. «Ми тут думаємо, — писали вони з Харкова в Москву, — що ні марксизму, ні міжнародного робітничого руху більше немає»¹¹. Інформація про голосування вождів німецької соціал-демократії за збільшення військових кредитів викликала в соціал-демократичному середовищі Росії відповідну реакцію: «Не бути для Росії гірше, ніж німці для Німеччини»¹². Як зазначав О. Г. Шляпников у листі до В. І. Леніна, «вся ситуація сторони, «що обороняється», позбавила нас можливості активно виступати проти війни»¹³. Він же інформував вождя революції про настрої робітничих мас у провінції: «...Багато сліз і убогства. Війну терплять, але вона непопулярна. Ідея миру дуже жива..., але активна боротьба проти війни тільки в Росії успіху не має»¹⁴. На цьому етапі робітники України протестували проти війни, їх цікавили насамперед зміни в країні. Загалом ідея «визволення слов'ян» не користувалася популярністю серед пролетарів. Однак певні успіхи російської армії на початку війни були використані правлячими класами для зміцнення свого становища.

Ще до оголошення мобілізації в країні відбувалися численні «патріотичні» маніфестації. За офіційними даними, в них взяли участь представники всіх класів, однак відомості охоранки з грифом «таємно» більш точні і вказують на участь у них порівняно невеликих груп населення, в тому числі подекуди робітників. 18 липня 1914 р. чорносотенці спровокували в Харкові на «патріотичну» акцію робітників паровозобудівного

⁷ Ленін В. І. Що ж далі?: (Про завдання робітничих партій щодо опортунізму і соціал-шовінізму) // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 102.

⁸ Тютюкін С. В. Война. Мир. Революция. Идеиная борьба в рабочем движении России 1914—1917 гг.— М., 1972.— С. 10.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4079, арк. 159—159 зв.

¹⁰ Соціал-демократ.— 1915.— 1 февр.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 5, арк. 41.

¹² Шляпников А. Г. Канун семнадцатого года.— М.; Пг., 1923.— Ч. I.— С. 21.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 5, спр. 474, арк. 1 зв.

¹⁴ Там же, спр. 477, арк. 2 зв.

заводу (ХПЗ), які залишили роботу і, зібравшись у дворі підприємства, прокричали «Ура!» на честь російської армії і розійшлися по домівках. Через годину припинили роботу і пролетарі заводу Гельферіх-Саде, яких членам монархістських організацій удалося вивести на «патріотичну» маніфестацію. Ці події, за визнанням поліції, були «виразом співчуття на адресу Сербії і бажанням робітників провести своїх товаришів, призваних із запасу в ряди військ», а не демонстрацією вірнопідданських почуттів¹⁵.

19 липня «патріотичний» порив робітників цих підприємств став згасати. Маніфестацій вже не проводилося, а пролетарі лише проводжали в армію своїх близьких, причому з ХПЗ у проходах взяла участь приблизно 1/4 працюючих¹⁶.

Так само проходила маніфестація робітників залізничних майстерень Конотопа 22 липня 1914 р., коли єдиним гаслом робітників було: «Хай живе російська армія!»¹⁷.

Отже, навіть у тих випадках, коли робітників удалося спровокувати на шовіністичні заходи, вони демонстрували підтримку не стільки царю і уряду, скільки своїм товаришам, яких відривали від верстата і кидали відстоювати інтереси гнобителів. Класова специфіка «робітничого» патріотизму знаходила вияв у таких формах, як вимоги звільнити з підприємств підданих ворожих держав, найчастіше представників адміністрації, що іноді призводило до «патріотичних» страйків, збирання коштів для матеріальної підтримки сімей робітників, призваних в армію, подарунків солдатам тощо.

Коли почалася війна, правлячі кола розгорнули шалену антинімецьку та антиавстрійську агітацію, яку підтримувала певна частина робітників підприємств, де була іноземна адміністрація. Тому загальне незадоволення режимом іноді набувало шовіністичного забарвлення¹⁸. Аналіз таких виступів на Україні показує, що, як правило, вони розпочиналися з економічних вимог і лише під впливом провокаційних дій властей і представників урядовських партій набували «патріотичного» характеру. «Війна, — зазначав В. І. Ленін, — викликає сліпе озлоблення проти ворога, і буржуазія всіма силами спрямовує в цей бік невдоволення народу, відвертаючи його увагу від головного ворога: уряду і командуючих класів своєї країни»^{18а}.

Непряма підтримка війни знайшла вияв у такій завуальованій формі, як збирання коштів для сімей мобілізованих. Навіть не всі більшовики одразу розібралися в мілітаристській суті цього заходу. Уряд заохочував лихоманку пожертвувань, що охопила на початку війни й певну частину робітничого класу, насамперед тому, що таким чином зменшувалися витрати держави на утримання сімей мобілізованих і зміцнювалися «патріотичні» ілюзії, оскільки робітників заганяли в об'єднані комітети по збиранню пожертвувань, очолювані адміністрацією. Розмір пожертвувань становив 1—2% місячного заробітку робітників¹⁹. Однак невдовзі пролетарі переконалися, що «єднання» для перемоги не тільки не усувало класових антагонізмів, а, навпаки, закріплювало їх. На прикладі ХПЗ видно, що у вересні 1914 р. завдяки допомозі товаришів кожний член сім'ї мобілізованого одержав 2 крб. 75 коп., а сім'я майстра лише від адміністрації одержувала 62 крб. 50 коп. плюс 12 крб.

¹⁵ Щербина Я. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках.— К., 1963.— С. 92; Держ. арх. Харків. обл., ф. 3, оп. 287, спр. 4950, арк. 1.

¹⁶ Держ. арх. Харків. обл., ф. 3, оп. 287, спр. 4950, арк. 2.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 1546, арк. 18 зв.—19.

¹⁸ Граве Б. К истории классової борьбы в России в годы империалистической войны, июль 1914—февраль 1917 г. // Пролетариат и буржуазия.— М.; Л., 1926.— С. 120.

^{18а} Ленін В. І. Відозва про війну // Повне зібр. творів.— Т. 27.— С. 3.

¹⁹ Держ. арх. Харків. обл., ф. 749, оп. 1, спр. 2352, арк. 7; ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 1388, арк. 36 зв.

50 коп. квартирних²⁰. Під впливом агітаційної діяльності більшовиків наприкінці 1914 р. робітники перестали брати на себе обов'язки властей щодо забезпечення сімей направлених на фронт. До того ж «збиральний» патріотизм часто був результатом прямого тиску адміністрації підприємств.

Проаналізувавши комплекс питань, що розкривають причини тимчасового переважання оборонських настроїв у пролетарському середовищі України на початку війни, необхідно виділити соціально-економічну основу цього процесу: милітаризацію економіки і, відповідно, виробництва.

Війна дезорганізувала економіку, порушила пропозиції і функціональні зв'язки, які склалися раніше. Внаслідок мобілізації, особливо на початку війни, надзвичайно зросла проблема робочої сили. На Україні було мобілізовано близько 40% кадрових робітників²¹. Коли вирішувалося завдання комплектування масової армії, в неї брали навіть кваліфікованих робітників, що негативно вплинуло на стан промисловості. До того ж на фронт потрапляла й найпередовіша частина пролетаріату. Так, з Харкова направили в діючу армію керівників робітничих мас, причому деяких уже заарештованих. На їх місця приходили жінки й підлітки, які ще не пройшли школу класової боротьби.

Розпочався перерозподіл робочої сили, викликаний наслідками воєнного лихоліття: призваних в армію замінили робітники тих галузей промисловості, які скорочували виробництво, оскільки не знайшли шляхів пристосування до військових замовлень. Підприємства, які ще до мобілізації зуміли перебудувати характер виробництва, все ж не уникнули багатомісячної лихоманки, що призвела до зменшення робочого часу і, відповідно, зарплати пролетарів. Так економічним шляхом було поставлено ще одну перешкоду перед робітничим рухом: постійна невпевненість у завтрашньому дні і джерелі існування, дамоклів меч зупинки підприємства вносили ще більшу дезорганізацію в робітничий рух. Частина ж робітників вірила, що військові замовлення і переорієнтація підприємств на «оборону» дадуть змогу поліпшити їх становище.

Посилення милітаризації праці найяскравіше виявилось в наданні відстрочок від призову в армію робітникам, які виконували військові замовлення. Такі відстрочки стали систематичними з травня—червня 1915 р. в зв'язку з поразками російської армії і мобілізацією приватної промисловості і були закріплені інструкцією Генштабу від 28 грудня 1915 р. До весни 1915 р. вони надавалися окремо на кожному підприємстві і жодний робітник не був упевнений, чи буде він наступного дня ще працювати, чи його направлять на фронт. Таким чином, робітник був позбавлений і тих прав, які він мав до війни, бо будь-яке порушення трудового законодавства каралося відправкою в діючу армію. Відстрочки давалися на певний час, після закінчення якого адміністрація мала знову клопотатися про них. Вона вміло використовувала це право в своїх інтересах. Тому якщо робітники хоча б раз виявляли політичну активність, вони незалежно від кваліфікації потрапляли до списків мобілізованих. Це стало однією з причин того, що до певного часу пролетаріат України не виступав проти війни. Щоб опір воєнному лихоліттю став реальним фактом, необхідне, за словами В. І. Леніна, «загострення, вище від звичайного, злиднів і бідувань пригноблених класів»²². Як свідчать факти, затримка з відсіччю милітаризму мала об'єктивний характер і була неминучою для осмислення подій, вироблення лінії дій, що відповідає конкретним умовам, і втілення її в життя. Це підтверджував перехоплений харківською жандармерією в листопаді 1914 р. лист робітника друкарні Г. І. Іванова, в якому зазначалося: «Події своїм тяга-

²⁰ Держ. арх. Харків. обл., ф. 749, оп. 1, спр. 2352, арк. 11, 132.

²¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.— М., 1954.— С. 91.

²² Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу // Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 206.

рем якось придушили все життя... і діють на психіку. Відчувається повсюди роздратування, глибоке незадоволення..., але все це криється в надрах..., а що живий дух, то суперечки немає і незадоволення бродить біля кожного верстата і може прорватися з щільно закритої посудини»²³.

Війна і мілітаризація країни істотно вплинули на зміну форм і методів робітничого руху. Замість вимог на перше місце вийшли клопотання, стало помітним бажання не доводити справу до припинення робіт. Різко зменшилася тривалість одиночних страйків, які закінчувалися в основному обіцянками адміністрації. Однак сам факт їх виникнення свідчив про те, що на економічному становищі робітників почали негативно позначатися наслідки війни. Економічні зв'язки були порушені, що призвело до товарного дефіциту, який знайшов вияв у недостачі товарів і, відповідно, зростанні цін на них.

Катастрофічного характеру ці явища ще не набули, але приховано сприяли викорінюванню «патріотичних» ілюзій. На місцях даний процес проходив нерівномірно, однак це не позначалося на його суті. У Волинській губернії вже в липні 1914 р. почалося підвищення цін на продукти першої потреби²⁴. У липні 1914 р. в Києві пуд пшениці коштував 1 крб. 4 коп., а в квітні 1915 р. — 1 крб. 58 коп.²⁵ Аналогічна картина спостерігалася в Харкові, Полтаві та інших містах. Ціни на м'ясо на Україні за перші 9 місяців війни зросли на 10%, на масло — від 12,8 до 39,7% , на яйця — від 46,5 до 69,1%²⁶. Деякі товари взагалі зникли, як, наприклад, дрова в Києві взимку 1914/15 року²⁷.

І хоча переведення дедалі більшої кількості підприємств на випуск продукції для фронту супроводжувалося деяким незначним зростанням заробітної плати, вона відставала від зростання вартості життя. Якщо номінальний місячний зарібок робітника в першій половині 1915 р. становив у середньому 24,1 крб. (до війни — 22,1 крб.), то його реальний зарібок дорівнював 20,1 крб.²⁸ Тому робітничий клас України, незважаючи на шовіністичну пропаганду, поступово почав знову боротися за поліпшення свого економічного становища. Це виявилось і в окремих протестах проти запровадження понаднормових робіт.

Об'єктивна тенденція переходу пролетаріату України до оцінки війни зі своїх класових позицій була підкріплена налагодженням роботи в нових умовах партії більшовиків наприкінці 1914 — протягом 1915 р., завдяки чому процес боротьби робітничих мас України проти безглуздої бойні набував ідейних та організаційних основ.

Відродження навесні і влітку 1915 р. страйкової боротьби робітничого класу України було його відповіддю на посилення під час війни експлуатації в умовах різкого зменшення реальних прибутків. Мілітаризація економіки давала можливість підприємцям ігнорувати норми фабричного законодавства. Крім подовження робочого дня, часто практикувалися понаднормові години. За законом власник заводу чи фабрики міг запроваджувати додаткові роботи лише після одержання на це дозволу місцевих властей. На практиці ж все зводилося до повідомлення фабричному інспектору про них через кілька тижнів або навіть місяців після їх початку. В боротьбі за свої права пролетаріат міг розраховувати лише на силу своєї організованості та єдності. В Харківській губернії, наприклад, у 1915 р. з 278 порушень закону власниками під-

²³ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 5, арк. 111 зв.

²⁴ Життя Волині.— 1914.— 22 люля.

²⁵ Движение цен за два года войны.— Пг., 1916.— С. 24—27.

²⁶ О влиянии войны на некоторые стороны экономической жизни России.— Пг., 1916.— С. 89—91.

²⁷ Там же.— С. 119.

²⁸ Струмилин С. Г. Заработная плата и производительность труда в русской промышленности за 1913—1922.— М., 1923.— С. 17.

приємств, офіційно зареєстрованих фабричною інспекцією, заходи щодо них (до того ж формальні) були вжиті лише в трьох випадках²⁹.

3 травня 1915 р. царські війська почали зазнавати поразок на фронті. Це, а також цілковите виснаження стратегічних запасів змусило уряд перейти до мобілізації приватної промисловості на потреби оборони, що гарантувало буржуазії одержання більших прибутків. Становище робітників продовжувало погіршуватися. На Україні ситуація ускладнювалася через прибуття великої кількості біженців, евакуацію поранених, що дезорганізувало транспорт і ще більше ускладнило становище з продовольством. Робітники починали розуміти непотрібність війни, на що вказувалося і в донесеннях охоранки³⁰.

Бачачи перелом у свідомості пролетарів, царизм знову вдався до посилення шовіністичної пропаганди, але й цей крок виявився безрезультатним. Провал даної акції означав початок переходу робітників України до оцінки війни та її наслідків з своїх класових позицій. Вимоги про заміну адміністрації німецького походження, висунуті робітниками Південно-Руського цукрового заводу Харитоненка в Сумах, хімічних заводів Південно-Руського товариства в Слов'янську та ряду інших підприємств, були спрямовані на поліпшення економічного становища, зокрема підвищення заробітної плати. Робітники заявляли: «Висунемо вимогу до німців про надбавку, а якщо не дадуть, вимагатимемо всіх усунути із заводу»³¹.

Зменшення «робітничого патріотизму» не вдалося припинити навіть шляхом штучного роздування шпигуноманії. Якщо влітку 1915 р. частина робітничого класу України ще вірила твердженням про те, що погіршення їх становища є наслідком «зради» німців, то незабаром завдяки роз'яснювальній роботі більшовиків і реальностям життя робітники зуміли визначити винуватця катастрофи на фронтах і прогресуючої розрухи в тилу — царський уряд, а отже, й ту соціально-економічну систему, інтереси якої він захищав за рахунок трудящих. Це привело до виникнення революційної кризи, яка прискорювалася поразками на фронтах.

Даний процес не був прямолінійним. Вказуючи на втомлення населення війною, охоранка влітку — восени 1915 р., однак, відзначала відсутність тяжіння народних мас до миру. Не слід ігнорувати і той факт, що переведення промисловості на воєнні рейки супроводжувалося певним зростанням заробітної плати на підприємствах, що виконували замовлення військового відомства. Це на перших порах породжувало серед певної групи робітників ілюзії щодо зростання їх зарплати завдяки війні. Внаслідок зростання попиту на робочу силу лави пролетаріату України, як і всієї країни, поповнювали малодосвідчені, а інколи й дрібнобуржуазні і буржуазні елементи, тоді як кадрових, політично грамотних пролетарів ставало все менше. Порівняно з довоєнним часом особливо підвищилася зарплата чорноробів — робітників низької кваліфікації.

Однак уже наприкінці 1915 р. «оборонська» ейфорія стала розвіюватися під впливом економічних факторів: за визнанням керівництва жандармерії, «збільшений заробіток не є результатом підвищення заробітної плати, а одержується винятково завдяки посиленню понаднормовим роботам»³². На досвіді своєї виснажливої праці пролетарі України переконалися, що зарплата не підвищувалася, а збільшувалася лише кількість робочих годин.

Правлячі кола всіляко намагалися перешкодити зростанню антивоєнних настроїв. Поряд з виданням департаментом поліції циркулярів

²⁹ ЦДА УРСР, ф. 2090, оп. 1, спр. 393, арк. 5; спр. 401, арк. 46 зв.

³⁰ Держ. арх. Київ. обл., ф. 2, оп. 231, спр. 173, арк. 4, 32.

³¹ Держ. арх. Харків. обл., ф. 3, оп. 287, спр. 4743, арк. 128—128 зв.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 110, оп. 1, спр. 770, арк. 49—49 зв.

про придушення в зародку страйків і відправку їх учасників — військово-возобов'язаних на фронт влада здійснила останню спробу повернути робітників у лоно «захисту Вітчизни». Мається на увазі створення робітничих груп при військово-промислових комітетах. Мета цього заходу була простою: одержувати надприбутки і проводити дальшу мілітаризацію праці за допомогою представників від робітничого класу, формально входячи з ними в «єдиний» комітет. Військові, в свою чергу, вимагали, щоб до таких груп «робітники обирали осіб не партійних, а хороших (покірних. — О. К.) майстрових»³³. Більшовики першими розібралися в їх мілітаристській, антиробітничій суті і на основі ленінського висновку про використання виборної компанії для бойкоту робітниками буржуазних організацій і викриття антинародної суті війни³⁴ розгорнули агітаційну роботу. Угодівські партії, помилково вважаючи, що участь робітників у військово-промислових комітетах сприятиме не посиленню мілітаризму, а організованості пролетаріату, виступали за їх вступ до цих організацій.

У Харкові вибори завершилися перемогою більшовиків і відсічю мілітаризму. 29 серпня 1915 р. міські легальні збори пролетарів прийняли резолюцію, в якій зазначалося, що важке становище країни є породженням третьочервненого режиму і її оновлення можливе лише в разі знищення всіх залишків кріпосництва і встановлення демократичної республіки. Робітники провалили і самі вибори в лютому 1916 р.³⁵

В Києві події проходили більш складно. З початком передвиборної компанії в місті стали проводитися робітничі збори, на яких через чергову хвилю арештів більшовиків було мало. Однак багато робітників зрозуміли, що проведення виборів — це маневр уряду. За положенням один виборщик представляв інтереси 500 робітників. Але для залучення якомога більшої кількості найменш організованих робітників капіталісти та їх меншовицькі пособники з дозволу властей провели по одному виборщику від підприємств, де працювали 20 і більше робітників, які з свого середовища висували учасників зборів³⁶. Шляхом таких махінацій 27 грудня 1915 р. робітнича група була вибрана.

Погіршення становища переконало київських робітників у правоті більшовиків. Спочатку вони сподівалися, що військово-промислові комітети допомагатимуть розв'язувати зловоденні питання. Однак члени робітничих груп змогли лише провести обстеження окремих підприємств і надіслати в місцевий ВПК протоколи про тяжке становище трудящих. Робітники, бачачи безпорадність своїх «обранців», починали вимагати їх відкликання.

Нехтування пролетарськими масами чужого їм сприйняття війни переконало панівні класи в марності ідеологічної обробки на користь «захисту вітчизни»: більшість пролетаріату на рубежі 1915—1916 рр. вважала винуватцем своїх бід царський уряд. Тому, відкинувши зубатівські методи, влада стала на шлях посилення мілітаризації праці робітника. Буржуазія ще влітку 1915 р. висловила ідею повної мілітаризації промисловості і заборони звільнення робітників із заводів, прирівнявши їх до солдатів з усіма наслідками, що випливають з цього. Військова влада призначала на підприємства, що випускали продукцію для фронту, своїх представників з особливими повноваженнями, що налякало буржуазію, внаслідок чого проект мілітаризації праці формально було відхилено. Всі військово-возобов'язані робітники були позбавлені

³³ ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 9, спр. 2, арк. 6.

³⁴ Див.: Ленін В. І. Кілька тез // Повне зібр. творів.— Т. 27.— С. 45.

³⁵ Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917): Справочник.— К., 1987.— С. 332; Сидорчук М. Ф. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції.— Львів, 1966.— С. 133; Харитонов В. Л. Борьба большевиков Украины за бойкот военно-промышленных комитетов // Науч. докл. высш. школы.— Ист. науки.— 1958.— № 4.— С. 61.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1915, спр. 347, арк. 79.

права переходу на інше підприємство. За циркуляром генштабу військово-визволеного міг перейти на інше оборонне підприємство протягом семи днів і при цьому не втрачав відстрочки від призову в армію. Однак у дійсності без письмової згоди колишнього хазяїна робітника ніде не брали на роботу. Влада заохочувала подібні дії фабрикантів. До того ж місцеві охоронні органи вимагали карати робітників за участь у страйку.

Дальша дезорганізація тилу взимку 1915—1916 рр. збільшила тягар і злидні робітничого класу України. Нестача вугілля доповнювалася загостренням продовольчої кризи. Практично неможливо було купити м'ясо, рибу, овочі, молоко подорожчало в 3,5 раза порівняно з довоєнними цінами, хліб — у 3—5 разів³⁷.

3 січня 1916 р. революційний рух робітничого класу України за своїм розмахом і гостротою досяг найвищого ступеня. Наполеглива боротьба з економічними наслідками війни дедалі більше набувала соціального відтінку, а часто й політичного характеру. З травня 1916 р. спостерігалися численні випадки солідарності робітників різних заводів під час страйків. Влітку і восени проходили не лише економічні, а й політичні страйки — на знак солідарності із звільненим товаришем або на підтримку страйкарів на іншому заводі. Заробітна плата в паперових грошах зростала: на заводі Гельферіх-Саде у травні 1915 р. робітник одержував у середньому 127 % довоєнного заробітку, в серпні 1916 р. — 180 %, однак інфляція зводила цей приріст нанівець. Якщо в липні 1914 р. у країні було 1,469 млрд. крб. паперових грошей, то в травні 1915 р. — 3,361 млрд., в серпні 1916 р. — 6,876 млрд., а в лютому 1917 р. — 9,439 млрд. крб.³⁸ Не поліпшували становище і продовольчі крамниці, відкриті на великих заводах: ціни в них найчастіше були вищими від ринкових, а продукти, — як правило, залежаними або зовсім зіпсованими. Становище стало настільки складним, що страйкуючих робітників неможливо було залякати навіть відправкою на фронт або іншими покараннями. Жандармерія доносила 11 жовтня 1916 р., що пролетаріат Києва і губернії «перебуває в найтяжчих умовах. Відсутність предметів дешевого харчування підвищила смертність»³⁹, що було неминучим при зростанні цін на продукти і товари на 300—500%⁴⁰. Про організованість і згуртованість харківського пролетаріату повідомляли військові власті, резонно передбачаючи в найближчому майбутньому великі ускладнення.

На рубежі 1916—1917 рр. робітничий клас України одноставно вимагав негайного припинення війни. В той час розруха досягла колосального розмаху. Основною їжею робітників став хліб, ціни на який піднялися в 4—8 разів⁴¹ і якого не вистачало. Сім'ї пролетарів замерзали від холоду через нестачу палива. Робітники на власному гіркому досвіді зрозуміли, що з катастрофічного становища країни можуть вивести лише вони самі — безпосередні виробники матеріальних цінностей.

Війна, яка перетворилася, за словами В. І. Леніна, з гальма робітничого руху на всесильного «режисера» і прискорювача суспільного розвитку⁴², підвела пролетаріат України до розуміння того, що викликані нею біди є наслідком панування царизму та експлуататорських класів. Діалектично суперечливий, але історично неминучий перехід робітників України від чужого їх класовим інтересам сприйняття імперіалістичної війни до усвідомленої боротьби з системою, що її розв'язала, це підтверджує.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 336, оп. 2, спр. 186, арк. 4 зв.

³⁸ Держ. арх. Харків. обл., ф. 668, оп. 1, спр. 5, арк. 4; Статистический сборник за 1913—1917 гг.— М., 1922.— Т. VII.— Вып. 2.— С. 92.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 4, спр. 548, арк. 296.

⁴⁰ Там же, арк. 301.

⁴¹ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в.— М., 1954.— С. 292—293.

⁴² Див.: Ленін В. І. Листи з далека // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 12.

Одержано 09.03.89.

В сообщении показана эволюция отношения рабочего класса ряда городов Украины к первой мировой империалистической войне, освещается диалектически противоречивый, но исторически обусловленный процесс формирования восприятия войны с классовых позиций пролетариата.

* * *

А. Г. Морозов (Черкаси)

Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923—1928 рр.)

Динаміка спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні, зокрема її кількісний та якісний склад у 1923—1928 рр., різнобічна діяльність по економічному й соціальному розвитку села — ці та інші питання порушуються в даному повідомленні.

Радянська історична наука приділяла значну увагу вивченню діяльності сільськогосподарської кооперації на Україні в 1921—1929 рр.¹ Слід, проте, зазначити, що вона розглядалася насамперед у загальному контексті створення передумов для суцільної колективізації.

Сьогодні, коли постало питання про об'єктивне і всебічне вивчення історичного досвіду, що відображає правильність ленінських ідей про кооперацію, а надто їх практичне втілення в життя, слід звернути особливу увагу на ті аспекти, які висвітлені ще недостатньо. Це стосується, зокрема, й різнобічної діяльності спеціалізованої сільськогосподарської кооперації по економічному й соціальному розвитку села, організації ефективного використання всіх ресурсів аграрного сектора народного господарства.

Особливо яскраво можливості сільськогосподарської кооперації, вже досить захищеної від посягань приватних ділків, що на перших порах її існування з усіх сил намагалися маскуватись під «кооператорів», але ще вільної від командного адміністрування, проявилися в 1923—1928 рр., що й зумовило хронологічні рамки нашого дослідження.

Відповідність організаційно-господарських форм кооперативних об'єднань конкретним соціально-економічним умовам, що склалися у суспільстві, має велике значення для розвитку останніх. Застерігаючи від схоластичного, кабінетного вигадування організаційних методів соціалістичного господарювання, В. І. Ленін у свій час неодноразово наголоси на необхідності творчого ставлення до цього питання. «Нам треба, — підкреслював, зокрема, Володимир Ілліч, — в самому ході

¹ Гетьман-Кравченко Н. А. Деятельность Коммунистической партии Украины по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921—1929 гг. // Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства.— Киев, 1961.— С. 24—44; Шульга З. П. Кооперування селянства на Україні в період підготовки соціалістичної колективізації // Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— К., 1967.— Т. 1.— С. 143—211; Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України — одна з передумов колективізації сільського господарства // Питання економіки сільського господарства Української РСР.— К., 1959.— Вип. 2.— С. 28—42; Лях С. Р. Роль сельскохозяйственной кооперации в становлении советского образа жизни крестьянства Украины, 1921—1928 // Вопр. истории: Респ. междувед. науч. сб.— Харьков, 1980.— Вып. 25.— С. 38—44.

роботи, випробовуючи ті чи інші установи, спостерігаючи їх на досвіді, перевіряючи їх колективним спільним досвідом трудящих і, головне, досвідом результатів роботи, ... споруджувати нашу економічну будову»^{1а}. Це й визначило коло питань, розглянутих у даному повідомленні.

Після завершення громадянської війни, в умовах розрухи, коли всі без винятку галузі народного господарства Країни Рад були ослаблені, низовою одиницею кооперації на селі стали універсальні товариства. Вони займалися постачанням селянству машин, реманенту, насінневого матеріалу, організовували прокатні пункти й племінну роботу, проводили агрокультурні заходи, налагоджували переробку та збут сільськогосподарської продукції тощо.

Виконуючи ленінський кооперативний план, трудове селянство України під керівництвом Комуністичної партії добилося певних успіхів у відбудові й розвитку сільського господарства. Посівні площі навесні 1925 р. становили 95% рівня 1913 р.² Урожайність основних зернових культур на них майже досягла довоєнного рівня³. Поголів'я худоби вже в 1924 р. становило 8,2 млн. — на 0,5 млн. більше, ніж у 1913 р.⁴ Вартість лише товарної частки продукції сільського господарства УСРР протягом 1923—1925 рр. зросла з 556 млн. до 847 млн. крб.⁵

З розвитком продуктивних сил виникала проблема реалізації продукції. У той час, як в адміністративних і промислових центрах країни ціни на продукцію молочного та м'ясного тваринництва наблизилися до довоєнних, у глибинних сільськогосподарських районах вони були в 2—2,3 раза нижчі, ніж у 1913 р.⁶ Це негативно позначалося на товарності сільського господарства. Так, загальна кількість товарного молока в 1924/25 р. * становила на Україні приблизно 60 млн. відер. Міське населення республіки могло спожити лише 13,5 млн. відер. Водночас для задоволення потреб останнього було завезено ще 180 тис. пудів сибірського й вологодського масла⁷.

Значні товарні лишки продукції м'ясного і молочного тваринництва, птахівництва, садівництва та городництва, а також технічних культур не привертали до себе достатньої уваги сільськогосподарської кооперації. Для їх реалізації необхідно було створити широку мережу закупівельних і переробних пунктів, виділити кошти на спеціальне устаткування, зокрема, на придбання холодильників, підготувати відповідний висококваліфікований персонал. Універсальні сільськогосподарські товариства займалися цими питаннями неохоче. Маючи широке поле діяльності, вони, як правило, навіть уже існуючі товарні лишки включали до товарообігу вибірково в основному лише тоді, коли операції з ними не потребували значних попередніх затрат.

Незаінтересованість універсальних сільськогосподарських товариств, насамперед їхніх спілок, у діяльності, яка не приносила одразу великих прибутків, перешкоджала розвитку кооперації в потрібних масштабах. На Всеукраїнському з'їзді працівників сільськогосподарського кредиту нарком землеробства УСРР І. Е. Клименко відзначив, що у таких умовах універсальна кооперація не може раціонально організувати процес виробництва й збуту⁸.

^{1а} Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 356—357.

² Петровський Г. І. Советская Украина в 1925 году: Речь на десятом окружном съезде Советов в г. Луганске.— Харьков, 1925.— С. 3.

³ Див.: Україна: Стат. щорічник на 1929 р.— Харків, 1929.— С. 165.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 325, оп. 1, спр. 272, арк. 91.

⁵ Короткий огляд діяльності робітничо-селянського уряду України за 1925/26 р.— Харків, 1927.— С. 8.

⁶ Укр. економіст.— 1923.— 22 дек.

* Тут і далі мається на увазі господарський рік.

⁷ Укр. скотарство.— 1926.— № 1.— С. 5.

⁸ Див.: Бюллетень Народного комиссариата земледелия УССР.— 1925.— № 3/4.— С. 7.

Дедалі відчутнішою ставала потреба в розширенні мережі спеціальних сільськогосподарських товариств (скотарсько-молочних, птахівничих, бджолярських та ін.). Уже з літа 1923 р. розпочалася робота по створенню спеціалізованої кооперативної системи у птахівництві. Незважаючи на величезний товарний потенціал, ця галузь мала здебільшого споживчий характер. Однак при належній організації справи перед нею відкривалися широкі перспективи. Порівняна простота зберігання продукції забезпечувала можливість її широкої реалізації як на внутрішньому ринку, так і за рубежом. На доцільність та необхідність активізації такої діяльності вказувалося в резолюції XIII з'їзду РКП(б) «Про кооперацію». «У галузі сільськогосподарської кооперації, — відзначалося, зокрема, в ній, — потрібно звернути особливу увагу на розвиток вже існуючих форм виробничо-збутових об'єднань (Маслоцентр, Льонцентр, Союзкартопля і т. п.)»⁹.

Це було нелегкою справою. Технічна відсталість існуючих підприємств та брак кваліфікованого керівництва під час будівництва нових, відсутність доброякісних проектів негативно позначалися на фінансовому стані новостворених кооперативних організацій. Це призвело до того, що в гонитві за нагромадженням коштів немало кооперативів йшли на різке розширення торговельних операцій. У 1923 р. комісія ЦК КП(б)У й РНК УСРР, проаналізувавши роботу Житомирської райсільгоспспілки, констатувала, що вона зводилася лише до торгівлі побутовими товарами¹⁰. Таганрозькі кооператори, отримавши державні кредити на виробничі потреби, повністю використали їх для закупівлі дорогого жіночого взуття й фарфору¹¹. Подібна практика завдавала значної шкоди сільському господарству, позбавляючи його коштів, машин та іншого реманенту¹².

Протягом 1923/24 р. загалом було завершено формування системи державно-кооперативного сільськогосподарського кредиту. Слід підкреслити, що становлення навіть такої специфічної галузі кооперативної роботи, як кредитна, відбувалося із залученням дуже широких верств населення. Так, активну участь у створенні мережі державно-кооперативного сільськогосподарського кредиту взяли комітети незаможних селян. Саме ЦК КНС виступив ініціатором створення сільськогосподарських банків. Члени президії ЦК КНС Л. Ріпа та О. Барков у жовтні 1922 р. їздили до Москви порадитися з цього питання з В. І. Леніним^{12а}. Швидко зростаючі обсяги кредитних операцій стали важливим фактором розвитку як аграрного сектора у цілому, так і різноманітних форм кооперації. За постановою ЦВК та РНК СРСР від 22 серпня 1924 р. створювалися значно ширші можливості для різноманітної виробничої діяльності в усіх сферах сільського господарства¹³.

Діяльність районних й окружних спілок, а потім і всеукраїнських центрів спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації сприяла створенню умов для проведення ефективних виробничих та збутових операцій, які для окремих товариств були недоступними через обмеженість їх економічних й організаційних можливостей. Відповідні сільськогосподарські товариства найбільш інтенсивно виникали якраз у тих галузях, де діяли спеціалізовані центри кооперації. Так, якщо кількість тютюнових і меліоративних товариств за період з 1 жовтня 1924 р. до 1 жовтня 1926 р. зросла, відповідно, у 4 й 4,4 раза, то скотарсько-молочних — в 11,8, а буряківничих — у 17 разів¹⁴.

⁹ Тринадцятий съезд РКП(б): Стеногр. отчет.— М., 1963.— С. 629.

¹⁰ Вісті ВУЦВК.— 1924.— 22 серп.

¹¹ Сіль. господар.— 1923.— № 17/18.— С. 13.

¹² Див.: ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 39.

^{12а} Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм.— К., 1965.— С. 72—73.

¹³ Див.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, 1917—1967.— М., 1967.— Т. 1.— С. 434.

¹⁴ Підраховано за: Календар-довідник на 1927 р.— Харків, 1927.— С. 442.

Однак слід зазначити, що в початковий період діяльності сільськогосподарської кооперації немало товариств не змогли дати відсічі куркульству. Про це, зокрема, говорив на II з'їзді уповноважених «Сільського господаря» делегат з Прилук незаможник В. Книш: «Чого ти, товаришу, записався у ту куркульську лавку? — запитували інколи селяни кооператора»¹⁵.

Соціальна засміченість кооперативних організацій та їх керівних органів ще довго давалася взнаки. Жадоба наживи в класово ворожих елементів вела до різноманітних зловживань. Так, за матеріалами обстежень, проведених РСІ у 1926/27 р., майже в 30% товариств мали місце крадіжки грошей та майна¹⁶.

Діяльність спілок та центрів спеціалізованої сільськогосподарської кооперації у той час зводилася до пошуку і створення сприятливих умов для проведення низовими ланками різноманітних господарських операцій. Усе це здійснювалося виключно шляхом посилення економічної заінтересованості спеціалізованих товариств.

У жовтні 1924 р. було організовано Всеукраїнську спілку скотарської й молочної кооперації «Добробут»¹⁷. В її статуті зазначалося, що спілка ставить перед собою завдання поліпшення та розвитку м'ясо-молочного тваринництва шляхом організації племінної справи, збуту й переробки його продукції, постачання своїх членів усім необхідним для успішного ведення господарства¹⁸. Членами «Добробуту» могли бути як спеціалізовані, так і універсальні та змішані товариства. З метою найбільш повного залучення селянства до участі в діяльності спілки дозволялося безпосереднє членство у ній великих спеціалізованих сільськогосподарських товариств, що налічували більш як 250 чол.¹⁹

На початку 1925 р. «Сільський господар» * провів детальне вивчення на місцях конкретних організаційних форм різних ланок спеціалізованої сільськогосподарської кооперації. Його результати широко обговорювалися на Всеукраїнській нараді низових кооперативних працівників в травні 1925 р. Значну увагу на ній було приділено виробленню статутів спеціалізованих сільськогосподарських товариств. Для кожної галузі аграрного сектора народного господарства були рекомендовані перевірені у ході практичної роботи кращі зразки статутів усіх ланок кооперації. Порівняно з діючими раніше вони відкривали значно більші можливості для різнобічного господарського об'єднання сільського населення.

Важливим фактором швидкого розвитку спеціалізованої сільськогосподарської кооперації стали рішення XIV конференції РКП(б) (квітень 1925 р.). Глибоко проаналізувавши стан справ у цій галузі, її учасники в спеціальній резолюції «Про кооперацію» підкреслили, що практика створення виробничо-збутових сільськогосподарських об'єднань виправдала себе, що її слід продовжити й поглибити²⁰⁻²².

Сільськогосподарська кооперація України стала великим, складним, багатогалузевим, різноплановим організмом. Його ефективне функціонування багато в чому залежало від творчих здібностей, професійної майстерності, вміння працювати з людьми тих, хто очолював ту чи іншу її ланку. Це, зокрема, Н. Скалига, П. Шніпко, О. Макаровський, М. Бойко, А. Дідусенко.

Створення спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації сприяло поліпшенню постачання промисловим центрам молочних

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 290, оп. 1, спр. 182, арк. 26.

¹⁶ Там же, оп. 5, спр. 66, арк. 67.

¹⁷ Кооперація на Україні в 1925/26 році.— Харків, 1929.— С. 51.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 290, оп. 1, спр. 208, арк. 149.

¹⁹ Там же, оп. 4, спр. 19, арк. 153.

* «Сільський господар» — Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації.

²⁰⁻²² Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 374 (далі — КПРС в резолюціях...).

продуктів і яєць. Так, уже через півтора місяці після створення «Кооптаху» заготівля й обробка яєць та птиці велася його товариствами на 28 складах і 22 переробних пунктах. У 1925 р. вони зібрали 1580 вагонів яєць²³. Починаючи з того ж року, заготівлею й початковою обробкою продуктів птахівництва займалися вже близько 3 тис. товариств²⁴. Високими темпами проходила аналогічна робота і в системі «Добробуту». Якщо у першій половині 1924/25 р. там заготовили 186 тис. пудів м'яса, то на такий же період 1925/26 р. — вже 682 тис. пудів²⁵.

Однак досягти значного розширення обсягів заготівельних операцій було неможливо без створення широкої мережі підприємств по переробці сільськогосподарської продукції. Це завдання стало одним з важливих напрямів роботи всіх систем спеціалізованої кооперації. Про її масштаби свідчить, зокрема, зростання чисельності молокопереробних підприємств «Добробуту»: в 1924 р. — 287, 1925 — 417, 1926 — 580, у 1927 р. — 640 (за станом на 1 жовтня)²⁶. За рахунок технічного переобладнання збільшувалася загальна пропускна можливість молокопереробних заводів (з 880 тис. цнт. молока в 1924/25 р. до 2,3 млн. — у 1926/27 р.²⁷

Однак відсутність практичного досвіду господарської роботи нерідко призводила до незадовільного використання виробничих потужностей та кооперативної техніки. Так, молокопереробні підприємства «Добробуту» працювали з недовантаженням у середньому на 25—30%²⁸.

Велике значення в справі створення потужностей по переробці сільськогосподарської продукції відігравали власні кошти населення. Статути спеціалізованих сільськогосподарських товариств передбачали, що у разі потреби за згодою загальних зборів їхніх членів можна проводити збір внесків на проведення тієї чи іншої важливої господарської акції. Особи, що робили цільові внески, мали право на одержання певного процента від прибутку підприємства, в фінансуванні якого брали участь. Крім того, їм надавався ряд пільг, зокрема на першочергове виконання різних господарських замовлень, одержання кредиту, сортового насіння, племінної худоби, реманенту тощо. Із зміцненням господарств — членів товариств ця робота набула дедалі ширшого розмаху. Так, фінансування будівництва на Україні 16 великих механізованих обробних підприємств, яке розпочав у 1928 р. «Добробут», вже на 30% здійснювалося за рахунок цільових внесків трудового селянства²⁹.

Аналогічні програми здійснювалися й іншими спеціалізованими спілками сільськогосподарської кооперації. Так, створена в 1926 р. «Плодоспілка» у тому ж році розпочала спорудження 8 великих механізованих фруктопереробних підприємств та кількох плодосховищ³⁰. Для транспортування фруктів й овочів вона замовила 150 вагонів-холодильників³¹. За один 1927/28 р. лише «Добробут», «Кооптах» і «Плодоспілка» спорудили 275 нових та реконструювали значну кількість старих підприємств по переробці сільськогосподарської продукції. При цьому якщо вартість будівельно-монтажних робіт становила 13,3 млн. крб., то вартість вироблюваної на збудованих і реконструйованих підприємствах продукції досягала близько 42 млн. крб. на рік³².

Великий обсяг робіт було виконано спеціалізованою системою «Укрсільцукор». У роки громадянської війни цукрові заводи УСРР зазнали значних руйнувань. Якщо до того ж місцевість, в якій вони були

²³ Кооп. село.— 1927.— № 6.— С. 42.

²⁴ Сіль. господар.— 1926.— № 20/21.— С. 16.

²⁵ Сіль. господар.— 1926.— № 22/23.— С. 28.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 9, спр. 413, арк. 34.

²⁷ Там же, ф. 325, оп. 1, спр. 272, арк. 52.

²⁸ Сіль. господар: Відчит за 1926/27 операційний рік.— С. 29.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 325, оп. 1, спр. 272, арк. 1.

³⁰ Сіль. господар.— 1926.— № 20/21.— С. 12.

³¹ Рад. село.— 1927.— 14 лип.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 290, оп. 7, спр. 88, арк. 201.

розташовані, знаходилася далеко від залізниці, то припинялося й вирощування буряків. У 1921/22 р. сільськогосподарська кооперація взяла в оренду у держави 8 недіючих підприємств. За допомогою кооперативних товариств було налагоджено їх швидку відбудову. Успіх цієї справи великою мірою залежав від майстерності створених кооператорами ремонтних бригад, що їх очолювали В. Сідницький, М. Голубенко, П. Отрошко³³. Вже в 1922/23 р. ці заводи виробили 258 тис. пудів цукру^{33а}.

У жовтні 1924 р. створення «Укрсільцукру» було завершено. Тоді до нього входило 84 спеціалізовані сільськогосподарські товариства. До 1927/28 р. вони вклали у відбудову 12 цукрових заводів майже 10 млн. крб. Протягом 1922—1927 рр. ці підприємства дали країні 16 млн. пудів цукру³⁴.

Коли всі відбудовані заводи було введено в дію, «Укрсільцукор» активізував роботу по модернізації працюючих та будівництву нових підприємств. Так, до початку сезону цукроваріння 1929 р. у Кременчуцькому окрузі став до ладу діючих Веселоподільський цукровий завод, на якому перероблялося 12 тис. цнт. буряків за добу³⁵.

В процесі розвитку спеціалізованих систем кооперації зростали не тільки масштаби їхньої роботи, а й вдосконалювалися методи останньої. Налагоджувалася господарська взаємодія між цими системами. Так, використовуючи відходи цукрових заводів, «Добробут» організував ряд кооперативних відгодівельних пунктів. Кількість голів худоби на них збільшилася лише за рік — з 1 жовтня 1925 р. до 1 жовтня 1926 р. — з 22 тис. до 31 тис., а протягом 1926/27 р. — ще на 61%³⁶.

На початку своєї діяльності «Кооптах» через відсутність достатньої мережі підприємств та кваліфікованого персоналу частково використовував і приватних заготівельників. Однак після створення широкої мережі кооперативних заготівельно-обробних пунктів (у 1924 р. їх було 28, а на 1 грудня 1925 р. — вже 90³⁷) потреба в залученні останніх відпала.

Утримання численного адміністративного персоналу значно збільшувало витрати кооператорів. Тому з осені 1927 р. «Кооптах» почав ширше застосовувати нові методи роботи. Слід підкреслити, що ініціаторами при цьому виступали самі кооператори. На делегатських зборах жінок сіл Рижанівки та Кобиляків Уманської округи за ініціативою делегатки Д. Кучер було прийнято рішення про організацію спеціальних гуртків по переробці й збуту молока й витіснення на цій основі з ринків приватних спекулянтів. Через короткий час кооператори вже повністю контролювали місцеві ціни на молочну продукцію^{37а}. Із 115 заготівельно-обробних пунктів до кінця року 55 було ліквідовано³⁸. Натомість створювалися спеціалізовані птахівницькі товариства: великі районні, зона дії яких охоплювала кілька адміністративних районів, та малі районні — з радіусом дії 5—6 км. Останні зарекомендували себе особливо добре. Вони підтримували тісні зв'язки з населенням, активно організували власні інкубатори, проводили відбір високопродуктивного молодняку. План організації цих товариств у 1927 р. було перевиконано на 220%³⁹. Це дало змогу «Кооптаху» менше ніж за перше півріччя 1926/27 р. збільшити вартість поставок за рахунок яєць і птиці до 21,5 млн. крб. проти 8,2 млн. крб. у 1924/25 р.⁴⁰

³³ Сіль. господар.— 1925.— № 5/6.— С. 13.

^{33а} ЦДАЖР УРСР, ф. 290, оп. 10, спр. 58, арк. 27.

³⁴ Кооп. село.— 1927.— № 20.— С. 82.

³⁵ Кооп. громада.— 1929.— № 17/18.— С. 22.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 325, оп. 1, спр. 102, арк. 95; спр. 205, арк. 31.

³⁷ «Кооптах»: Відчит за 1927 р.— Харків, 1928.— С. 8.

^{37а} Сіль. господар.— 1926.— № 4.— С. 5.

³⁸ Там же.— С. 14.

³⁹ Там же.— С. 7.

⁴⁰ Кооп. село.— 1927.— № 20.— С. 62.

Діяльність молокопереробних підприємств «Добробуту» дала змогу значно поліпшити постачання населенню промислових центрів високоякісних продуктів. Тільки протягом 1924—1925 рр. споживання їх робітниками Харкова, зокрема, (в перерахунку на молоко) збільшилося з 29,9 кг до 42,8 кг, Києва — з 31,2 до 57,3, Одеси — з 17,0 до 44,1 кг⁴¹.

На кінець 1927/28 р. у різних спеціалізованих системах кооперації діяли 1024 підприємства по переробці й зберіганню сільськогосподарської продукції та споруджувалося 250 нових⁴². Охоплюючи вузьку галузь господарства — молочне, м'ясне тваринництво, вирощування овочів і фруктів, птахівництво, бджільництво тощо, спеціалізовані сільськогосподарські товариства не могли замикатися лише на окремих елементах виробничої або збутової роботи. Вони розпочали широку діяльність по інтенсифікації провідних галузей сільського господарства.

Слід, однак, зазначити, що довгий час кооперативні організації недостатньо уваги приділяли соціальному складу покупців сільськогосподарської техніки й породистої худоби. Досить сказати, що навіть у річних звітах «Сільського господаря» до 1928 р. відсутні дані про тих, кому держава надавала великі пільгові кредити. Це призводило до того, що заможні кооператори купували високопродуктивну техніку в 5—10 разів активніше, ніж біднота⁴³.

Значні кошти, які виділялися «Добробутом» на розвиток селянського тваринництва, також нерідко потрапляли до куркулів. Так, навіть у 1929 р. Вознесенське скотарсько-молочне товариство на Миколаївщині замість незаможників надало 30 тис. крб. кредиту куркулям-перекупникам⁴⁴.

Важливим фактором у боротьбі з подібними явищами була участь у кооперативній роботі комуністів, комнезамівців, членів комун. Так, комуністи С. Кірдода і Т. Шульга постійно запобігали різноманітним соціальним збоченням в діяльності сільськогосподарського товариства с. Гельмязів Шевченківської округи^{44а}.

Як відзначалося у звіті Наркомату землеробства України Центральному Комітетові КП(б)У, «за роки громадянської війни від племінного тваринництва майже нічого не лишилось»⁴⁵. Навіть в одній з найбільш придатних для його розвитку місцевостей, багатій на природні луки, навколо міста Малина — середній надій молока від корови становив 90—100 пудів на рік⁴⁶. Удвічі-втричі за той же час знизилася скоростиглість порід свиней⁴⁷.

Відсталим було й птахівництво. Селянська курка важила у середньому 1,5—3 фунти і за рік несла 50—60 яєць⁴⁸.

Спеціалізовані системи сільськогосподарської кооперації розгорнули широку та різноманітну роботу по підвищенню продуктивності селянських господарств. Вони організували постачання їх реманентом, устаткуванням, концентрованими кормами, здійснювали будівництво силосних споруд, створювали показові поля, племінні господарства тощо.

Проводилися також різноманітні конкурси й виставки. Для їх організації виділялися значні кошти, що направлялися виключно на виробничі цілі. Так, товариства — переможці конкурсу маслоробів, проведеного Малинським молокозаводом у червні 1925 р., були премійо-

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 325, оп. 1, спр. 272, арк. 30.
⁴² Підраховано за: Сіль. господар: Відчит за 1926/27 операційний рік.— С. 30; Сіль. господар: Відчит за 1927/28 операційний рік.— С. 38.

⁴³ Укр. економист.— 1927.— 7 июля.

⁴⁴ Кооп. громада.— 1929.— № 23/24.— С. 40.

^{44а} Гельмязівська іскра (Черкаси).— 1928.— С. 9.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 3, спр. 924, арк. 124.

⁴⁶ Сіль. господар.— 1924.— № 10.— С. 37.

⁴⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1665, арк. 71.

⁴⁸ Сіль. господар.— 1925.— № 13/14.— С. 61.

вані племінними биками⁴⁹. Створювалися різноманітні курси для підготовки молодшого зооперсоналу, маслоробів, сироварів. Для них видавалася спеціальна література. Налагоджувалася також племінна робота. Сума витрат на неї лише в системі «Добробут» зросла з 60 тис. крб. у 1924/25 р. до 403 тис. крб. у 1926/27 р.⁵⁰

Широку програму розвитку птахівництва здійснював «Кооптах». У 1926/27 р. на племінну роботу в його системі було виділено 353 тис. крб.⁵¹ Там працювали 5 великих розплідників. Активну роботу здійснювали також 50 птахівничих товариств. У 1928 р. в системі «Кооптаху» функціонувало вже понад 100 інкубаторів⁵². Племінний матеріал надходив звідти великими партіями до колгоспів і птахівничих товариств. Це дало можливість протягом короткого часу підвищити продуктивність птахівництва. Вартість продукції цієї галузі досягла у 1927 р. 105,4 млн. крб., що було лише на 0,5 млн. крб. менше, ніж м'ясного тваринництва⁵³. Однак у птахівництві робота по кооперуванню селянських господарств була незадовільною. Наприкінці 20-х років такі господарства становили майже 14% від їх загальної кількості⁵⁴. В сільськогосподарській кооперації вони становили лише 6,6%⁵⁵.

Цілеспрямовані зусилля спеціалізованої кооперації сприяли відчутному підвищенню продуктивності селянських господарств. Так, завдяки широкому розвитку скотарсько-молочної кооперації удійність однієї корови в середньому по Україні збільшилася з 50 пудів у 1921/22 р. до 87 — в 1928 р.⁵⁶ Зростання валової продукції дало можливість значно збільшити й її товарну частину. Так, на території Білоцерківського, Уманського та Шевченківського округів кількість молока, одержаного за рік від одного здавача, зросла з 76,2 пудів у 1924 р. до 123,6 — у 1926 р. Зросли ці показники і в ряді інших округів, зокрема, Полтавському, Херсонському, Запорізькому, Миколаївському⁵⁷. Якщо до 1925/26 р. населенню промислових центрів України не вистачало молочних продуктів, то вже у 1927/28 р. попит на них був забезпечений з надлишком. При потребі 83 млн. пудів міське населення одержало 85,5 млн. пудів молочних продуктів (у перерахунку на молоко)⁵⁸. Про зростання господарських можливостей сільськогосподарської кооперації свідчать дані, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1. Розвиток обсягів збуто-постачальницької роботи основних систем спеціалізованої сільськогосподарської кооперації (в млн. крб.*).

Основні системи	1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.	1927/28 р.
«Добробут» (скотарсько-молочна)	9,1	18,9	41,4	167,2
Бурякосілка	16,7	18,0	21,3	24,6
Плодосілка	—	0,8	14,5	40,5
«Кооптах»	8,2	8,8	21,8	49,9

* Сільський господар: Звіт за 1927/28 операційний рік. — С. 32—33; Коопероване село. — 1927. — № 20. — С. 62; ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 7, спр. 72, арк. 7.

⁴⁹ Там же. — 1925. — № 15/16. — С. 42.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 325, оп. 1, спр. 289, арк. 62; Кооп. село. — 1927. — № 2/3. — С. 48.

⁵¹ Укр. скотарство. — 1926. — № 10. — С. 46.

⁵² Кооп. село. — 1927. — № 21/22. — С. 53; 1927. — № 20. — С. 78.

⁵³ Кооп. громада. — 1929. — № 3. — С. 39.

⁵⁴ Жіноча праця на Україні: Стат. довідник. — Харків, 1930. — С. 8.

⁵⁵ Матеріали Всеукраїнської партійної наради в справах культури роботи кооперації. — Харків, 1929. — С. 7.

⁵⁶ Перов А. За колективне скотарство. — Харків, 1930. — С. 4.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 325, оп. 1, спр. 289, арк. 11.

⁵⁸ Там же, спр. 272, арк. 99.

У результаті вдалого поєднання виробничої і збуто-постачальницької роботи спеціалізована сільськогосподарська кооперація стала динамічною складовою частиною народногосподарського розвитку. Вже в 1927/28 році її системи організовували та забезпечували 61% планових заготівель молокопродуктів, 66% — фруктів, 72% — яєць, 84% — птиці.

Проголошений XIV з'їздом ВКП(б) курс на індустріалізацію країни потребував збільшення експорту. Сільське господарство було одним з головних його джерел. Однак практична організація цієї справи, як зазначалося на XV конференції ВКП(б) (грудень 1926 р.), здійснювалася незадовільно⁵⁹. Поряд із суб'єктивними причинами внутрішнього характеру її гальмували й деякі об'єктивні обставини. Експорт продукції сільського господарства у царській Росії здійснювався на дуже примітивному рівні. На лондонській хлібній біржі пуд російського зерна продавався на 5—10 коп. нижче від середньої ціни. За далеко не повними підрахунками, втрати через це щорічно досягали 18—20 млн. крб.⁶⁰ У Кенігсбергу, Данцігу існував ряд великих фірм, що займалися очищенням та сортуванням чудового за своїми хіміко-біологічними якостями російського зерна. Відходи при цьому продавалися тій же Росії. Подібне становище склалося й з м'ясо-молочною продукцією.

Для налагодження експорту сільськогосподарської продукції партія висунула як першорядне завдання налагодження її транспортування, створення мережі елеваторів, холодильників, переробних підприємств⁶¹. Ця справа була для селянства, як і для всієї Радянської держави, економічно вигідною. Здавши частину хліба сільськогосподарській кооперації, селяни одержували додатково 40—50% прибутку від його реалізації за кордоном⁶².

Уже з перших кроків діяльності спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації РНК УСРР зобов'язав їх керівників посилити увагу до налагодження експорту. Піонером у цій справі став «Кооптах». Розвиток широкої мережі пунктів консервації яєць та холодильників дав можливість максимально використовувати вигоди сезонної кон'юнктури. Основна кількість яєць заготовлялася в травні—червні, коли ціни на них падали. Продажна ж ціна на берлінському чи лондонському ринках з 42—52 крб. за ящик яєць у травні піднімалася в жовтні до 75—85 крб.⁶³

Налагоджені збирання, обробка й зберігання продукції «Кооптаху» сприяли поліпшенню її якості для експорту. Про це свідчили наслідки державного бракеражу експортованих різними організаціями партій яєць. Так, бракувалося 31% продукції «Центроспілки», 43% — «Сільспілки» і лише 2% — «Кооптаху»⁶⁴. Завдяки високій якості продукції останній вже у 1925 р. одержав на лондонському ринку кредит розміром 85 тис. фунтів стерлінгів⁶⁵. У 1926 р. «Кооптах» вже впевнено завоював ринки Англії та Німеччини. Реекспортери з цих країн, не боячись втрат, відправляли його продукцію навіть на ринки Швейцарії, Італії й Іспанії⁶⁶. Експорт «Кооптаху» відзначався постійним зростанням. У 1925 р. ним було вивезено за кордон 340 вагонів яєць, у 1926—532, в 1927 — 1724, в 1928 р. — 2400 вагонів⁶⁷.

⁵⁹ Див.: КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 3.— С. 363.

⁶⁰ Сіль. господар.— 1925.— № 9/10.— С. 23.

⁶¹ Див.: КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 3.— С. 263.

⁶² Сіль. господар.— 1923.— № 10/11.— С. 25, 54.

⁶³ ЦДАЖР УСРР, ф. 290, оп. 3, спр. 24, арк. 71.

⁶⁴ Сіль. господар.— 1925.— № 17/18.— С. 9.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Кооп. село.— 1927.— № 20.— С. 76.

⁶⁷ Сіль. господар.— 1925.— № 17/18.— С. 6; «Кооптах»: Відчит за 1927 рік.— С. 15; Кооп. село.— 1928.— № 11/12.— С. 47.

Висока репутація «Кооптаху» на міжнародному ринку допомогла завоювати позиції за рубежом також іншим радянським експортерам продукції птахівництва. Так, на німецькому ринку, де торгували фірми майже 20 країн, радянська продукція впевнено тиснула конкурентів. Якщо у 1926 р. її частка в загальному обсязі продажу яєць та птиці становила 10,8%, то у 1928 р. — 27,9%⁶⁸.

Активну участь у розвитку експорту брав і «Добробут». Велика організаційна та зоотехнічна робота, створення мережі переробних підприємств, підготовка висококваліфікованих спеціалістів дали йому можливість вийти на такий складний щодо конкуренції ринок продукції молочного тваринництва, як лондонський. При всій прискіпливості англійських експертів до невідомої ще торговельної марки 70% продукції, представленої «Добробутом», було визнано найвищого гатунку⁶⁹. Та й до решти 30% її особливих претензій вони не мали. Лондонські газети одноставно визнали, що вершкове масло «Добробуту» не поступається кращому в світі — новозеландському⁷⁰. З 1925 р. по 1928 р. його експорт зріс з 4 тис. пудів до 41,6 тис.⁷¹

Маючи високорозвинуту сировинну базу, «Добробут» збільшував обсяг експорту м'яса. Завдяки докорінній реконструкції Полтавської беконної фабрики розширився, зокрема, вивіз компактних дороговартісних видів м'ясної продукції. Ця справа була надійнішою, оскільки майже не залежала від несприятливих обставин, які не раз призводили до відчутних втрат, наприклад, при експорті живих свиней. Бекон, який постачав на англійський ринок «Добробут», потіснив там багатьох його традиційних експортерів. Такі майстри своєї справи, як Я. Крамар, М. Бабенко і Г. Фещук, зуміли, незважаючи на досить обмежені матеріальні можливості, налагодити технологічний процес на найвищому, як на той час, рівні⁷². Лише за період з 1924/25 по 1925/26 р. продаж цього виду продукції збільшився в 3,6 рази⁷³. Загалом вартість експорту м'яса «Добробутом» зросла з 317 тис. крб. у 1924/25 р. до 1116 тис. крб. лише за першу половину 1926/27 р.⁷⁴

В 1927 р. розпочала експортну діяльність і «Плодоспілка». Маючи розвинуту переробну базу, вже у тому ж році вона перевиконала завдання по вивозу своєї продукції за кордон на 144%⁷⁵.

Водночас певна хаотичність у роботі, недосконалість оперативно-фінансового планування діяльності підприємств спричиняли різкі перепади фінансового становища спілки. Так, якщо в першому кварталі 1927/28 р. остання мала 136 тис. крб. прибутку, то у попередньому, четвертому кварталі 1926/27 р. — 270 тис. крб. збитків. У таких випадках державі нерідко доводилося списувати певну частину боргів⁷⁶.

Поступове збільшення внутрішніх товарних ресурсів, налагодження роботи переробних підприємств дали можливість керівникам спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації розширювати експортну діяльність далі. Якщо в 1926/27 р. вартість експорту продукції «Добробуту» та «Кооптаху» досягала на німецьких ринках 3,9 млн. доларів, то у 1927/28 р. — вже 7 млн.⁷⁷

Таким чином, діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації була важливим фактором розвитку аграрного сектора народного господарства Радянської країни. Глибоко демократичний характер цих систем дав змогу в стислі строки налагодити роботу різних

⁶⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 308, оп. 1, спр. 212, арк. 322.

⁶⁹ Кооп. село.— 1927.— № 20.— С. 68.

⁷⁰ Там же.— С. 105.

⁷¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 325, оп. 1, спр. 272, арк. 101—102.

⁷² Черненко С. Кооперативна розбудова.— Кременчук, 1927.— С. 11.

⁷³ Укр. скотарство.— 1926.— № 10.— С. 4.

⁷⁴ Укр. агроном.— 1927.— № 5/6.— С. 7.

⁷⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 323, оп. 4, спр. 41, арк. 21.

⁷⁶ Див.: Сіль. господар: Відчит за 1926/27 операційний рік.— С. 34, 35.

⁷⁷ Комуніст.— 1928.— 14 верес.

організацій кооперації у такій складній сфері, як виробництво, переробка й збут високоякісних продовольчих товарів. Безпосередня участь селянства в роботі кооперативних організацій сприяла зменшенню в нього споживацьких настроїв щодо суспільної власності, допомагала вихованню почуття причетності до справ колективу і держави, підвищенню свідомості, становленню соціалістичного способу життя.

Таблиця 2. Динаміка мережі спеціалізованої сільськогосподарської кооперації України *

Роки	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Кількість сільськогосподарських кооперативів (універсальних, кредитних, спеціальних)	8104	10037	12 252	13 906	17 344	24 450
Кількість членів у них (тис. чол.)	393,8	751,8	1158,2	1353,9	1954,9	3030,5
Кількість спеціальних товариств, в тому числі						
м'ясо-молочні	—	43	248	567	1382	1785
садово-городні	—	57	178	399	886	1474
технічних культур	—	49	170	502	1189	1392
машинно-тракторні	13	49	863	3119	4340	4412
Всього членів спеціалізованої сільськогосподарської кооперації (тис. чол.)	13,1	24,0	105,6	221,5	521,9	1096,6
Кількість спілок спеціалізованої сільськогосподарської кооперації	—	4	8	31	58	91
Кількість спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації	1	4	6	7	7	7

* Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. — С. 213; Календар-довідник на 1927 р. — С. 442; Україна: Стат. щорічник на 1929 р. — С. 328; Два роки роботи уряду УСРР, 1926/27 — 1927/28; Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад. — С. 149; ЦДАЖР УРСР, ф. 325, оп. 1, спр. 102, арк. 34—35.

Наведені в таблиці 2 дані свідчать про зростання ступеня кооперування виробничих процесів. Це найбільш виразно виявлялося в діяльності спеціалізованої кооперації. Вже в 1928 р. вона об'єднувала третину всіх членів сільськогосподарської кооперації, або 20 процентів всіх селянських господарств України.

Слід також зазначити, що розмах спеціалізованої кооперації не можна ототожнювати з числом її юридичних членів. Велика кількість селянських господарств, формально не будучи членами спеціальних товариств, брала в їх роботі безпосередню участь. Згідно з матеріалами спеціальних обстежень, молочне товариство об'єднувало в середньому 144 господарства. Ще 96 некооперованих господарств були зв'язані з ним міцними господарськими зв'язками.

Друга ланка (спілки) та центри спеціалізованої кооперації проводили активну господарську роботу й через кредитні та універсальні товариства, економічно зацікавлюючи їх у посиленні елементів виробничої діяльності та сприяючи таким чином їх поступовому переходу в статус спеціальних товариств. Якщо кількість усіх сільськогосподарських товариств України протягом 1923—1928 рр. збільшилася втричі, то спеціальних, незважаючи на те, що організація їх роботи з господарських причин була набагато складнішою, ніж універсальних і кредитних, — стало більше в 45 разів.

Нині, коли перед країною постали відповідальні та складні завдання по вивченню цілого комплексу питань, пов'язаних з ефективним використанням усіх потенціальних можливостей аграрного сектора народного господарства, відкидаючи всяку спробу механічної проекції минулого на сучасність, не можна впадати в іншу крайність — зневажливого ставлення до нагромадженого досвіду. Такий підхід буде докорінно суперечити ленінській вимозі ставити дослідження суспільних

процесів «на той же історичний ґрунт, не в розумінні самого тільки пояснення минулого, але й у розумінні безбоязного передбачення майбутнього і сміливої практичної діяльності, спрямованої до його здійснення...»⁷⁸.

Про необхідність активної роботи по широкому розвитку кооперації чітко сказано в Політичній доповіді ЦК XXVII з'їзду КПРС: «Вона далеко не вичерпала своїх можливостей в соціалістичному виробництві ... І там, де є потреба, слід всемірно підтримувати формування і розвиток кооперативних підприємств та організацій»⁷⁹.

В останні роки партія й уряд здійснили, зокрема, ряд заходів, спрямованих на масовий розвиток садово-городніх товариств. Фактично вже склалася широка первинна структура спеціалізованої плодоовочевої кооперації. Створено передумови для розвитку тваринницьких, птахівничих, бджолярських і багатьох інших видів сільськогосподарських товариств та їхніх спілок. Поле діяльності для них широке: повсякденна агітаційна й організаторська робота серед населення, створення громадських черід і виділення для них пасовищ, постачання засобів малої механізації, створення пунктів прокату останніх та організація колективного користування ними, подання допомоги трудящим у придбанні молочної й м'ясної худоби, в справі зоотехнічного обслуговування, навчання їх методам раціонального годування тварин і догляду за ними тощо.

Отже, у нас є історичний досвід діяльності радянської кооперативної системи 20-х років. Незважаючи на всю відмінність сучасної соціально-економічної ситуації від тодішньої, уважне його вивчення сприятиме дальшому творчому пошуку щодо розв'язання нинішніх проблем інтенсифікації сільського господарства.

Про неперехідне значення нагромадженого досвіду яскраво свідчить схвалення М. С. Горбачовим на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників ініціативи туляків, які створюють нині об'єднання спеціалізованих кооперативних спілок по виробництву, переробці та реалізації м'яса, молока, овочів, плодів та інших продуктів господарства⁸⁰.

Одержано 17.09.87.

Динамика специализированной сельскохозяйственной кооперации на Украине, в частности ее количественный и качественный состав в 1923—1928 гг., разнообразная деятельность по экономическому и социальному развитию села — эти и другие вопросы поднимаются в данном сообщении.

⁷⁸ Ленін В. І. Карл Маркс // Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 66—67.

⁷⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 47—48.

⁸⁰ Див.: Рад. Україна.— 1988.— 24 берез.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. Кульчицький (Київ)

Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР

У методичних вказівках для вчителів подано зміст і порядок викладу складної теми про втілення нової економічної політики на Україні у 1921—1927 рр. Охарактеризовано докорінні відмінності непу від попередньої політики воєнного комунізму, яка застосовувалася в роки громадянської війни, причини переходу до нової економічної політики та її напрями у дрібнотоварному селянському виробництві і в успільному секторі народного господарства.

Висвітлюючи тему, вчителю слід спинитися насамперед на причинах переходу Радянського уряду від політики воєнного комунізму до нової економічної політики. Це питання найбільш складне для розуміння старшокласників, оскільки вони повинні збагнути, що політика воєнного комунізму, успішно застосовувана Радянською владою під час громадянської війни, не могла бути прийнятною в умовах мирного будівництва. Головна причина цього полягала в недостатності воєнно-політичного союзу, який склався між робітничим класом і селянством з метою захисту жовтневих завоювань трудящих від внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, невідповідності системи й методів воєнного комунізму життєвим інтересам селянських мас.

Розкриваючи величезне значення для історичної долі соціалізму здійсненого В. І. Леніним повороту до непу, вчитель має детально охарактеризувати попередню економічну політику. Суть воєнного комунізму полягала у вилученні в селян лишків продукції пролетарською державою шляхом розверстки обов'язкових завдань. Разом з тим господарська розруха перешкоджала постачанню промислових товарів селу. По суті, продукція у селян вилучалася безкоштовно, щоб годувати населення міст і армію. Коли ж невдоволене розверсткою селянство переставало підтримувати Радянську владу, і Червона Армія на певній території зазнавала невдач, контрреволюційні режими відновлювали там владу поміщиків. Отже, небезпека реставрації дореволюційних порядків у роки громадянської війни зумовлювала необхідність зміцнення робітничо-селянського союзу.

Продрозверстка могла існувати тільки в разі заборони базарної торгівлі і централізованого розподілу продовольства між споживачами за картками. Якби діяв легальний ринок, вилучити лишки у селян було б неможливо. Однак згорання товарно-грошових відносин проблеми не розв'язувало. Сільський виробник починав обмежувати розміри посівів власними потребами. В результаті продрозверстка вела до деградації сільського господарства, різкого звуження його виробничої бази.

Учням треба розповісти, що наприкінці 1920 р. Радянський уряд не мав наміру скасовувати продрозверстку. По-перше, залишалося невідомим, чи буде тривалим мирний перепоchinoк, адже двічі, навесні 1918 і в 1920 рр., іноземні інтервенти намагалися за допомогою зброї відновити дореволюційні порядки. По-друге, тільки шляхом розверстки можна було створити хлібний фонд для виконання затвердженого VIII Всеросійським з'їздом Рад у грудні 1920 р. плану ГОЕЛРО. По-третє, партія більшовиків була переконана, що в умовах мирного будівництва стане можливим налагодження безгрошового продуктообміну

між містом і селом. Продрозверстка розглядалась як один з елементів такого обміну. Вважалось, що в міру відродження продуктивних сил місто повинне налагодити зустрічний потік промислової продукції в село. Обґрунтована у працях основоположників марксизму теза про несумісність соціалізму з товарним виробництвом була покладена в основу економічної частини другої Програми, прийнятої VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р. Вже після закінчення війни, в грудні 1920 — січні 1921 рр., були прийняті урядові постанови про безгрошовий відпуск продуктів (за картками), безкоштовність палива, комунальних і поштово-телеграфних послуг, ліквідацію грошових податків.

Однак після припинення воєнних дій невдоволення селян розверсткою і забороною торгівлі набуло найгостріших форм аж до відкритого опору. Внаслідок цього 1921 р. розверстка з урожаю попереднього року була виконана на Україні менш ніж на 40%. Продовольчі утруднення спричинили поглиблення транспортної кризи, припинення роботи багатьох заводів, фабрик, шахт. Країну охопила економічна і політична криза.

Вихід з неї вимагав докорінної зміни економічної політики. І за невеликий відрізок часу, що минув між VIII Всеросійським з'їздом Рад (грудень 1920 р.) і X з'їздом РКП(б) (березень 1921 р.), партія визначила характер і шляхи будівництва соціалізму на тривалу перспективу. Головною умовою довгочасної економічної політики пролетарської держави, як підкреслював В. І. Ленін, було збереження і зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства. Йшлося перш за все про заміну розверстки значно меншим за розмірами продовольчим податком і надання селянам можливості використовувати лишки продукції на свій розсуд. 15 березня 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв історичну постанову «Про заміну розверстки натуральним податком».

Доречно зазначити, що Голова Раднаркому УРСР Х. Г. Раковський та Голова ВУЦВК Г. І. Петровський брали безпосередню участь у розробці нової економічної політики. 7 березня на Пленумі ЦК РКП(б), який передував з'їзду, в обстановці вільної дискусії розглядалося питання про заміну розверстки натуральним податком. Було створено комісію ЦК для редагування проекту відповідної постанови у складі В. І. Леніна (голова), О. Д. Цюрупи, Л. Б. Каменєва і Г. І. Петровського. Наступного дня відкривався з'їзд, і Володимир Ілліч надіслав своєму заступнику по РНК та РПО О. Д. Цюрупі записку, в якій повідомив, що комісія збереться після денного засідання ввечері. Не всі члени ЦК тоді зрозуміли ленінську пропозицію повернути партію обличчям до заходів по налагодженню еквівалентного обміну між містом і селом у формі контрольованого державою товарообміну або навіть через звичайну торгівлю. Однак Х. Г. Раковський підтримав цю пропозицію одразу. «Центр ваги питання — **оборот**», — писав В. І. Ленін, — **вільний господарський оборот для селянства**. І тут же додавав: «Ви в це недостатньо вникли, якщо спорили проти Раковського (я не встиг заперечити). Вся суть у тому, щоб уміти рушити **оборот**, обмін (і за кордон вивіз з півдня і **обмін з заводами**). Інакше крах»¹.

Розраховуючи, що приватний ринок утримається в рамках місцевого господарського обороту, а в загальнодержавному масштабі можна буде налагодити безгрошовий обмін промислових виробів на продукти землеробства, Володимир Ілліч прагнув якнайшвидше випробувати цю ідею на практиці. 10 березня він написав листа заступнику Голови РНК і РПО О. І. Рикову (копія Цюрупі і Раковському) такого змісту: «Прошу Вас скористатися тим, що т. Раковський в Москві, і організувати разом з ним і разом з т. Цюрупію нараду в питанні про можливість і способи практично зацікавити — з одного боку, селян, з другого, кустарів і фаб-

¹ Ленін В. І. О. Д. Цюрупі // Повне зібр. творів.— Т. 52.— С. 93.

рично-заводське населення в обміні (якнайбільше організованому державою) продуктів сільського господарства на продукти промисловості. Організувати цю нараду треба дуже спішно»².

Виходячи з партійних рішень, надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня прийняла закон про заміну розверстки податком, а РНК УРСР 29 березня видала декрет про норми і розмір продподатку. Продподаток з урожаю 1921 р. визначався в 117 млн. пудів замість встановленої раніше розверстки в 160 млн. пудів. Селяни, які виконали продрозверстку з урожаю 1920 р., могли вільно реалізувати лишки своєї продукції. По чотирьох губерніях України, які мали найбільший процент виконання продрозверстки, залишок заборгованості списувався.

Вчитель має підкреслити, що перехід до нової економічної політики трактувався багатьма політичними діячами всередині країни і за кордоном як відступ від соціалістичних принципів. Навіть чимало членів партії більшовиків вважали, що неп означає відступ від революційних завоювань робітничого класу, поступку капіталістам. Такі настрої викликалися реаліями тогочасної економіки. У країні з багатоукладним народним господарством свобода торгівлі не могла не викликати пожвавлення капіталістичних елементів. Одразу з'явилася нова буржуазія — орендарі, ділки, коміснери, оптовики, маклери тощо. Таких капіталістів називали непманами. Нове, що вторглося в життя разом з товарно-грошовими відносинами, нагадувало за своїми зовнішніми формами звичайний капіталізм.

Свідчення М. І. Бухаріна, який у 1920 р. ідеалізував воєнний комунізм, але швидко розібрався в обгрунтованості здійсненого В. І. Ленінін історичного повороту, для нас особливо цінні, щоб збагнути непросту тодішню ситуацію і в самій марксистській теорії, і в рівні теоретичної підготовки партійних кадрів. Якщо раніше, зазначав Микола Іванович у промові перед слухачами Комуністичної академії в лютому 1924 р., слова «торгаш», «торгівля», «банк» звучали як найбільш образливі, то для того, щоб перейти до гасла «учитись торгувати!», потрібна була найглибша переконаність у правильності ряду цілком нових теоретичних положень принципового значення³. А в брошурі «Шлях до соціалізму і робітничо-селянський союз», надрукованої у 1925 р., він давав таку оцінку відчайдушним зойкам про відмову Радянської влади від будівництва соціалізму, які лунали у 1921—1922 рр.: «Крах комунізму» був не чим іншим, як крахом неправильних уявлень про хід нашого розвитку до соціалізму, помилок, пов'язаних з періодом так званого воєнного комунізму. Проте крах деяких помилкових поглядів аж ніяк не означає краху комунізму»⁴.

Щоб прискорити відродження промисловості, Радянський уряд дозволив передачу дрібних підприємств в оренду як організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям), так і приватним особам, не виключаючи їх колишніх власників. На Україні, зокрема, в оренду було здано 5200 закладів. Приватний капітал став контролювати три чверті обсягу роздрібного товарообороту. Однак В. І. Ленін вказував, що неп не означає відступу від жовтневих завоювань, а являє собою єдино можливу політику, спрямовану на досягнення економічного союзу пролетаріату з селянством. Пожвавлення підприємницької діяльності непманів сприяло подоланню господарської розрухи і жодною мірою не підривало коренів політичної влади робітничого класу. Переважна частина великої промисловості, в тому числі важкої індустрії, була усуспільнена і становила найважливішу командну висоту пролетарської влади в багатоукладній економіці країни. Разом з тим В. І. Ленін не приховував небезпек, пов'язаних з існуванням капіталістичного укладу. Найбільшою загро-

² Ленін В. І. О. І. Рикову // Там же.— С. 95.

³ Бухарин Н. И. Изб. произведения.— М., 1988.— С. 66.

⁴ Там же.— С. 195.

зою була можливість економічної змички непманів з дрібнотоварним укладом, за яким стояли десятки мільйонів селян, кустарів, ремісників. «Хто — кого?» — так він формулював питання. Робітничий клас та його партія повинні були навчитися господарювати, ефективно боротися з капіталізмом економічним шляхом, щоб розв'язати це питання на свою користь.

Переходячи до питання про вплив непу на становище в сільському господарстві, учитель повинен підкреслити, що з 1921 р. для Радянської влади склалася нова система пріоритетів господарського будівництва, в якій інтереси селянства стояли на першому плані. Саме в цьому розумінні неп можна вважати відступом, тобто тимчасовою відмовою від раніше накреслених планів негайно почати широким фронтом виконання плану ГОЕЛПРО. Переконаючи партію в необхідності такого відступу, В. І. Ленін висловлював упевненість у тому, що незабаром він зміниться прискореним розвитком всієї економіки. «Зімкнутися з селянською масою, з рядовим трудовим селянством, і почати рухатись вперед незмірно, безконечно повільніше, ніж ми мріяли, але зате так, що дійсно буде рухатись вся маса з нами, — говорив він. — Тоді й прискорення цього руху в свій час настане таке, про яке ми зараз і мріяти не можемо»⁵.

Відбудова сільського господарства у 1921—1922 рр. гальмувалася голодом, який настав після тяжкої посухи в південних районах України і Поволжі. Широка програма допомоги селянству накреслювалася у постанові ВУЦВК від 19 квітня 1922 р. «Про відбудову та зміцнення сільського господарства України». В республіці було створено акціонерне товариство «Село — допомога», яке одержало від держави значні матеріальні засоби і кошти. В липні 1922 р. було прийнято закон про визнання недійсними кабальних угод на хліб. Справа в тому, що під час голоду куркулі за мізерну кількість зерна, наданого у борг незаможникам для харчування або посіву, забирали в них землю і знаряддя виробництва.

Початок 20-х років на Україні характеризувався гострою класовою боротьбою в селянському середовищі за землю. В ході аграрних перетворень наділи бідняцько-середняцьких господарств збільшилися в півтора раза за рахунок поділу поміщицьких земель і вилучення у куркулів надлишків, які перевищували трудову норму. Середняцькими стали майже половина бідняцьких господарств і три чверті куркульських. Коментуючи результати аграрної революції, В. І. Ленін зазначав: «Селянство стало далеко більш середнім, ніж раніше, суперечності згладились, земля поділена в користування далеко більш зрівняльне, куркуль підрізаний і в значній частині експропрійований — у Росії більше, ніж на Україні, в Сибіру менше»⁶. В результаті було ліквідовано основну частину класових суперечностей, які нагромаджувалися на селі. Якщо раніше гостро відчувалося протистояння двох більш-менш оформлених класових спільностей — пролетарів та напівпролетарів, з одного боку, і куркулів, — з другого, то в нових умовах класові позиції всього селянства став уособлювати середняк.

У 1925—1926 рр. зернове виробництво на Україні досягло дореволюційного рівня, однак урожайність залишалася нижчою. Екстенсивний характер рільництва і відстала культура землеробства не могли забезпечити високих і сталих врожаїв. Товарність зернового виробництва не тільки поступалася дореволюційній, але й постійно знижувалася: з 26% у 1923/24 році до 21% в 1925/26 році і 19% в 1927 р. Це зумовлювалося зникненням високотоварних поміщицьких і переважної частини куркульських господарств, істотним зростанням селянського споживання

⁵ Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня: XI з'їзд РКП(б) 27 берез.— 2 квіт. 1922 р. // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 73.

⁶ Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня: X з'їзд РКП(б). 8—16 берез. 1921 р. // Там же.— Т. 43.— С. 52.

порівняно з дореволюційним рівнем, а також появою на початку 20-х років мільйона нових селянських господарств, не забезпечених тягловою силою і реманентом. У другій половині 20-х років намітилося зростання забезпеченості селян засобами виробництва. Якщо у 1925 р. не мали робочої худоби 46% господарств, то в 1929 р. — тільки 39%.

Змичку соціалістичної промисловості з селянською економікою, яка була серцевиною нової економічної політики, В. І. Ленін розглядав не статично, а в перспективі. Закликаючи всемірно зміцнювати її, він підкреслював, що завданням робітничого класу є не збільшення дрібнотоварного виробництва у сільському господарстві, а здійснення переходу дрібних господарств до усупільненої, колективної праці. Коли на X Всеросійській партконференції у травні 1921 р. П. Осинський (В. В. Оболенський) охарактеризував неп як політику, запроваджену «всерйоз і надовго», В. І. Леніну сподобалося таке визначення. Осинський, однак, спробував конкретніше визначити тривалість взаємовідносин усупільненої промисловості з дрібнотоварним сільським господарством і назвав строк — 25 років. Отже, створення колективних господарств відкладалося на чверть століття. Такий строк Володимир Ілліч вважав трохи песимістичним⁷.

Навчитися колективних методів господарювання селяни могли тільки в кооперації. В 1921—1922 рр. вона розглядалася як засіб підведення дрібних товаровиробників до соціалізму, але не включалася Леніним до соціалістичних форм господарства. У геніальній статті «Про кооперацію», продиктованій у січні 1923 р., Володимир Ілліч проаналізував усю попередню практику непу і заявив, що саме в кооперації знайдено міру поєднання приватного інтересу з інтересами держави. Звідси випливав висновок історичного значення: в умовах диктатури пролетаріату просте зростання кооперації тотожне зростанню соціалізму. «...Лад цивілізованих кооператорів, — вказував Володимир Ілліч, — при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією — це є лад соціалізму»⁸.

Новий погляд В. І. Леніна на кооперацію мав особливе значення для перспектив будівництва соціалізму в дрібноселянській країні. Селянські маси в ході кооперування змінювали свою соціальну природу і ставали учасниками усупільненого виробництва. Кооперація робила перехід до соціалізму «...простим, легким і доступним для селянина»⁹.

За постановою Раднаркому УРСР від 13 квітня 1921 р. в республіці було створено єдину систему споживчої кооперації, яка об'єднувала всі споживчі товариства в місті й на селі. Їй надавалося право здійснювати заготівлю і збут продукції. В жовтні 1921 р. з цієї системи виділилася сільськогосподарська кооперація. Поступово широкого розвитку набули спеціальні види сільськогосподарської кооперації — машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, цукробурякові, меліоративні товариства тощо. Для полегшення доступу в кооперацію маломіцним прошаркам села за рішенням ВУЦВК і Раднаркому УРСР в серпні 1926 р. було створено спеціальний фонд бідноти, з якого сплачувалися вступні паї. До кінця 20-х років у сільськогосподарську кооперацію було залучено більш як половину селянських господарств України. Всіма видами кооперації, включаючи споживчу, охоплено 85% селянських господарств.

Таким чином, на шляхах нової економічної політики, зміцнюючи союз з робітничим класом, трудяще селянство цілком освоїло конфісковану у поміщиків та куркулів землю і перевершило дореволюційний рівень виробництва сільськогосподарської продукції. Розвиток усіх форм

⁷ Див.: Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про продовольчий податок 27 травня: X Всеросійська конференція РКП(б). 26—28 трав. 1921 р. // Там же.— Т. 43.— С. 305.

⁸ Ленін В. І. Про кооперацію // Там же.— Т. 45.— С. 355.

⁹ Там же.— С. 352.

сільських кооперативів давав упевненість у тому, що в найближчій перспективі дрібнотоварне селянське господарство стане господарством кооперативним, а отже, колективним і за своєю природою — соціалістичним.

Завершується виклад теми розповіддю вчителя про здійснення нової економічної політики безпосередньо у соціалістичному секторі, тобто у промисловості. Історичне рішення X з'їзду РКП(б) про заміну продрозверстки продподатком створило тут цілком нові умови. Воно спричинило об'єднання в 1921—1922 рр. націоналізованої промисловості у госпрозрахункові трести, скасування бюрократичної системи «главкізму» (тобто централізованого управління галузями виробництва через відповідні головні комітети — главки), ліквідацію трудової повинності і розформування трудових армій, здійснення грошової реформи, в результаті якої з'явилася замість радзнаків («радянських знаків») нова конвертована валюта — червінці, заміну натуральної заробітної плати грошовою, вільний продаж товарів широкого вжитку замість їх централізованого розподілу за картками.

На Україні трести почали організовуватися з осені 1921 р. На початку 1923 р. на діючих підприємствах, що входили до складу трестованої промисловості, налічувалося близько 220 тис. робітників. В перші 2,5 роки відбудовних робіт велика промисловість значно відставала від свого довоєнного рівня. Проте швидко розвивалася дрібна промисловість, яка не потребувала істотних затрат на добування сировини, палива, машин. У ній переважно працювали ремісники й кустарі. Держава проводила щодо них політику сприяння і залучення до промислової кооперації. Надалі темпи зростання великої промисловості різко прискорилися. З 1924/25 господарського року в промисловості почався процес розширеного відтворення. З другого півріччя 1925/26 року довоєнний рівень виробництва було перевищено, певну частину капіталовкладень (понад 10%) уперше вдалося спрямувати на новобудови.

В усіх галузях промисловості, за винятком харчової, відбувався інтенсивний процес згортання приватнокапіталістичного сектора. До середини 20-х років у кам'яновугільній, металургійній і цементній галузях не було жодного капіталістичного підприємства, а в машинобудуванні лишилося тільки три.

Відродження і розвиток промисловості на основі нової економічної політики у 1921—1927 рр. здійснювалися такими швидкими темпами, яких не знала історія капіталістичного світу. Економічні методи управління сприяли розв'язанню ініціатив робітничого класу. Успішний процес його консолідації, що відбувався в міру поліпшення економічного становища і передусім відбудови промисловості, у свою чергу, впливав на прискорення темпів господарського відродження, зміцнював соціальну базу диктатури пролетаріату. На трудовому фронті робітничий клас виявляв неперевершені зразки героїзму і самопожертви.

Досвід соціалістичного будівництва цілком підтвердив правильність підходу В. І. Леніна до керівництва усупільненим сектором народного господарства. Цей досвід — велике надбання Комуністичної партії в умовах революційної перебудови сучасного радянського суспільства.

Одержано 10.05.89.

В методических указаниях для учителей представлены содержание и порядок изложения сложной темы об осуществлении новой экономической политики на Украине в 1921—1927 гг. Охарактеризованы коренные отличия нэпа от прежней политики военного коммунизма, которая применялась в годы гражданской войны, причины перехода к новой экономической политике и ее направления в мелкотоварном крестьянском производстве и в обобщественном секторе народного хозяйства.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

П. Л. Варгатюк (Київ)

Героїчне і трагічне в долі Є. Б. Бош

Висвітлюється життєвий шлях і політична діяльність Є. Б. Бош — соратниці В. І. Леніна, члена Комуністичної партії з 1901 р., що зробила великий внесок у революційний рух, зміцнення більшовицьких організацій, перемогу Великого Жовтня на Україні, в захист завоювань соціалістичної революції в роки громадянської війни.

Євгенія Богданівна Бош належала до першого покоління революціонерів — соратників В. І. Леніна. Її свідоме життя співпало з трьома російськими революціями і громадянською війною. Активна революційна діяльність Є. Б. Бош розпочалася в роки століпінської реакції, коли боягузи і маловіри залишали ряди борців проти царизму. Поступ революціонерки переривався неодноразовими арештами і тюрмами, судом, засланням, вимушеною еміграцією, важкою хворобою. Та ніщо не відвернуло її від обраного шляху. В 1917 р. вона була активною учасницею Жовтневої революції на Україні, а в наступні роки її політична діяльність стала широко відомою також у ряді районів Росії і в Білорусії.

Є. Б. Бош раніше за інших учасників боротьби за владу Рад приступила до мемуарного висвітлення історії революційних подій на Україні. Її перу належать дві книги¹ і кілька статей, опублікованих в журналі «Пролетарская революция»². Крім того, нею була підготовлена стаття-спогад про зустріч з В. І. Леніним³. Але книги Є. Б. Бош скоро опинились на полицях спецфондів і виявилися невідомими широкому колу читачів. З роками доля її книжок спіткала і ім'я Бош. Забуття це було своєрідним. Прізвище Є. Б. Бош згадувалось в історичній літературі, але здебільшого в сухому переліку з іншими партійними діячами, без ґрунтовного розкриття її партійної і державної діяльності. За винятком двох статей некрологічного характеру⁴, опублікованих у рік її смерті; довгі роки про неї не було жодної спеціальної статті. Лише в 60—70-ті роки з'явилися дві брошури і п'ять статей, присвячених Є. Б. Бош⁵. Статті мали ювілейний характер, що зумовило і метод висвітлення образу революціонерки. Вони не завжди були документальними, глибоко науковими і об'єктивними, залишали нез'ясованими багато «білих плям» у її біографії. Вузька була джерельна база у деяких з цих публікацій. На окремих з них негативно відбився стан розвитку історичної науки в застійні роки. Зокрема, замовчувалися деякі сторони діяльності Є. Б. Бош, з її оточення вилучалися «ворог народу» Г. Л. Пятаков та інші особи. Траплялися в цих працях і

¹ Бош Євгенія. Национальное правительство и Советская власть на Украине.— М., 1919.— 55 с.; Бош Євгенія. Год борьбы.— М.— Л., 1925.— 271 с.

² Бош Е. Октябрьские дни в Киевской области // Пролетарская революция.— 1923.— № 11.— С. 52—67; Бош Е. Областной партийный комитет с.-д. (б-ков) Юго-Западного края (1917 г.) // Там же.— 1924.— № 5.— С. 128—149; Бош Е. (Письмо в редакцию) // Там же.— № 11.— С. 269—270.

³ Бош Е. Встречи и беседы с Владимиром Ильичем (1915—1918 гг.) // Там же.— № 3.— С. 155—173.

⁴ Преображенский Е. Евгения Богдановна Бош // Там же.— 1925.— № 2.— С. 5—16; Ауссем В. Евгения Бош // Летопись революции.— 1925.— № 2.— С. I—VII.

⁵ Історія Компартії України: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик (1956—1981).— К., 1984.— С. 28.

фактичні помилки. З усіх публікацій про Є. Б. Бош виділяється науковим рівнем брошура А. П. Гриценко і Ж. П. Тимченко⁶. Але вона вийшла понад 25 років тому, до того ж невеликим тиражем. Тому сучасному читачеві ця книга майже невідома. Отже висвітлення життя і діяльності Є. Б. Бош не можна вважати задовільним. Виправлення такого становища викликає потребу як в написанні нових праць, які б на сучасному науковому рівні створили політичний портрет визначної революціонерки, так і перевиданні однієї з її мемуарних праць. Читачам журналу, напевне, буде цікаво дізнатися, що Політвидав України планує перевидати в 1990 р. найважливішу мемуарну книгу Є. Б. Бош «Рік боротьби», до якої додається її автобіографічний твір, що досі не публікувався.

Є. Б. Бош народилася 23 (11) серпня 1879 р. в сім'ї землевласника. Про місце її народження незаперечних даних нема. За власним свідченням Бош, вона народилася в містечку Очакові Херсонської губернії⁷. За метричними відомостями, зібраними жандармами в 1912 р., місцем її народження було село Адрагіолі (Аджіголь) Одеського повіту тієї ж губернії⁸. Її батько Готліб Майш походив з німців-колоністів. Багато років працював механіком у поміщицьких економіях на Херсонщині. Зібравши гроші, він купив 150 десятин землі, став поміщиком і «ослав'янився», називав себе Богданом Майшем. Мати — Марія Парфентіївна, до шлюбу — Круссер, була молдавською дворянкою. Всі діти одержали місцеві, слав'янські імена — Надія, Олекса, Федір, Олександр, Євгенія. Євгенії ще не виповнилося й десяти років, як батько раптово помер. Через рік мати вийшла заміж за батькового брата Федора, щоб земельна власність залишилася в родині Майшів. У цьому шлюбі народилася молодша сестра Євгенії — Олена, пізніше відома за прізвиськом чоловіка як О. Ф. Розмирович.

Усі діти від першого шлюбу були для вітчима, хоч він був багатою людиною (мав 1000 десятин землі), зайвими ротами. Тому старші з них залишили сім'ю. Десятирічну Євгенію скарений Федір Майш віддав на виховання її дядька у Вознесенськ. Три роки дівчина навчалася в Вознесенській жіночій гімназії. Але вітчим не хотів витратитися на плату за її навчання. До того ж дівчина захворіла і її забрали додому, де після одужання стали привчати до ведення конторських книг і домашнього господарства. Проте невдовзі 16-річна Євгенія вийшла заміж за власника фургонної майстерні Петра Боша і поселилася у Вознесенську.

У кінці 90-х років Є. Б. Бош познайомилася з місцевими соціал-демократами, а через них — з революціонерами, що приїздили з Одеси, Миколаєва та Єлисаветграда. В 1901 р. вона стала членом РСДРП. Після II з'їзду РСДРП визначилася як більшовичка.

У 1897 р. Євгенія Богданівна стала матір'ю, у неї народилася дочка Ольга. Друга дочка, Марія, появилася в 1899 р. Поки дочки були малими, Є. Б. Бош активної партійної роботи не вела, займалася марксистською самоосвітою. Ця самоосвіта не була систематичною і ґрунтовною. До того ж, у відірваному від великих робітничих центрів провінціальному містечку нелегко було дістати марксистську літературу. Брак у знаннях з марксизму-ленінізму відчувався у Бош і пізніше, виявляючись у деяких помилках, якими позначилась її політична діяльність.

Перша російська революція викликала у Є. Б. Бош прагнення до активної участі в її подіях. У 1905 р. вона брала участь в усіх масових акціях населення Вознесенська. Але її не задовольняла пасивна діяльність місцевих соціал-демократів.

⁶ Гриценко А., Тимченко Ж. Євгенія Богданівна Бош.— К., 1964.— 92 с.

⁷ Летопись революції.— 1926.— № 6.— С. 138.

⁸ Архіви України.— 1979.— № 4.— С. 38.

Прагнучи до діяльної роботи в масах, вона брала уроки в місцевих учителів, щоб підготуватися і скласти іспити на звання народного вчителя. Та один з них виявився провокатором. Побачивши у Євгенії Богданівни соціал-демократичну літературу, він доніс на неї поліції. За цим послідував перший у житті Бош обшук. Хоч він був безрезультатним, за молодого революціонеркою встановився негласний нагляд поліції.

Є. Б. Бош зробила спробу здійснити свій намір перейти на вчительську роботу і виїхала на село. Але там відразу ж почав шпигувати за нею місцевий піп. Тоді Євгенія Богданівна вирішила зосередитися на революційній роботі в якому-небудь робітничому районі чи великому місті. Влітку 1906 р. вона виїхала в Железноводськ, маючи на меті також підлікуватися — у неї були хворі легені, розладналася нервова система. Восени Бош вела тут деяку роботу серед залізничників, але міцних зв'язків з соціал-демократичною організацією не встановила.

У цих пошуках залишалось невирішеним одне важливе особисте питання, яке дуже турбувало молоду жінку. Хоч для себе Є. Б. Бош уже вирішила порвати з чоловіком, чужою, аполітичною людиною, вона як матір хотіла домогтися цього так, щоб дочки залишилися при ній.

Повертаючись у кінці року з Кавказу, Є. Б. Бош на деякий час зупинилася в Києві, де після смерті другого чоловіка проживала її 65-річна мати М. П. Майш. На початку 1907 р. після важких для обох розмов з П. П. Бошем Євгенія Богданівна одержала згоду на фактичний розрив шлюбу. Після цього разом з дочками вона переїхала в Київ і поселилася в будинку № 25 по вул. Великій Підвальної у квартирі матері. Тут пройшло майже п'ять років життя⁹, протягом яких Бош вела активну підпільну революційну роботу в лавах більшовицької партії.

Через свою сестру О. Ф. Розмирович, з якою вона проживала в одній квартирі, Є. Б. Бош у 1907 р. зв'язалася з Вузловим комітетом РСДРП Південно-Західної залізниці. Цей більшовицький орган фактично очолював тоді не лише Київську загальноміську, а й Південно-Західну обласну організації РСДРП. Проте Євгенія Богданівна вважала осіб, що складали Вузловий комітет (О. Ф. Розмирович, О. А. Трояновського та ін.), недостатньо конспіративними, і тому входила в роботу нелегальної організації обережно, з дотриманням вимог конспірації. Не будучи членом комітету, вона виконувала його окремі агітаційні та технічні доручення. Останні були пов'язані з діяльністю нелегальної друкарні.

У наступному році, як доповідав у Київську охоранку агент-провокатор, «під її безпосереднім керівництвом знаходилася друкарня залізничної організації»¹⁰. Але робота велась так конспіративно, що коли 12 червня 1908 р. жандарми провели обшук у квартирі Є. Б. Бош, він виявився безрезультатним. Тим часом, друкарня продовжувала працювати, випускала листівки і газету «Южный пролетарий». Арешти 4 жовтня 1908 р. О. А. Трояновського та інших працівників зумовили припинення діяльності Вузлового комітету та його друкарні.

На початку 1909 р. Є. Б. Бош, О. Ф. Розмирович та інші більшовики зробили спробу відновити Вузлову організацію РСДРП Південно-Західної залізниці. Це викликало нові репресії жандармів. У ніч на 19 березня 1909 р. Є. Б. Бош, О. Ф. Розмирович та інші соціал-демократи після обшуків були заарештовані. Але «речових доказів» їх революційної діяльності виявилось недостатньо, і через місяць жандарми змушені були звільнити заарештованих.

Після цього О. Ф. Розмирович виїхала з міста, і всі турботи про відновлення Київської організації РСДРП взяла на себе Є. Б. Бош.

⁹ Летопись революции.— 1926.— № 6.— С. 134, 137.

¹⁰ Там же.— С. 134.

У кінці 1909 р. за її участю був утворений Тимчасовий комітет Київської організації РСДРП. Євгенія Богданівна стала його активним членом. 1910 рік пройшов у згуртуванні партійних сил, відновленні районних організацій та їх комітетів, залученні до організації нових членів, встановленні зв'язків з Петербурзьким комітетом РСДРП, з закордонним Більшовицьким центром. Розгорнулася боротьба з ліквідаторами, а до будівництва нелегальної організації залучались не тільки більшовики, а й меншовики-партійці.

Згадуючи пізніше в неопублікованій автобіографії цей період своєї діяльності в Київській соціал-демократичній організації, Є. Б. Бош писала: «Я починаю все більше і більше входити в революційну роботу. Поступово встановлюємо зв'язок з Пітером, потім з ЦК партії. Розгортаємо боротьбу з ліквідаторською течією, очищуємося від ліквідаторської течії всередині себе, обробляємо плеханівців. З немінучими перебоями, зв'язаними з жандармськими розгромами, організація вже ні на один день не припиняє свого існування, міцніє і розвивається. Тут нарешті здійснила те, що роками виношувала»¹¹. Як професійний революціонер Є. Б. Бош виконує широке коло обов'язків по керівництву нелегальною організацією. З лютого 1911 р. вона була секретарем Київського комітету РСДРП. В її руках зосередилося керівництво комітетом, районними організаціями, постачання нелегальною літературою, видання листівок, зв'язки з організаціями інших міст, листування з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. В ряді листів до «Ніни Павлівни», як тоді конспіративно іменувалася Бош, Н. К. Крупська інформувала про стан справ у партії, допомагала порадами у проведенні ідейно-політичної та організаційної роботи.

Саме в цей час на практичній революційній роботі сформувалися і виявилися ті політичні якості, які забезпечили Є. Б. Бош високий авторитет і повагу товаришів по партії. Один з членів Київської організації РСДРП того часу згадував: «Між собою ми всі говорили, що Євгенія Богданівна Бош «типова більшовичка»... І дійсно, в ній було сконцентроване все краще, що було в більшовицькій партії — прямотинність, беззавітна віра в кінцеву перемогу пролетаріату і та принципова «твердокамінність», яка не дозволяє йти ні на які ідейні уступки»¹².

Найважливішою заслугою Є. Б. Бош перед ленінською партією в 1911—1912 рр. є забезпечення участі Київської організації в підготовці і проведенні VI (Празької) Всеросійської конференції РСДРП. Ця діяльність пройшла кілька етапів. Першим з них було проведення засідання Київського комітету РСДРП в Києві влітку 1911 р., на якому член Російської організаційної комісії Г. К. Орджонікідзе доповів про рішення червеної наради членів ЦК РСДРП і закликав підтримати заходи наради до підготовки загальнопартійної конференції. Київський комітет РСДРП схвалив ці заходи і обрав свого представника Я. О. Соколіна в члени Організаційної комісії по підготовці загальнопартійної конференції. Одночасно член комітету Д. М. Шварцман був направлений в об'їзд ряду партійних організацій України з інформацією про підготовку конференції.

За активної участі Є. Б. Бош 13 листопада 1911 р. відбулася Київська загальноміська конференція РСДРП, яка схвалила резолюцію, спрямовану на зміцнення нелегальної організації і використання в її роботі легальних можливостей. Схваливши роботу Російської організаційної комісії, вона обрала Д. М. Шварцмана делегатом VI (Празької) конференції РСДРП. Був також заслуханий і схвалений звіт Київського комітету РСДРП. Є. Б. Бош переобрали секретарем

¹¹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 287, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

¹² Росновський А. Из эпохи «Звезды» и «Правды» в Киеве // Летопись революции.— 1926.— № 6.— С. 120.

комітету. По закінченні Празької конференції Н. К. Крупська надіслала в Київ повідомлення і резолюції конференції, рекомендувала їх «якомога ширше розповсюджувати і передруковувати». Звертаючись до Є. Б. Бош, вона просила: «Напишіть детальніше, як віднесеться публіка до результатів конференції»¹³.

В лютому 1912 р. доповіді Г. К. Орджонікідзе і Д. М. Шварцмана про роботу Празької конференції були заслухані на засіданні Київського комітету РСДРП. Комітет визнав Празьку конференцію і обраний на ній ЦК загальнопартійними органами, а рішення — обов'язковими для виконання¹⁴. Негайно після цього Г. К. Орджонікідзе написав В. І. Леніну: «У Києві дуже міцно... Визнано одноголосно загальнопартійність»¹⁵. Одержавши резолюцію Київського комітету, Н. К. Крупська писала Є. Б. Бош: «Резолюція ця має дуже важливе значення»¹⁶. Висловлене в резолюції позитивне ставлення до Празької конференції було дійсно важливим, оскільки ліквідатори, троцькісти, вперевдці, частина меншовиків-плекханівців виступали проти конференції, називали її фракційно-більшовицькою і закликали до скликання «загальнопартійної», насправді антипартійної конференції.

Вся діяльність Київської організації РСДРП того часу, коли нею керувала Є. Б. Бош, одержала високу оцінку В. І. Леніна. Він вважав Київську організацію однією з найсильніших у 1910—1911 роках¹⁷. Безперечно, що в такому зростанні і зміцненні Київської партійної організації є значна частка самовідданої праці Є. Б. Бош.

Керований Є. Б. Бош Київський комітет РСДРП відгукнувся на Ленський розстріл робітників організацією політичних страйків і мітингів протесту, підготовкою загального страйку і демонстрації київського пролетаріату. Але намір комітету був зірваний арештами його членів у ніч з 17 на 18 квітня 1912 р. На цей раз внаслідок обшуків жандарми зібрали матеріалів немало і в них не залишилося ніяких сумнівів щодо активної революційної діяльності Є. Б. Бош. Крім звинувачення в належності до Київського комітету РСДРП, жандарми помилково притягли Бош до слідства в справі Катеринбурзької організації. В одному з листів Н. К. Крупської, що потрапив до слідчих, згадувався «Катер». Жандарми розшифрували його як «Катеринбург», хоч насправді йшлося про Катеринослав. Зрозуміло, що Євгенія Богданівна не могла допомагати жандармам виправити помилку. В результаті її було відправлено етапом на Урал. Близько року тендітна хвора жінка перебувала в казематах катеринбурзької тюрми. За цей час стан її здоров'я серйозно погіршився, лікарі визнали у неї різко виражений туберкульоз правої верхівки легенів. Однак через деякий час, коли помилка, що була допущена в ході слідства, з'ясувалася, хвору новим виснажливим етапом повернули у Київ. Тут, після завершення слідства, 7 листопада 1913 р. Особливе присутствіє Київської судової палати в закритому засіданні розпочало слухати справу Є. Б. Бош, Г. Л. Пятакова, Д. М. Шварцмана та інших членів Київського комітету РСДРП. Шість з них були засуджені до позбавлення в громадських правах і довічного заслання в Сибір.

В кінці березня 1914 р. Є. Б. Бош прибула в Іркутськ, була розміщена у віддаленій Качугській волості Верхолєнського повіту. Та вона не збиралася надовго залишатися на засланні. Діяльна натура революціонерки прагнула до продовження боротьби. Разом з Г. Л. Пя-

¹³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. — Киев, 1960. — С. 386. (Далі: Большевики України...).

¹⁴ Рабочая газета. — 1912. — 17 марта.

¹⁵ Большевики Украины... — С. 392.

¹⁶ Там же. — С. 408.

¹⁷ Ленин В. І. Анонім із «Vorwärts'a» і стан справ у РСДРП // Повне збір. творів. — Т. 21. — С. 201.

таким, з яким вона вступила у цивільний шлюб, Є. Б. Бош вирішила втекти за кордон. З дозволу іркутського губернатора Бош викликала до себе дочок. Вона хотіла попроситися з ними перед втечею. Бош перебралася в Усолле, ближче до Іркутська, і провела з дітьми майже два місяці. В цій зустрічі радість перепліталася з тугою і біллю: було невідомо, чи вдасться зустрітися в майбутньому. В жовтні 1914 р., відправивши дітей до матері в Київ, маючи чужий паспорт на ім'я латишки А. І. Ренеман, Є. Б. Бош разом з Г. Л. Пятаковим втікла через Владивосток до Японії, а звідти переїхала у Нью-Йорк. Подолавши безліч перешкод, викликаних світовою імперіалістичною війною, в лютому 1915 р. Є. Б. Бош і Г. Л. Пятаков прибули у Швейцарію. В Берні Бош вперше зустрілася і познайомилася з В. І. Леніним, за його пропозицією взяла участь у конференції закордонних секцій РСДРП.

Але скоро Є. Б. Бош і Г. Л. Пятаков стали в опозицію до В. І. Леніна, вступили в так звану Божійську групу (Божі — передмістя Лозанни), до якої входили М. І. Бухарін, М. В. Криленко, О. Ф. Розмирович та ін. Група розійшлася з ЦК РСДРП в розумінні значення національного питання, виступала проти визнання права націй на самовизначення. Ця помилкова позиція, а також фракційна діяльність М. І. Бухаріна, Г. Л. Пятакова і Є. Б. Бош в редакції журналу «Коммунист» змусила ЦК РСДРП припинити на № 1—2 випуск цього органу. Особисто Бош В. І. Ленін критикував також за примиренство до оборонців та схильність до інтриганства. Отже, Євгенія Богданівна несе свою частку вини за ту шкоду, яку ця група завдала інтересам партії. З кінця 1915 р. Є. Б. Бош і Г. Л. Пятаков перебували в Стокгольмі, пізніше — в Христіанії (Осло). Пятаков писав статті, в яких продовжував розвивати помилкові погляди з національного питання. Бош поділяла ці погляди, але разом з тим активно їх не пропагувала.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції Є. Б. Бош і Г. Л. Пятаков повернулися в Росію. 13 березня 1917 р. Бош у Петрограді на засіданні Російського бюро ЦК партії доповіла про директивну телеграму В. І. Леніна. В ній Володимир Ілліч визначив ті тактичні завдання, які пізніше були детально викладені в його «Листах з далека» і Квітневих тезах.

На жаль, Є. Б. Бош не зрозуміла нової ленінської тактики, викладеної в цих документах. Зокрема, вона негативно поставилася до Квітневих тез В. І. Леніна. Пізніше, в спогадах про зустрічі з Леніним, Євгенія Богданівна писала, що не поділяла лише одну тезу — про робітничий контроль над виробництвом¹⁸. У такій інтерпретації цей сюжет за спогадами Є. Б. Бош відображений у Біохроніці В. І. Леніна¹⁹. Однак насправді Бош виступала проти тез Леніна в цілому.

Повернувшись до Києва, Є. Б. Бош і Г. Л. Пятаков 23 березня 1917 р. зробили на засіданні Київського комітету РСДРП доповідь «Про платформу ЦК і партійну нараду, що скликається на 28 березня». Сама постановка питання свідчить про те, що ленінська «Телеграма більшовикам, що від'їздять в Росію», доповідачами була ігнорована. Бош і Пятаков були на цьому засіданні введені до складу Київського комітету, а також увійшли в утворену комітетом спеціальну комісію для розробки його політичної платформи. Ця комісія вже наступного дня представила в комітет розроблений Г. Л. Пятаковим проект платформи і домоглася його схвалення комітетом. 6 квітня комітет добився схвалення платформи загальними зборами Київської більшовицької організації. Суть платформи була чітко сформульована вже в першому абзаці: «Ми вважаємо, що розвиток продуктивних сил і соціальна міць пролетаріату не досягли в Росії того рівня, за якого робітничий клас може здійснити соціалістичний переворот. Встанов-

¹⁸ Бош Е. Встречи и беседы с Владимиром Ильичем.— С. 163.

¹⁹ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1973.— Т. 4.— С. 121.

лення соціалістичного ладу, який є кінцевою метою нашої діяльності, не входить тому в число завдань, які стоять перед нами у ході революції, що здійснюється»²⁰.

На шести засіданнях комітету (7, 9, 10, 11, 13 і 14 квітня) ця помилкова платформа протиставлялася Квітневим тезам В. І. Леніна. Зрештою, комітет відхилив ленінські тези як «в цілому неприйнятні» і залишився «при своїй попередній платформі». Наступного дня загальні збори Київської організації відхилили цю резолюцію комітету, ухвалили продовжити обговорення ленінських тез і опублікувати їх у газеті «Голос соціал-демократа», що комітет, вдавшись до фракційних прийомів, не виконав.

Ставлення Є. Б. Бош до тез В. І. Леніна зафіксоване в протокольному записі її виступу на загальних зборах організації 15 квітня 1917 р. «Бош говорить,— зазначено там,— що платформа Київського комітету докорінно розходиться з тезами. Тов. Ленін визнає можливим соціалістичний переворот, у нас можливий тільки демократичний переворот. Говорячи про соціалістичний переворот, ми підтримуємо контрреволюцію. Тов. Ленін говорить — геть Тимчасовий уряд,— а Київська організація говорить: ми критикуємо Тимчасовий уряд, ми боремося з ним, викриваємо, але не зштовхуємо. Тов. Ленін говорить — не Установчі збори,— а ми вимагаємо Установчих зборів... Ми повинні підтримувати резолюцію Київського комітету, тепер час настільки серйозний, що дотримуватися авторитетів неможливо»²¹.

Не торкаючись помилкових тлумачень деяких положень Квітневих тез Леніна, відзначимо, що Є. Б. Бош була їх противником в цілому. Саме враховуючи цей факт, група Г. Л. Пятакова на загальних зборах 19 квітня домоглася перегляду рішення зборів від 15 квітня і обрання Є. Б. Бош до складу делегації від Київської організації на VII (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б), позбавивши при цьому повноважень делегата конференції М. О. Савельєва — прихильника Квітневих тез Леніна.

На середину квітня 1917 р. Є. Б. Бош ще не зажила собі великого авторитету в Київській організації, особливо серед тих її членів, які поділяли погляди В. І. Леніна. Але її підтримувала та частина організації, яка пам'ятала її революційну роботу в Києві в 1910—1912 рр., або знала про неї. Напевне, це зумовило на окружній нараді 15—17 квітня її обрання головою окружного комітету більшовиків Південно-Західного краю.

Присутність на Квітневій конференції, уважне ставлення до всіх виступів, розмова з В. І. Леніним під час роботи конференції — все це дало Є. Б. Бош поштовх до перегляду її позицій щодо стратегії і тактики партії, переконало в правильності ленінського курсу на соціалістичну революцію.

Повернувшись з конференції, Є. Б. Бош взяла активну участь у здійсненні цього курсу як у Київській організації, так і в інших організаціях Південно-Західного краю. Вона роз'яснювала політичні завдання партії на засіданнях Київського комітету РСДРП(б), більшовицьких фракцій Ради робітничих депутатів, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок, стимулюючи посилення підготовки мас до соціалістичної революції. При цьому їй доводилося не тільки викривати меншовиків, есерів та інших угодовців, а й боротися проти опортуністично настроєної більшості Київського комітету, яка задовольнялася наслідками Лютневої революції і не вела підготовки до революції соціалістичної.

У цій діяльності в міру посилення політичної активності Є. Б. Бош зростала її роль в організації сил київських більшовиків. При утворен-

²⁰ Голос соціал-демократа.— 1917.— 9 апр.

²¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— Киев, 1928.— С. 37.

ні постійно діючої загальноміської конференції більшовиків Києва Бош була обрана до її складу. 28 травня 1917 р. на другому засіданні конференції Є. Б. Бош була переобрана членом Київського комітету РСДРП(б). Пізніше вона переобиралася в комітет ще двічі — в серпні та вересні. Ще більшу увагу приділяла Є. Б. Бош окружній організації більшовиків Південно-Західного краю. Як голова окружного комітету, вона зміцнювала партійні організації на місцях, сприяла розмежуванню більшовиків з меншовіками в об'єднаних соціал-демократичних організаціях і утворенню окремих більшовицьких організацій. Напередодні обласної партійної конференції Євгенія Богданівна особисто відвідала ряд місцевих організацій Південно-Західного краю, а за його межами побувала в Єлисаветграді, Миколаєві та Одесі. До участі в конференції були також запрошені Катеринославська і Харківська організації. Напевне, в цих діях виявилось прагнення до більш широкого, не обласного, а всеукраїнського об'єднання більшовиків.

10—12 липня 1917 р. в Києві під керівництвом Є. Б. Бош відбулась обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю. Крім делегатів від області, в ній брали участь також представники Харківської та Одеської організацій. Однак яких-небудь даних про обговорення на конференції питання про утворення всеукраїнського центру більшовиків не виявлено. Представник ЦК РСДРП(б) М. В. Криленко зробив на конференції доповідь про поточний момент. Є. Б. Бош відкрила обговорення питання і підбила підсумки дискусії. Делегати конференції констатували закінчення двовладдя, необхідність вироблення нової тактики партії, але чітко визначити її не змогли. Конференція закликала більшовиків до зміцнення впливу в Радах, посилення революційної роботи серед трудящих. Був обраний обласний комітет більшовиків з 9 членів на чолі з Є. Б. Бош. Конференція вручила Бош мандат делегата на VI з'їзд РСДРП(б).

Хоч Є. Б. Бош не виступала на з'їзді, вона цілком поділяла його рішення. 6 серпня на засіданні загальноміської конференції більшовиків делегат зробила ґрунтовну доповідь про з'їзд, піддала критиці Г. Л. Пятакова та його однодумців за їх небажання готуватися до вирішальних боїв. За її пропозицією конференція схвалила резолюцію, якою зобов'язалася здійснювати рішення з'їзду. Пізніше постанови VI з'їзду РСДРП(б) були покладені в основу доповіді Бош 12 вересня на обласній нараді більшовиків.

Палка революціонерка критикувала Київський комітет більшовиків за вступ його представників 9 серпня 1917 р. до буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Цей крок суперечив курсу VI з'їзду партії. Ще більше обурення Бош, а пізніше і критику ЦК РСДРП(б), викликав вступ голови Київського комітету Г. Л. Пятакова в період боротьби з корніловщиною в фальшивий коаліційний «Комітет по охороні революції». З ініціативи Євгенії Богданівни 24 і 26 вересня відбулися екстренні засідання Київської загальноміської конференції РСДРП(б). В доповіді про поточний момент, по-ленінськи оцінюючи становище в країні і завдання партії, вона вимагала відкликання більшовицької фракції з Демократичної наради і Передпарламенту, підготовки рішучого наступу на ворога. «Другий етап революції, коли влада має перейти в руки робітників і бідніших селян, наступив, — говорила вона. — Тому всякі умовляння і поступки, які гальмують хід революції, неприпустимі»²². Висловлені Є. Б. Бош ідеї були відбиті у резолюції конференції. Було вирішено відкликати Г. Л. Пятакова з Передпарламенту.

З літа 1917 р. Є. Б. Бош виступала активним діячем революції. В свою чергу, революція формувала її як пролетарського революціонера і політичного бійця. Досить порівняти її доповіді на загально-

²² Голос социал-демократа.— 1917. — 29 сентября.

міських конференціях 6 серпня і 24 вересня з виступом на загальних зборах Київської організації 15 квітня, щоб побачити, як далеко пішла вона вперед у своєму політичному зростанні. Після VI з'їзду РСДРП(б) Є. Б. Бош особисто і керований нею обласний партійний комітет посилювали революційну роботу в армії. В серпні, вересні і жовтні Євгенія Богданівна побувала в багатьох частинах Південно-Західного і Румунського фронтів, розташованих в районах Вінниці та Могилів-Подільського. Її виступи перед фронтовиками та організаторська робота сприяли не тільки роз'ясненню політики більшовицької партії, а й згуртуванню армійських більшовиків. Зокрема, за її активної участі були утворені обласне бюро військових організацій РСДРП (більшовиків і інтернаціоналістів) Південно-Західного фронту та бюро таких організацій VIII армії Румунського фронту.

Під час Жовтневої перемоги в Петрограді Є. Б. Бош перебувала у Вінниці, де була одним з керівників збройного повстання проти військ Тимчасового уряду. Повернувшись 10 листопада в Київ, вона зосередилася на підготовці всеукраїнського з'їзду більшовиків та з'їзду Рад України.

3—5 грудня 1917 р. у Києві відбувся Обласний (Крайовий) з'їзд РСДРП(б), який донедавна в літературі неправомірно називався Всеукраїнською нарадою більшовиків або обласним з'їздом більшовиків Південно-Західного краю. Насправді, з'їзд скликався як форум більшовиків всієї України. І хоч він не став таким, бо на нього не направили делегатів партійні організації Донецько-Криворізької області та Півдня України (за винятком Катеринославської та Єлисаветградської організацій), його рішення мали всеукраїнське значення. На з'їзді Є. Б. Бош виступила з доповіддю «Організація центральної влади на Україні». Поряд з правильним визначенням шляхів формування центрального органу Радянської влади на Україні її доповідь містила рецидиви незжитих помилок в національному питанні, які критикувалися іншими делегатами. Бош не дотримувалася послідовних позицій і при обговоренні питання «Крайовий орган і робота в краї». З'їзд проголосив всеукраїнське об'єднання більшовиків під назвою «РСДРП(б) — Соціал-демократія України». Євгенія Богданівна ввійшла до складу обраного на з'їзді Головного комітету Соціал-демократії України.

Якщо Обласний (Крайовий) з'їзд РСДРП(б) пройшов в основному успішно, то скликаний у Києві на початку грудня 1917 р. Всеукраїнський з'їзд Рад був зірваний Центральною радою, яка направила на нього до 2 тис. своїх послідовників, що перетворили з'їзд у націоналістичне збіговисько. За закликотом Є. Б. Бош законно обрані на з'їзд делегати Рад залишили Київ і переїхали в Харків, де об'єдналися з делегатами III Донецько-Криворізького обласного з'їзду Рад і провели 11—12 (24—25 грудня) 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд проголосив Україну республікою Рад, заявив про її федеративний зв'язок з Радянською Росією, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України. Є. Б. Бош була одним з 41 його членів. 17 грудня ЦВК Рад утворив Радянський Уряд України — Народний Секретаріат. Бош увійшла до його складу як народний секретар внутрішніх справ.

Протягом грудня 1917 — січня 1918 р. Є. Б. Бош перебувала в Харкові, активно працюючи в уряді, в кінці січня разом з усім урядом переїхала до Києва. Обов'язки її ускладнилися, оскільки доводилося не тільки займатися організацією Радянської влади на місцях, а й брати участь у боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією та німецько-австрійськими загарбниками.

На початку березня 1918 р., будучи незгодною з підписаним Брестським миром, за яким Радянська Росія змушена була визнати угоду Центральної ради з німецько-австрійським блоком, Є. Б. Бош перейшла на «лівокомуністичні» позиції. Вона відмовилася переїхати з Полтави в Катеринослав, щоб взяти участь у II Всеукраїнському з'їзді

Рад, залишила посаду народного секретаря, стала політпрацівником у військовій групі В. М. Примакова. За два місяці боїв з німецькими військами в складі цієї групи Бош пройшла шлях від Бахмача і Котопта через Ромни, Лохвицю, Гадяч, Зеньків, Охтирку, Богодухів до Люботина і Мерефи. Це було важке фізичне випробування для людини слабого здоров'я, і дочка Марія вивезла хвору матір у Таганрог.

В цей час у Таганрозі зібралася партійна нарада більшовиків України. Є. Б. Бош знала про неї, але не взяла в ній участі не тільки через хворобу, а й тому, що ще не позбавилася «лівокомуністичних» настроїв. Дочка відвезла матір у Липецьк, що на Тамбовщині. Трохи підлікувавши там серце і легені, Бош розпочала роботу над рукописом «Національний уряд та Радянська влада на Україні», який закінчила і видала в Москві.

З кінця червня 1918 р. Є. Б. Бош була агітатором Московського комітету РКП(б). 5—12 липня була присутня на I з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України. Але відчувала себе на з'їзді гостею, оскільки не брала участі в його підготовці, відірвалася від подій на Україні. Відчуженням від старих товаришів пояснюється і її відмова від пропозиції ввійти до складу ЦК КП(б)У.

В кінці червня Євгенія Богданівна була запрошена до В. І. Леніна в Кремль. Володимир Ілліч розпитував її про становище на Україні, про діяльність Рад і партійних організацій на Тамбовщині. Невдовзі після цього В. І. Ленін і Я. М. Свердлов направили Бош на партійну і радянську роботу в Пензу, доручивши їй вжити рішучих заходів щодо приборкання куркульсько-лівоесерівських повстань і посилення заготівель хліба. У Пензі Є. Б. Бош була обрана головою губкому РКП(б) і членом губвиконкому Рад. Діючи енергійно, спираючись на губернську партійну організацію, поборовши опір нерішучих і пасивних елементів, Бош виконала поставлені перед нею завдання. При цьому доводилося не раз звертатися по допомогу до В. І. Леніна, обмінюватися з ним телеграмами. Товариші по роботі обрали Є. Б. Бош делегатом VI Надзвичайного з'їзду Рад. В Москві на з'їзді вона слухала доповідь В. І. Леніна про першу річницю Жовтневої революції, брала участь у святкуванні цієї події на вулицях міста.

В кінці 1918 р. склалося тривожне становище на Східному і Південному фронтах. Враховуючи політичний досвід Є. Б. Бош, ЦК РКП(б) направив її на Південний фронт, де вона була призначена завідуючою політвідділом Реввійськради фронту. Керуючи роботою політорганів і політпрацівників XI і XII армій, розташованих в Астрахані, Північному Кавказі і Закавказзі, Є. Б. Бош добивалася підвищення боєздатності частин Червоної Армії. По приїзді в Астрахань вона була обрана членом губкому РКП(б), а в лютому 1919 р. — делегатом VIII з'їзду партії. Робота в Астрахані була затьмарена конфліктом з головою РВР фронту О. Г. Шляпниковим, який втручався в роботу місцевих партійних і радянських органів. І хоч Є. Б. Бош у цьому конфлікті була права, при його розгляді комісією ЦК РКП(б) дістали осуд і неправі, і праві. Так на серце вразливої жінки ліг ще один шрам кривди.

Після VIII з'їзду ЦК РКП(б) направив Є. Б. Бош у Білорусію. Спершу вона розслідувала причини білогвардійського заколоту, що мав місце на Гомельщині. Потім у Мінську Євгенія Богданівна вела партійну і радянську роботу як член Ради Оборони молоді Литовсько-Білоруської СРР. Щоб допомогти в озброєнні робітничих батальйонів Мінська, 31 травня 1919 р. вона була на прийомі у В. І. Леніна.

Але надмірне напруження знову викликало загострення хвороби. Важко захворівши, в червні Є. Б. Бош поїхала до дочок у Київ. Не встигла вона відпочити, як перебіг подій у боротьбі з Денікіним знову покликав її в ряди борців. З кінця липня як особливий уповноважений Раднаркомом УСРР вона брала участь у політичній та продовольчій

роботі в прифронтовій зоні в Полтавській, Київській і Чернігівській губерніях, а пізніше займалася організацією партизанських загонів для боротьби з денікінцями.

У зв'язку з новим загостренням хвороби наприкінці листопада 1919 р. Є. Б. Бош виїхала на лікування в Москву. По приїзді вона хотіла побачитися і поговорити з Леніним, однак Володимир Ілліч був зайнятий на засіданні і просив її зателефонувати йому наступного дня. Напевне, розмова не відбулась, бо тоді ж хвороба надовго прикувала Бош до ліжка. Проте під час нападу білополяків вона звернулася в ЦК РКП(б) з проханням направити її на Західний фронт. ЦК відмовив і рекомендував їй продовжити лікування. На повторне прохання Оргбюро ЦК направило Євгенію Богданівну на роботу в ЦК Всеросійської спілки працівників землі і лісу. Через рік вона працювала в Наркоматі освіти в комісії Центроспілки і Наркомпроду по допомозі голодуючим, пізніше — в Наркоматі робітничо-селянської інспекції.

Але працювати Є. Б. Бош було все важче. Піклуючись про її здоров'я, ЦК РКП(б) посилав її на лікування в Грузію, в Німеччину та Італію. Перебуваючи в Тифлісі, на початку 1922 р. Євгенія Богданівна стала писати свою автобіографію — у вигляді листів, звернутих до дочок. Писалася вона з перервами в Москві і Мерано (Італія), але виявилася незакінченою, з доведенням подій лише до березня 1919 р. Відчуваючи, що сил стає все менше, Бош відклала завершення автобіографії і зосередилася на написанні мемуарної праці «Рік боротьби». В ній висвітлена широка панорама діяльності більшовиків Києва, Південно-Західного краю, всієї України в рік боротьби за перемогу соціалістичної революції і встановлення влади Рад. Незважаючи на окремі недоліки і фактичні неточності вона є кращою мемуарною працею про події Великої революції на Україні. Є. Б. Бош побачила лише дві глави своєї книги, надруковані в журналі «Пролетарская революция». Книга вийшла вже після смерті її автора. 5 січня 1925 р., коли хвороба стала нестерпною, Бош позбавила себе життя.

У складній долі Є. Б. Бош героїчне і трагічне існували поряд. Вся її політична діяльність була зразком подвижницького, самовідданого служіння ленінській партії і соціалістичній революції. Разом з тим її життя наповнене й трагічним звучанням. Прогресуюча хвороба, стресові ситуації, досада на себе за допущені промахи і помилки — все це скорочувало їй життя, як у відомому творі О. Бальзака скорочувався розмір шагреневої шкіри. І все ж енергія, творчі сили переважали трагічне. Її дух був завжди високим. І сама смерть, заподіяна власною рукою, викликає не осуд, а розуміння. Пам'ять про славу революціонерку, її твори мають посісти належне місце в ідеологічній скарбниці Комуністичної партії, служити завданням виховання молоді на революційних традиціях.

Одержано 12.05.89.

Освещается жизненный путь и политическая деятельность Е. Б. Бош — соратницы В. И. Ленина, члена Коммунистической партии с 1901 г., внесшей большой вклад в революционное движение, укрепление большевистских организаций, победу Великого Октября на Украине, в защиту завоеванной социалистической революции в годы гражданской войны.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Голод на Україні (1931—1933 рр.) *

Надзвичайно напруженими були зима та весна 1932 р., про що й розповідається в цій публікації. Географія голоду на той час значно розширилась, охопивши сільські райони Харківської, Київської, Вінницької, Одеської, Дніпропетровської областей. Як і минулого року люди тяжко голодували, споживали різні сурогати, жмиху, жолуді, навіть дохлятину (док. № 17).

Причина голоднечі була та ж сама: масове вилучення хліба, байдуже й безвідповідальне зволікання з розподілом прибутків на зароблені колгоспниками трудовні. В березні 1932 р. ЦК КП(б)У, розглянувши наслідки роботи колгоспів за 1931 р., запропонував закінчити всі розрахунки на трудовні до початку весняної сівби 1932 р.¹ Однак завдання по хлібозаготівлі надходили безперервно, їх можна було виконати тільки за рахунок масового вилучення всього наявного хліба. Про які ж остаточні розрахунки могла йти мова, коли забирали навіть вже зароблене. Колгоспники з артiлі «Більшовик» на Харківщині писали в березні 1932 р. до ВУЦВКу, що «здали свій хліб державі, який получили на трудовні. Хліб, який був в коморах артiлі, вивезли весь, ще й посівматеріалу захватили» (док. № 15). Ще й у травні 1932 р. жодного кілограма зерна не видали колгоспникам 15% господарств Харківської, 16% — Вінницької та 28% Київської областей. В республіці п'ята частина колгоспів не завершила розрахунки на трудовні².

Сотні тисяч людей фактично залишилися без засобів до існування, а ті 200—300 г хліба, які видавали працездатним колгоспникам, не могли врятувати їх родини від голоду. Трагізм становища поглиблювався ще й тим, що селяни не одержували хліба протягом довгого часу. «Ми самі орали, і сіяли, і собирали, заплатили продналог, і самооблог, і страховку, — скаржилися до ВУЦВКу одноосібники з с. Ріжків на Київщині у лютому 1932 р., — ми вже голодуємо 7 місяців» (док. № 12). «Хліба в нашій артiлі нам перестали давати ще з грудня 1931 р.,» — писав у квітні 1932 р. колгоспник П. Т. Барибін (док. № 16). Селяни з Білоцерківщини повідомляли, що «члени колгоспу не одержують жодного фунта хліба з 1 листопада 1931 р., вивезено хліб до одного фунта в хлібозаготівлю. Дайте хліба!» (док. № 14). І так волали від відчаю майже всі селяни, про що свідчать документи.

Найбільше листів надходило саме на початку 1932 р., коли люди вже опухали і вмирали від голоду.

Втративши останню надію на одержання заробленого хліба, селяни самі собі здобували його різними шляхами. Деякі купували на ринку, продавали власне майно, міняли особисті речі на зерно за межами республіки. Та біля сіл, на шляхах, по залізницях їх перехоплювали заслонні загони, які відбирали хліб, ще й називали їх спекулянтами. Саме про це і писали колгоспники з обуренням (док. № 16). У квітні 1932 року дії таких загонів були заборонені, однак на місцях свавілля продовжувалося. Під тиском обставин (плани хлібоздачі, продовольча криза, голод, самоуправство службових осіб) у багатьох селян відбирали їхній хлібний скарб. Вони поверталися до голодуючої сім'ї здебільшого ні з чим.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1989.—№ 7.—С. 99—111.

¹ Комуніст.—1932.—29 берез.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 10, спр. 464, арк. 275.

При такому згубному становищі села звужувалися можливості продовольчого постачання промислових центрів. Уряд України терміново вживав заходів для допомоги населенню. Зокрема, на березень—червень 1932 р. було виділено 308 тис. т хліба для централізованого постачання. Проте воно не забезпечувало повністю і без того зменшені норми споживання, тому II та III категорії споживачів переводилися на децентралізовані поставки, особливо в сільських місцевостях і непромислових центрах. Це означало, що на місцях у межах встановленого плану постачання можна було заготовити деяку кількість хліба, якого не вистачало: в Харківській області — 5 тис. т, Дніпропетровській — 6,5, Одеській — 2,5, Київській — 4, Вінницькій — 1,6, АМСРР — 150 т, а у районах Донбасу — 1,5 тис. т.³ Застосовувалися й інші термінові заходи, але централізовані хлібні та інші продовольчі ресурси були обмежені, допомога була нестійкою й недостатньою. Під продрозкладку фактично забиралося все.

Численні факти голодування зафіксовані, зокрема, в документах приймальні голови ВУЦВКу Г. І. Петровського. Специфіка діловодства тих часів полягала в тому, що при пересиланні листів на місця, коротко викладався їх зміст. Отже, навіть при відсутності оригіналу, лише на основі супровідних листів ВУЦВКу, текст яких збережено (крім підписів), автори цієї публікації склали інформацію з розпоряджень приймальні ВУЦВКу на місця, яка доповнює зміст інших матеріалів про голод*.

Тяжкі поневір'яння селян, звичайно, не могли не позначитися на дезорганізації сільськогосподарського виробництва, особливо на проведенні весняної посівкампанії 1932 р. Тоді залишилося незасіяними понад 2 млн. га землі⁴. Не було чим і кому сіяти, бо майже все посівне зерно вилучили. Знесилені голодом люди працювали мляво, не виходили в поле, а то й просто розбігалися в пошуках кращої долі (док. № 15, 17). Згодом це обернулося значними втратами: низьким урожаєм (нерідко й незібраним), загальним зменшенням валового збору зернових, постійною загрозою недосіву осіннього клину під майбутній урожай. Створювалася ситуація, коли причини й наслідки були тісно пов'язані між собою, оберталися з фатальною неминучістю вже заведеного сталінського механізму визиску. Все залишалося без змін, бо і надалі хлібна криза не була подолана. Примара голоду нависла над людьми.

В. І. Марочко (Київ), Є. П. Шаталіна (Київ)

Док. № 11

Лист до Й. В. Сталіна робітника Бартка К. А. про додатковий план хлібоздачі й пониження гідності його батька з с. Мачухи під час хлібозаготівлі на Вінниччині

20 січня 1932 р.

Лично тов. Сталіну

От рабочего гор. Одессы, ул. Торговая № 3,
кв. 13 Бартко Корнея Архиповича

Жалоба

Прошу рассмотреть и принять во внимание. Мой отец живет в селе Мачуха Брацлавского района УССР. Бартко Архип Л. до революции был бедняк. В настоящее время колхозник и инвалид. Получил от колхоза врожаю всего 35 пудов всех культур. Из них было отдано государству 22 пуда и на семена 9 пудов, из них осталось кушать 4 пуда.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 279, арк. 107.

* Складена за: ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 147; оп. 8, спр. 108, 109, 112, 117.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 14, спр. 81, арк. 3.

Семья из 4-х человек — отец 60 лет, мать 58 лет, сестра 18 лет, брат 9 лет. Несмотря на это, местная власть вторично облагает отца 28 пудов, зная о том, что хлеба нет и пришли последних 3 пуда зерна забрали. И осталось 20 фунтов гороха, хотели забрать, но отец не хотел дать, так они его назвали злейшим неплательщиком и арестовали, посадили на 4 дня и написали бумажку такую: «Я злісний контрактант Бартко Архип, сховав свій хліб в ямі і не хочу його здати раддержаві». При сем прилагаю эту записку*, которую писал представитель района т. Шафиро. И много таких фактов делается. А посему прошу принять на это соответствующие меры**.

20.1.32 р. Проситель Бартко

Эту бумажку прицепили до головы отца и водили по селу, грубо обращались и называли разными бранными словами.

В чем и подписуюсь Бартко

Мое социальное положение в настоящее время рабочий, бывший комсостав, демобилизован 1929 г.

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 117, арк. 424. Оригінал. Рукопис.

Док. № 12

Скарга одноосібників с. Ріжків на Київщині до ВУЦВКу про вилучення хліба, землі, майна та 7-місячне голодування

15 лютого 1932 р.

Харків, 1932 р. 15 лютого

До голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету

Від громадян одноосібників села Ріжок,

Тарашанського р-ну, Білоцерківського округу на Київщині

Скарга

Сердечно просимо голову Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету не прийміть в обіду, ми уже звертаємося з проханням в третій раз**, і ми щиро дякуємо, наші заяви прийшли у сільраду. Но сільрада нікотрого пояснення не дає на Вашу резолюцію. Не розраховалася з кожним одноосібником. Був допит такий по 20 чоловік в день визивать на розрахунки, но цього вони не зробили, а визвали тільки декого. А ще стали приймать більші міри. Іменно стали забирать кури, гуси, качки, овечки, одержу у хатах. Коміни валять, жить не дають і хліба, на которому ми працювали ще в 1931 р., не дали й одного снопа. І не дають. Ми самі орали, і сіяли, і собирали, заплатили продналог, і самооблог, і страховку. Ми уже голодуємо 7 місяців і уже поїли усю картоп-

* В архівній справі дійсно є така записка з відповідним текстом.

** На прохання ВУЦВКу Брацлавська РайКК-РСІ 25.1.32 р. розглянула на своєму засіданні питання «Про перекручування лінії партії та уряду в справі хлібозаготівлі з боку уповноваженого РВК по с. Мачуха тов. Шафіра» й ухвалила:

«І. Констатувати, що тов. Шафір Н. М., член КП(б)У, працюючи уповноваженим РВК у справі хлібозаготівлі в с. Мачусі замість організації масової роботи серед колгоспників, одноосібників проводив голе адміністрування, а саме: а) наклеювання папірців на контрактантів з написом «я злодій, украв у держави хліб»; б) загрожування Краєвській Фросині наганом, погрожуючи застрелити її в разі вона не виконає завдання в хлібозаготівлі; в) примушування роздягатись. Всі ці факти викривлення лінії партії та уряду є антипартійні вчинки, які використовує глитаї з тим, щоб зірвати план хлібозаготівлі. Внаслідок цього по с. Мачусі виконано місячний план хлібозаготівлі лише на 16%. Виходячи з вищезазначеного, РКК ухвалює: Шафіра Н. М. за перекручування лінії партії, замість організації колгоспних і одноосібних мас на виконання хлібозаготівель, за голе адміністрування — з лав КП(б)У виключити. Запропонувати новому уповноваженому с. Мачухи тов. Дехтяру та всім уповноваженим провести масову роз'яснювальну роботу серед людності сіл району з тим, щоб засудивши перекручування лінії партії та уряду, в найкоротший термін вивершити плани хлібозаготівлі. Голова РКК Незнамов». Засуджуючи примусові методи вилучення хліба, Брацлавська, як і інші районні контрольні комісії, однак, не вдавалися до причин неодноразових позапланових завдань селянам, які вони не могли виконати через відсутність зерна.

* Справа тяглася з жовтня 1931 р.

лю. Крайне голодаємо. То ми сердечно просимо Голову Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету звернути увагу на наше прохання і дати особе розпорядження, щоб нам дала Ріжецька сільрада хліба на харчі крайне голодаючим. А друге — ми щиро просимо Голову Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, щоб по Вашому розпорядженню повернула нам Ріжецька сільрада яровий посівматеріал різних культур й фураж для коней. Коні, вози, упряж і усей земельний реманент, і землю ту, котру нам наділила держава 1928 року. Но що касається нашого життя, [то] сільрада наложила на нас тверде завдання по 250 пудів хліба і менше, котрого ми не маємо уже 7 місяців, хліба не дають. А по нашому проханню може ми фактично просимо, то назначте контрольну комісію, нехай сконтролізує наш маєтковий стан. За все вищенаписане ми щиро просимо Голову Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету — не відмовте нашого прохання, одноосібного сектора села Ріжок. Крім цього усього, то ще сільрада наложила одноразовий податок, т. е. 17 руб. з кожного господаря, но ми не маємо средства.

Крайне голодаючі, просимо не відмовити прохання нашого*.
ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 7, спр. 147, арк. 47—48. Оригінал. Рукопис

Док. № 13

**Доповідна записка завідуючої дитбудинком у м. Пирятині
П. С. Чернкової Наркомосу УСРР про виснаження дітей від
недоїдання, холоду та хвороб**

6 березня 1932 р.

Наркомосу УСРР

Зав. детдомом № 4 м. Пирятинна
на Лубенщині Чернкової П. С.

Докладная записка

Работаю зав. детдомом № 4 с 15 октября 1931 г., где имеется 72 детей, из них 17 детей школьного возраста и 55 дошкольного, начиная с 4-х лет до 8. Положение детей в настоящее время очень плохое. Питаются дети плохо. Получают по 300 гр. житняка или ячменного хлеба, которого еле хватает на три раза в день, когда дети такого возраста должны получать пищу 4 раза, жиров дается местными снабжающими организациями без всякой и ниже всякой нормы. С жирами еще как-нибудь можно обойтись, но в отношении круп, кроме гороха, которым все время приходится кормить детей, больше ничего не дается, если по счастливой случайности удастся заву достать на 2-3 каши в месяц. В [РИНО] лежат наряды на продукты, показываются завам или выдаются на руки. Изо дня в день приходится обивать пороги местных организаций — райснаб, райспилка и гороно, ответ везде один: «у нас

* ВУЦВК переслав всі попередні листи селян Таращанському райвиконкому й одержав відповідь наприкінці грудня 1931 р., в якій, зокрема, зазначалося, що «77 одноосібних господарств у весняну посівкампанію відмовилися сіяти ярий клин на визначеному їм масиві, й цей масив був засіяний колгоспом, для чого було мобілізовано весь наявний реманент, тяглову силу та посівматеріал в індивідуальних господарствах. Весь реманент та коні знаходяться в сучасний мент в колгоспі, тому що індивідуальні господарства відмовилися такі брати, коли їм колгосп повертав».

Вилучивши засоби виробництва і звинувативши селян у «відмові» їх одержання, РВК позбавив одноосібників урожаю ярих культур, тому що «посіву в індивідуальних господарствах не було». З озимого врожаю 1931 р. вони здавали хліб державі по контрактації, частині господарств було доведено «тверде завдання». За невиконання плану хлібозаготівлі зерно стягувалося «в безспірному порядку» та накладався штраф. Озимий клин, який належав індивідуальним господарствам, але засіяний колгоспом, повертався їм на умовах сплати витрат посівзерна. Ярий клин одноосібникам було повернено.

В цьому та інших документах відбилися суперечності та перегини щодо одноосібників. Це призводило до поступового занепаду їхніх господарств. Невдоволені ходом вирішення своїх справ на місцях, селяни неодноразово зверталися до центральних органів влади за допомогою.

ничего нет, дать не можем, ждите, когда будет» и т. п. А между тем, дети от плохого питания истощены донельзя, некоторые дошкольнята лежат от слабости в постели. Врачи прописывают усиленное питание, тепло, воздух, и дали свое заключение, что нет ни одного нормального здорового ребенка. У всех без исключения острое малокровие, золотушное, гнойное воспаление ушей, [другие] болезни. Рыбий жир, прописанный врачом, в Пирятине всю зиму совершенно нет. Вот вам пример. Один ребенок был слепой, отправила его в Прилуцкую детскую лечебницу, через месяц приехал здоровым, пробыл здесь 2 недели и снова старая история.

На воздух выводить детей нет возможности, есть кое-какие ботинки, но нет чулок и теплой одежды. В помещении такой холод, что малышата пообморазивали руки и ноги. Топить нечем, кроме мокрого торфа и мокрых дров ничего не дается. Везде один ответ — «у нас нет, дать ничего не можем».

А между тем, дети пропадают от плохого питания и холода, и без теплой одежды. Предлагалось купить одежду из сельфонда, но по таким ценам, что нам бюджета хватит только на $\frac{1}{3}$ детей. На придбання реманенту и одежды, постельной принадлежности дано на ребенка 60 руб. в год. В горпо детское демисезонное пальто — 25 руб., ситцевое платье по харьковскому наряду ценится 1 руб. 50 коп., а с наценками Пирятин — 5 руб. 70 коп. Спрашивается, можно ли одеть детей на тот бюджет, что дается миськрадой? Никто этим вопросом не занимается, ни миськрада, ни роно, а детей присылают, кому ни лень — и миськрада, и Рино, и милиция, а позаботиться некому. Руководства в работе никакого нет, работать приходится как умеешь. Обслуживание медпомощи то же самое. Дети больные валяются по нескольку дней душ по 10 с высокой температурой. Водить в поликлинику далеко и нет возможности малышат, врача не допросишься, а если и дадут, то со скандалом. В течение 2-х месяцев, т. е. [с] 7 ноября совсем не было. На медикаменты тоже средств не дается, приходится тратить из хозрасходов. Зачастую подкидываются дети-грудники, приходится отправлять в Прилуки, миськрада тоже средств не дает, приходится отправлять за счет детдома. В течение двух месяцев отправлено 4 детей, потрачено 40 руб.

В помещении детдома можно только поместить 40—45 детей, а у нас 72. Теснота невозможная, постельной принадлежности не хватает, спят по 2 на кровати. На занятиях за столом давят друг друга, что мешает нормальным занятиям. В группе дошколят вместо 15 детей по 26—29 детей. Выхователям такая перегрузка не дает возможности охватить как следует детей и сколько ни говорится об этом в РИНО — бесполезно. Из 72 детей 10 детей дефективных, которые мешают нормальным занятиям здоровых. Дефективные дети находятся вместе в одной спальне со здоровыми, почти все делают под себя и отравляют остальных здоровых, что делает положение детей невыносимым, [но] другого помещения нет. Были присланы анкеты дефективным детям, заполнили, послали в отдел [в] справах отсталых детей, получили ответ, что если детям этим нет полных 8 лет, об изъятии из нашего дома вопрос отпадает. Спрашивается, а что же делать с ними дальше? Смотреть за ними нет персонала, заняться с ними при таком количестве нет возможности.

По моему мнению, среди нормальных здоровых детей держать [их] просто преступление. Нужно создать нормальные условия развиваться остальным, и может быть, подлечить их, и что-либо из них выйдет, а детдом здоровых разгрузить и дать возможность нормально работать.

Исходя из вышесказанного, прошу Наркомос дать свое распоряжение о нормальном плановом снабжении продуктами, одеждой и также рыбьим жиром и медпомощью.

На сегодняшний день имеется несколько кил гороха и постного

масла 3 кило. Нарядов на продукти полно, а продуктов нет. За январь месяц и февраль совершенно ничего не получили, питаем детей с рынка, даже молока дети не могут получить хотя [бы] в неделю раз по стакану. На базаре 3 руб. четверть, а получить больше нигде. Здесь в Пирятине предполагается открыть «Хаторг». Наряды на продукты на февраль и март месяц уже есть, а «Хаторг» только думают открывать. Обращаемся к представителю «Хаторга» — ответ таков: «Пока «Хаторга» нет». Есть пакунки на Пирятинский «Хаторг», отсылаем в Прилуки, а наши дети голодают.

А посему прошу ускорить снабжение детей продуктами. Потому что дальше такого положения быть не может. При сем прилагаю заключение врача о состоянии *.

Зав. детдомом, член партии 1919 г., № 00800587

ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 10, спр. 426, арк. 36—37. Копія.

Док. № 14

Лист селян до бюро скарг НК РСІ про голодування в селах Білоцерківського району на Київщині

8 березня 1932 р.**

Чи законно це, що людей оставили без куска хліба, жодного фунта зерна, чи можна ж прохарчувати 5 місяців дітей одною картоплею, якої уже нема, день од дня голодних збільшується. Чи знає історія такий час, який зробила зараз радвлда.

В такі люті морози викидати голих і голодних на мороз малих і великих, з такого «добровільного» вступу в колгосп толку не буде, бо і члени колгоспу не одержують жодного фунта хліба з 1 листопада 1931 р., вивезено хліб до одного фунта в хлібозаготівлю. Робоча худоба кожен день пропадає, бо нема соломи, не то що овса або дерті. Більше всього ограблені села такі, як Лосятин, Саливонки, Гребінки, Храпачі та Скребіші Білоцерківського району. Тисячі пудів забрано і снопами і зерном, але грошей людям не всплачувано до сього часу, для цього потрібно приїхати з центра (Харкова) і зібрати загальні збори села і спитати людей, у кого що забрано і незаплачено, бо на район ми не вірим, багато забрано хліба, борошна, сала, м'яса і т. п. і забрано бригадами, а частково здано до колгоспів, де розбиралось по домах правліннями. За що мучать селян, за що гине худоба? За останні три роки врожайність зменшилась із 100 % на 10 % і менше. Наприклад, жито дало з 1 га 4—5 цент., яра пшениця з 1 га 70 кг. Це [в] колгоспах, в одноосібних зменшилось менше, бо і їм теж кожен рік наділяють землю. Чому в Москві пуд житнього борошна коштує 7 крб., а у нас 90 крб., певно вродило там краще?

В першу чергу потрібно опросити селян с. Лосятин, де голодовка ***.

Степан Мартиненко, М. Хуторний, М. Шевченко — чл. колгоспу.

Дайте хліба! Дайте хліба! Дайте хліба!

ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 10, спр. 1415, арк. 15. Оригінал. Рукопис.

* В справі немає.

** Дата реєстрації листа в бюро скарг НК РСІ.

*** На документі є помітки, з яких видно, що скаргу селян залишено без наслідків.

Док. № 15

Лист колгоспників артiлі «Бiльшовик», Решетилiвського району на Харкiвщинi Г. I. Петровському про тяжке становище з продовольством та посiвматерiалом.

10 березня 1932 р.

До Голови ВУЦВК, тов. Г. I. Петровському

Ми, селяни села Гольманiвки, Шамраiвської сiльради, Решетилiвського р-ну, члени артiлі «Бiльшовик» хочемо з'ясувати своє положення, яке заставило обрахатися до вищого керiвництва, а саме.

Проводячи в нашiм колгоспi «Бiльшовик» хлiбзаготовку, керiвники району i сiльради говорили колгоспникам, щоб вони свiй хлiб, який вони мають, здавали державi, оставляючи для свого iснування не бiльше як на один мiсяць. Колгоспники повiрили i здали свiй хлiб державi, який получили на трудоднi. Крім того, хлiб, який був в коморах артiлі, вивезли весь, ще посiвматерiалу захватили, що тепер i насiння нехвата.

Тепер же прийшов той термiн, що обiцяли колгоспникам давати, то правлiння артiлі каже, що «в коморах артiлі хлiба нема i ми [в] цьому невиннi». Коли навiть була постанова зборiв артiлі про допомогу червоному партизану Чопенку Павлу Г., через його непрацездатнiсть задовольняти пайком як службовця, то тепер правлiння вiдмовило, каже «нема хлiба».

Постiйнi робiтники (конюхи, свинарi) кожен день загрожують бросанням роботи, позаяк не iвши — робити не можна.

Пiдготовка до посiвкампанiї iде мляво, настрiй колгоспникiв дезорганiзований, радвладi не довiряють, позаяк керiвники артiлі партiйцi все це знають, а хлопотать перед [владою], щоб повернули на харч частину хлiба, не хотять.

Може т. Петровський подума, що в артiлі якi-небудь фонди остались, так фондiв нiяких не осталось. Про майбутню посiвкампанiю не знаєм, як Ви т. Петровський думаєте, а все ж таки при такiм станi наслiдкiв хороших не очiкують.

На нашу думку Радянська влада i Комунiстична партiя тут не виновата, але керiвники, якi робили на наших участках, обдурювали с целью колгоспникiв, готуючи ґрунт для iнтервентiв. Як, наприклад, представник району, який робив у нас по хлiбзаготiвлi тов. П. Василенко, у самого опiсля знайшли захованого хлiба в сундуках 25 пудiв, одержуючи крiм того пайок. Не будемо ми Вам писати, що вони всi такi, але факт той, що бiльшiсть колгоспникiв на сьогоднiшнiй день сидить без хлiба. Про те, чи вони можуть робити на колгоспiвськiй роботi, ми не будемо говорити, i чи при таких умовах пройде з успiхом весняна посiвкампанiя — i про це не скажеш. Але ж коли радвллада не вживе заходiв до забезпечення колгоспникiв хлiбом, то ясно, що наслiдки роботи будуть негативнi. Може ми на чому i помиляємось, але те, про що пишемо, є вiрне i просимо цю справу розслiдувати i стан колгоспникiв полiпшити, позаяк, працюючи в колгоспi, на таке явище дивитися осторонь не можна. Просимо дати нам вiдповiдь*.

* Приймальня голови ВУЦВКу 26 березня 1932 р. надiслала листа колгоспникiв на розгляд Решетилiвського РВК i 20 травня одержала вiдповiдь, в якiй зокрема зазначається: «Артiль «Бiльшовик» забезпечена посiвматерiалом на 93 %, на 19.V. ц. р. колгоспом засiяно 336 га до загального плану 492 га, цебто виконано посiвкампанiю на 68 %. Щодо забезпеченостi колгоспникiв: постiйнi робiтники та всi колгоспники, що працюють у колгоспi, харчуються зi спiльної кухнi, одержуючи харчi три рази на день, зокрема хлiба одержує кожен колгоспник по 200 гр. в день (печеного хлiба), останнi ж колгоспники, якi не приймають участi в роботi колгоспу, харчiв на дiм не одержують за браком харчових продуктiв у колгоспi. Спiльним харчуванням колгосп матиме змогу забезпечити ще днiв 10—12, далi спiльне харчування буде припинено. Голова РВК Фебенко. Секретар Блохiна». Вiдповiдь райвиконкому пiдтверджує правдивiсть листа колгоспникiв, якi опинилися на межi голоду.

Колгоспники: Лашко Микита О., Тернеевський Семен Л., Лашко Юхим, Чопенко Йосип Гаврилович, Куліш Тимофій Ф., Лашко Сергій, Чопенко Іван *.

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 108, арк. 11. Оригінал. Рукопис.

Док. № 16

Скарга колгоспника Барибіна П. Т. з артiлі ім. Ленiна на Харківщині до ВУЦВКу про незаконне вiдiбрання хлiба, закупленого для голодуючої сiм'ї

12 квітня 1932 р.

Председателю ВУЦИКа тов. Петровському
Григорию Ивановичу

Жалоба

Я, крестьянин-бедняк, колхозник, член артели им. Ленина Алексеевского сельсовета, Алексеевского района, Харьковской области, Барыбин Павел Терентьевич, имею семьи 4 души, двое малолетних детей и брата 18 лет.

6 апреля 1932 г. я вместе с односельчанином, тоже бедняком, Вороновым Парфеном Васильевичем, у которого 4 души семьи, приехали на станцию Ржавая, в Марьинский сельсовет, Обоянского района бывшей Курской губернии в село Перестовая, которое лежит в 10 верстах от ст. Ржавой. Я с товарищем свою и женину одежду и платки променял на озимый хлеб — рожь и выменял 3 пуда зерна-жита, товарищ тоже наменял 3 пуда.

6 апреля, когда мы уже ехали обратно домой на Украину, у нас при посадке на ст. Ржавой в поезде этот хлеб отобрал инспектор 11-го участка Обоянского района Бондарев.

Как мы ни упрашивали у нас хлеб не отбирать, говорили ему, что мы не спекулянты, что хлеб везем для себя и своей голодной семьи, показывали ему и документы от колхоза **, но инспектор этот никакого внимания на нас не обратил, и не только не отдал наш хлеб, но с силой, полезши в драку, вырвал его у нас, понес его на нанятую им подводку и отвез наш хлеб в Марьинский сельсовет. Сначала мы не знали, что нам делать. Отвезли последнюю одежду, поменяли на хлеб, семья дома сидит голодная, хлеба в нашей артели нам перестали давать еще с декабря месяца [19]31 г., так как в нашей артели хлеба нет. Я и моя семья (3 трудоспособных) заработали 470 трудодней летом [19]31 г., но окончательного расчета от артели не получили и хлеба нам полностью из артели не дали. И мы все время хлеб покупали на рынке, мы все уже продавали и менять больше нечего. И я решил пойти с жалобой в партийную организацию. Тут же при ст. Ржавой обратился к товарищу секретарю партячейки, он мне написал бумажку ***, чтобы инспектор Бондарев отдал наш хлеб нам обратно. Но инспектор его нам не отдал и на бумажке написал «отказать» ****, а нам сказал «идите на меня жалуйтесь».

Мы тогда решили пойти в райисполком Обоянского района, к председателю райисполкома с жалобой на его инспектора, но он на нас и на то, что от станции добрались к нему за 35 верст, и приехали из-за голодной нужды за 300 верст с Украины — не обратил никакого

* Всего 10 підписів, деякі прізвища нерозбірливі.

** У довідках, виданих правлінням артiлі та сiльрадою в лютому й квітні 1932 р., зазначалося, що П. Т. Барибін за соціальним станом бiдняк, працював в артiлі з дня її організації, не одержував хлiба на себе i свою сiм'ю з 5 осіб з 1 грудня 1931 р.

*** Це записка до iнспектора Бондарева вiд 6.IV.1932 р. про незаконність ревізії у колгоспників з України хлiба й що його треба повернути за нормою провозу не бiльше 2-х пудів, «Треба повести жорстку боротьбу з місцевими спекулянтами, а тов. Воронову i Барибіну треба повернути», — зазначав секретар партосередку.

**** Крім цього, в резолюції Бондарева є додаткове посилання на розпорядження Обоянського райвиконкому про здачу вiдiбраних продуктів i хлiба до робітничих iдалень.

внимания и сказал, чтобы мы пошли в милицию. Тут же я пошел к начальнику милиции, это было 7 апреля, но и он нам ничем не помог и сказал, что это дело участкового инспектора Бондарева, идите и просите его, может быть он вам отдаст хлеб назад. Это он нас послал к тому, кто у нас забрал хлеб насильно.

Здесь мы видим, что обращались и к партийной ячейке, и к Советской власти в лице председателя РИКа и начальника милиции, но результатов нам беднякам, голодным колхозникам, они не дали и послали к тому, кто насильно отобрал у нас хлеб. Мы все же опять к нему, этому инспектору, пришли, но он только над нами посмеялся и сказал нам: «Хлеба вы не получите, идите и жалуйтесь на меня куда хотите и отвяжитесь от меня» *.

8 апреля мы вернулись домой в свое село, но без хлеба. Семья наши обозленные, голодные, ругают управителей, но мы решили написать жалобу Вам, высшей Советской власти. Товарищ Петровский, мы знаем, что нет закона у Советской власти, чтобы насильно отобрать хлеб, последний кусок хлеба у бедняка-колхозника и бросить его семью на голодную смерть. Товарищ Петровский, мы твердо верим, что вы этих чиновников заставите отдать назад наш хлеб. А если хлебом нельзя будет получить, тогда взыскать нашу стоимость с виновных и нам уплатить по 147 руб. каждому, нам этот хлеб такую сумму стоит. И просим за своевласть, беззаконие и грубость к нам беднякам привлечь к уголовной ответственности инспектора Бондарева, т. к. только враги Советской власти так знушаются над бедняками, членами КНС.

Посылаем Вам документы и просим написать результат нам по адресу: УССР, Харьковская область, село Алексеевская-Змиевская, артель имени Ленина, колхознику Барыбину Павлу Терентьевичу. Просим не отказать **.

12.IV.32 г.

ЦДАЖР УРСР, ф. 1 оп. 8, спр. 112, арк. 16—17. Оригінал. Рукопис.

Док. № 17

Лист до ЦК ВКП(б) колгоспника Ф. Мусієнка з с. Кумарів Любашівського району на Одещині про масове зубожіння й голодування селян ***

13 квітня 1932 р.****

**Письмо колхозника Центральному комитету
Всесоюзной коммунистической партии большевиков**

Товарищи! Наряду с ростом и развитием колхозного движения есть целый ряд ненормальностей, которые возмущают самих колхозников и которые своими левооппортунистическими тенденциями противопоставляют колхозную массу против генеральной линии партии.

* Замість хліба інспектор Бондарев видав колгоспникам довідки про те, що хліб відібраний у них, як у спекулянтів.

** Раднарком України 1 квітня 1932 р. прийняв рішення, в якому зазначалося: «Зважаючи на відомості, що надійшли з місць про введення низкою районів обмежень у перевозці невеликої кількості хліба насіння, встановлення заслонних загонів і т. ін. — запропонувати облоргкомітетам негайно усунути це обмеження, безумовно знявши всілякі заслонні заgonи».

Прийняти до відома повідомлення прокуратури республіки, що нею 25.III. дано директиву своїм місцевим органам переглянути справи осіб, що перебувають у бупрах в зв'язку з хлібозаготівлями, з тим, щоб засуджених по маловажливих проступках звільнити для участі в засівкампанії. Голова Ради народних комісарів Сухомлин. Заст. секретаря Ради народних комісарів Сема» (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 8, спр. 279, арк. 109).

Обласні організаційні комітети (облоргкомітети) були утворені за рішенням IV (позачергової) сесії ВУЦВК XII скликання 9 лютого 1932 р. у зв'язку з виникненням областей. Виконували обов'язки облвиконкомів до проведення виборів до обласних Рад.

*** Текст подано без змін, виправлено лише українську транскрипцію листа.

**** Дата одержання і пересилки листа з ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У.

Товарищи! Я вам наведу целый ряд фактов, про которые вы можете убедиться через специальное расследование. Товарищи! Я вам поставлю целый ряд вопросов, на которые вы должны ответить через прессу. 1-й вопрос. Знает ли Центральный комитет ВКП(б) про допущение фактов издевательства над колхозниками, и чи допустимы такие факты в стране советов, где власть надлежит рабочим и крестьянам. Где процветает социалистическое строительство, где волей рабочего класса строится 5-летка в 4 года. Например, по УССР в Любашевском р-не Маловрадиевской сельрады хутор Андреевка колхозники съели дохлую кобылу, что к этому привело нищета и голод. 2) Знает ли ЦК ВКП(б), что в вышеуказанном районе колхозники среди лютой зимы шли на поле искать утеряный при сборке урожая качан кукурузы, дабы этим пропитаться хотя один день. 3) Знает ли ЦК ВКП(б), [что] колхозник возле колхозного скота работает на сто граммах гречного хлеба целый день. 4) Знает ли ЦК ВКП(б), что в ряде колхозов накануне посевной кампании был поставлен вопрос так, что семена в колхозе забрать, а о хлебе потом будем говорить. 5) Знает ли ЦК ВКП(б), что в ряде ссыпных пунктов хлеб сгнил несмотря на то, что в ряде коллективных хозяйств було забрано последний центнер семенов. К чему это все ведет? Это ведет во-первых, к нищете самих колхозников, во-вторых, к недовольствию к советской власти вообще и к коммунистической партии в особенности. Спрашивается, кто к этому ведет? К этому ведут отдельные коммунисты, которые недооценивают генеральной линии партии, которые своими, левооппортунистическими тенденциями розшатують генеральную линию партии, которые играют на руку классовому врагу, бо и классовый враг этим случаям рад, что колхозники пухнут з голода, бо и на самом деле посмотреть по Любашевскому району: средняя урожайность 20 цент. з гектара, а колхозники сидят без хлеба и семенов — кушают то, чего не было написано даже в истории*.

Мой адрес: УССР Любашевского р-на, село Кумарево, Мусиенко Федот.

ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 10, спр. 1444, арк. 57—59. Оригінал. Рукопис.

З розпоряджень приймальні ВУЦВК на місця про факти голодування з листів селян (січень—квітень 1932 р.)

26 січня. До Горлівського РВКу¹. Копія: Горлівській райколгоспспілці. Артіль «Борець за соціалізм» в своєму поданні до ВУЦВКу скаржится, що в артілі немає зовсім хліба й корму для худоби. Голодні люди не хотять йти на роботу, а свині без корму гинуть. В цій справі артіль зверталася до РКС, до РСІ, але ніхто не звертає уваги.

28 січня. До Ново-Миргородського РВКу². До приймальні голови ВУЦВКу звернулася гром. Шарпінська М. П., яка зазначила: родина все літо працювала в колгоспі, виконуючи різні роботи. Зараз вони залишилися без хліба й 17 днів не мали чого їсти, а їли тільки одну картоплю. Зараз комісія відібрала картоплю і вони залишилися без всяких засобів до існування.

* За дорученням НК РСІ 29 липня 1932 р. інспектор Контрольної комісії Великоврадівського району провів розслідування справи, особисто вислухав автора листа. Факти підтвердились. Винуватці застосування надзвичайних заходів були покарані: голову Маловрадівської сільради позбавлено волі на 3, а уповноваженого РПК — на 2 роки.

¹ Донецької області.

² Одеської області.

29 січня. До Балаклеєвського РВКу³. Група членів колгоспу с. Гусарівки звернулася з листом, в якому зазначає: план хлібозаготівлі й зустрічний план виконано повністю, але розрахунків за трудові з членами колгоспу не зроблено, внаслідок чого вони залишилися без хліба.

4 лютого. До Гришинського РВКу⁴. Копія: до Гришинського дільничного прокурора. До ВУЦВКу надійшла заява члена колгоспу Крохмаца про те, що в колгоспі с. Сергіївка нема хліба, люди голодують, внаслідок чого вони хворіють. Все це справляє негативне враження на колгоспників.

4 лютого. До Ново-Архангельського РВКу⁵. До ВУЦВК звернулися колгоспниці [артілі] «Вільний Жовтень» зі скаргою на те, що вони зараз з дітьми залишені без хліба, пухнуть і вмирають з голоду.

21 лютого. До В.-Олександрівського РВКу⁶. Надсилаючи заяву члена ЛКСМУ Сторжинського Я. Я., який зазначає, що в їхньому колгоспі забрано весь хліб і що члени колгоспу голодують, просимо Вас перевірити правильність зазначеного і вжити відповідних заходів. Що ж до пояснень Сторжинському, який працює по хлібозаготівлі, треба добре ознайомити його з відповідними постановами.

25 лютого. До Солонянського РВКу⁷. До ВУЦВКу звернувся гр-н Гізбрехт І. І., який зазначив: артіль в пос. Вілінки⁸ вже виконала 3 плани по хлібозаготівлі й зараз залишилася абсолютно без хліба⁹.

27 лютого. До Бабанського РВКу¹⁰. До ВУЦВКу звернувся член бюро РКТ комсомолець Пастушенко, який зазначив: село Полонисте виконало план хлібозаготівлі на 65%. Колгосп, який там є, виконав план на 100% і вивіз всі культури; зараз за відсутністю хліба голодують колгоспники. В тяжкому стані перебувають також і коні за відсутністю фуража. Загибло вже 56 коней. Щодня гине 5—6 коней.

4 березня. До Плисківської райколгоспспідки¹¹. Надсилаючи заяву колгоспника Демянюка Т. О., який скаржиться на недання хліба колгоспом, внаслідок чого він та його родина залишилися абсолютно без хліба й голодують, просимо перевірити справу та врегулювати її на місці.

4 березня. До Знам'янського РВКу¹². Гр. Гуйва Д. І. звернувся зі скаргою на те, що колгосп не постачає колгоспників хлібом і вони голодують.

15 березня. До Чугуївського РВКу¹³. Гром. Дергопудський А. Н. звернувся зі скаргою на продаж його майна за невиконання неправильно доведеного плану. Він середняк, у лютому 1931 р. вступив у колгосп. У зв'язку з тим, що не вся земля й худоба були усупільнені, їм, колгоспникам, були доведені плани та нараховані податки. Податок він виконав, а хлібозаготівлю він замість 120 пудів виконав лише 80 пудів і за це у нього відібрали все, родина блукає, голодує.

³ Харківської області.

⁴ Донецької області.

⁵ Одеської області.

⁶ Одеської області.

⁷ Дніпропетровської області.

⁸ Артіль «Новий шлях» Бутовичівської сільради.

⁹ У відповіді голови Солонянського райвиконкому тов. Макарова від 3 квітня 1932 р. до приймальні ВУЦВКу зазначається, що річне завдання по хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. артіль «Новий шлях» в цілому перевиконала, здавши 137,3 т зернових замість планових 124,7 т, але недовиконала його по головній культурі — пшениці. Незважаючи на те, що про даліші події не повідомляється, можна припустити, що були вжиті рішучі заходи щодо вилучення хліба, оскільки заміняти пшеницю іншими зерновими культурами не дозволялося.

Для поліпшення продовольчого стану членів артілі було дано відповідне розпорядження райколгоспспідці та сільраді.

¹⁰ Київської області.

¹¹ Київської області.

¹² Одеської області.

¹³ Харківської області.

15 березня. До голови Синельниківського РВКу¹⁴ тов. Боршу. На особистий прийом секретаря ВУЦВКу тов. Войцехівського звернулися колгоспники артiлі «Пролетар» зі скаргою на те, що артiль вивезла весь хліб, залишивши їх без хліба й 2 місяці вони голодують.

20 березня. До Карлівського РВК¹⁵.

Члени артiлі ім. Буденного Пивовар, Сазоненко та Кравченко, що звернулися до ВУЦВК зі скаргою на відібрання у них хліба, який вони купили у Бахмацькому районі¹⁶, мають при собі довідки від артiлі про те, що вони купують хліб для власного споживання, інакше кажучи, що вони мають право купувати хліб. Вважаємо, що такі довідки видавати не тільки незручно, але вони підривають авторитет району. Тому просимо Вас вжити заходів до припинення видачі таких довідок, а також врегулювати справу до постачання членів колгоспу хлібом.

23 березня. До Глобінського РВКу. Копія — до Глобінського КК-РСІ¹⁷. Члени артiлі ім. Буденного, Велико-Кринківської сільради звернулися зі скаргою до ВУЦВКу, де зазначають: Правління артiлі ім. Буденного не вживає жодних заходів до покращення умов колгоспників, а колгоспники знаходяться в такому стані — хліба вже давно не бачили, їдять дохлих собак. Все це відбивається не лише фізично, але тягне за собою впливи іншого порядку.

15 квітня. Терміново, таємно. До Лозівського РВКу¹⁸. На особистий прийом приймальні тов. Петровського звернувся уповноважений артiлі «Червоний Жовтень», де зазначив: колгосп об'єднує 70 дворів, 260 їдоків, хліба хватило лише до 1 лютого 1932 р. Колгоспники вживають буряк, від чого хворіють. Було 4 випадки голодної смерті, а хворих зараз 50 чоловік. Колгоспники слабкі й не можуть працювати в полі. Також поганий стан з робочою худобою та посівматеріалом. Надсилаючи заяву, просимо Вас у терміновому порядку вжити всіх заходів до покращення умов колгоспу. Про наслідки просимо повідомити для доповіді тов. Петровському не пізніше 25.IV.32 р.¹⁹

17 квітня. До Джулінського РВК²⁰. До ВУЦВКу надійшов лист від члена артiлі [ім. Сталіна, сільського активіста Бичкова В. зі скаргою на те, що його сім'я голодує. Колгосп та інші сільські організації відмовляються йому допомогти. Крім того, він говорить, [що] скрізь хліб гине від безгосподарності, а бідняки колгоспники пропадають від голоду.

17 квітня. До Зіньківського РВК²¹. Від колгоспників колишнього Петровського [району] одержано листа, де скаржаться на голод. Вони говорять — ціле літо працювали, а хлібом їх не забезпечено. «Голодуємо так, як ніколи селянство від стихії природа не голодувало». Сіяти нічим, худоба гине за відсутністю фуража.

19 квітня. До Ізюмського дільничного прокурора²².

На ім'я ВУЦВКу надійшла анонімна заява з Довгалівської сільради, Балаклійського району, в якій зазначено: як члени колгоспу, так і одноосібники залишилися абсолютно без хліба, голодують. Селяни знищують коней, вживаючи їх для споживання. Місцева влада допускається перекручень, приходять вночі до селян і забирає все дочиста.

¹⁴ Дніпропетровської області.

¹⁵ Харківської області.

¹⁶ Приймальна ВУЦВК звернулася також до Бахмацького райвиконкому з проханням вжити заходів щодо повернення колгоспникам закупленого хліба.

¹⁷ Харківської області.

¹⁸ Харківської області.

¹⁹ У відповіді Лозівського райвиконкому від 20 травня 1932 р. про наслідки обстеження артiлі «Червоний Жовтень» дещо спрощено й суперечливо змальовується її тяжкий стан. Виявилось, що в колгоспі водночас «стан з харчами та фуражем напружений, але голодних смертей, як заявив уповноважений артiлі, не було, також немає й масових захворювань. Райвиконком вживає заходів щодо допомоги харчами колгоспу». Райвиконком також повідомив, що посівним матеріалом артiль була забезпечена й закінчила весняний посів, повністю виконавши наданий їй план.

²⁰ Вінницької області.

²¹ Харківської області.

²² Харківської області.

19 квітня. До Київського орг. облкомітету. До ВУЦВКу звернулися колгоспники Ржищівського р-ну з листом, де вони зазначають: всі вони мають багато трудоднів, а хліба у них вже давно немає, колгоспники абсолютно всі голодують. Вони зазначають, що через 2—3 тижні мало залишиться людей та худоби, поголовно гине все. Колгоспники зовсім без одягу та взуття.

20 квітня. До Областного Исполнительного Комитета ЦЧО — г. Воронеж.

В ВУЦИК обратились уполномоченные²³ от группы бедняков, членов колхоза с жалобой на отобрание у них на станции Бюрич Буденновской раймилицией 10 пуд. 30 фун. муки, которую они везли для своих личных потребностей. Просим Вас сделать распоряжение о возврате уполномоченным Наглому и Гавришу отобранную муку.

25 квітня. До Решетилівського РВКу²⁴. На особистий прийом приймальні тов. Петровського звернувся уповноважений від групи громадян хутора Степового, Піщанської сільради з такою скаргою: План по хлібозаготівлі в 1931 р. вони цілком виконали, але зараз залишились абсолютно без хліба, навіть немає картоплі, люди пухнуть з голоду. Надсилаючи до Вас зазначену скаргу, просимо Вас розглянути її по суті та вжити заходів в допомозі як колгоспникам, так і бідняцько-середняцьким індивідуальним господарствам.

28 квітня. До Ново-Архангельського РВКу²⁵. Артіль «Праця незаможника» Андріївської сільради звернулася до Г. І. Петровського з проханням надіслати їм харчування. В листі зазначено, що колгоспники та їх діти вмирають з голоду. Хлібозаготівлю вони повністю виконали, а після цього залишились цілком без хліба.

28 квітня. До Ново-Миргородського РВКу²⁶. На ім'я ВУЦВКу надійшов лист від дітей засудженого на 10 років Куліша — Прасков'ї та Марії Кулішових, в якому вони зазначають: по засудженні батьків, їх було прийнято в колгосп, мали 120 трудоднів і за це одержали 3 пуда хліба на 3 чоловік. Зараз їх з колгоспу виключили та оподаткували, вони голодують, одна сестра вже померла з голоду. Місцеві органи влади на це не звертають уваги, а голова сільради каже — «Помирайте».

28 квітня. До Вінницького орг. обл. комітету. В листі гр. Шенкера з села Семенівки²⁷ та анонімному листі²⁸ зазначено, що селяни за відсутністю хліба голодують, також гине худоба. Гр. Шенкер зазначає: «Зараз у нас весна, а у нас такі колгоспні коні, що од вітру падають, і сіяти ми не можемо, а коли б спитати, чого це так, то можна відкрито сказати, що в районі сидять такі особи, що зовсім не вміють господарювати та нам заважають». Селяни залишились абсолютно без хліба. У нього четверо дітей і вони вже 3 місяці як не бачили хліба. З анонімної заяви видно, що в районі сівбу ще не почали. Коні послабли з голоду. Голодний народ не йде на роботу.

28 квітня. До Ново-Празького РВКу²⁹. На ім'я ВУЦВКу надійшов анонімний лист, в якому зазначено, що в селах їдять дохлих кішок, люди пухнуть з голоду й щодня вмирають.

(Далі буде)

²³ Ворошилівської сільради, Сахновщанського району, Харківської області.

²⁴ Харківської області.

²⁵ Одеської області.

²⁶ Одеської області.

²⁷ Любарського району.

²⁸ Надійшов з Козятинського району.

²⁹ Дніпропетровської області.

СТАТТІ І ВИСТУПИ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ДІЯЧІВ УРСР 20—30-х РОКІВ

М. О. Скрипник

Перебудовними шляхами *

(Проблема культурного будівництва національностей України)

Доповідь на I Всеукраїнській конференції
культурно-освітніх робітників нацменшостей

20 травня 1931 р.

Чимало часу минуло вже після XVI з'їзду ВКП(б), який на всю широчінь поставив проблему національно-культурного будівництва, дав чіткі, безпосередні, одверті настановлення в справах національно-культурного будівництва на всіх ділянках роботи нашого великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Отже, ми з чималим таки зацікавленням скликаємо оце нашу нараду, де маємо конкретизувати й реалізувати завдання, що їх поставив перед нами XVI з'їзд ВКП(б). Але цей час, після XVI з'їзду партії, пішов на поглиблене усвідомлення настановлень цього переломного з'їзду. Треба було провести поглиблену, широку роботу для того, щоб перебороти окремі збочення, що були в роботі щодо національного питання, для того, щоб на ґрунті цього усвідомлення перейти до поглибленої перевірки нашої роботи й до розгортання нашої роботи у справах національних меншостей.

Отже, час, що минув з XVI з'їзду партії, не був марно витрачений. Цей час витрачено на поглиблену перевірку в центрі й на місцях наших настановлень у практиці нашої роботи по всіх ділянках і, зокрема, з погляду правильного здійснювання ленінської національної політики. Тепер на нашій першій всеукраїнській нараді в справах культурно-ос-

* Процес перебудови, демократизації, гласності привернув суспільну думку і до питань міжнаціональних відносин, стан яких має першорядне значення в нашій багатонаціональній країні. «Національне відродження стало однією з органічних складових частин перебудови», — підкреслив М. С. Горбачов під час зустрічі з трудящими Києва. (Див.: Рад. Україна. — 1989. — 24 лют.).

Розв'язанню завдань підвищення політичної культури взагалі і культури міжнаціональних відносин зокрема сприятиме поглиблене вивчення історичного досвіду Компартії України, як здобутків у здійсненні ленінської національної політики, так й наукового аналізу причин, масштабів і наслідків деформацій сталінських часів.

Цікавим джерелом з цієї точки зору є доповідь народного комісара освіти України М. О. Скрипника на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей, що відбулася наприкінці травня 1931 р. у Харкові. Цей матеріал дає змогу дізнатися про форми і методи роботи партійних організацій республіки серед нацменшостей наприкінці 20-х — на початку 30-х років. Доповідь М. О. Скрипника містить великий фактичний матеріал. В ньому знайшли відображення як загальна тенденція наростаючого славослів'я на адресу Сталіна, так й намагання використовувати саме такі висловлювання генсека, які найменше розходилися з власними поглядами Скрипника. Ця доповідь дає уявлення і про його позицію у питаннях національно-культурного будівництва, позицію, яку в 1933 р. оголосили «націоналістичним ухильництвом».

З середини 30-х років посилюлися відхилення від ленінської національної політики, що проходили в загальному руслі деформацій соціалізму. Обережність, делікатність, тактовність у підходах до проблем міжнаціональних відносин замінили недовірливість, підозрілість, адміністративно-командні методи керівництва. Наслідком саме таких підходів була ліквідація більшості культурно-освітніх установ, про які йдеться у М. О. Скрипника, а також шкіл нацменшостей і багатьох національних районів і сілрад.

Доповідь М. О. Скрипника друкується за текстом журналу «Більшовик України», 1931, № 12.

вітнього будівництва національних меншостей УСРР ми маємо, по-перше, підсумувати проведену роботу. Коли б ми скликали цю конференцію безпосередньо після XVI з'їзду ВКП(б), то нам довелося б тоді не стільки здійснити роботу щодо підсумування минулої діяльності, як накреслити те, що треба виявити й виправити для дальшого спрямування нашої праці.

Проведена за цей час робота становить певну, тверду й чітку базу, яку можна покласти й в основу роботи нашої конференції. Час не минув марно. Проведено велику роботу перевірки нашої діяльності. Останні місяці можна характеризувати, як час великого розмаху критики, самокритики й контролю щодо того, як здійснено ленінську національну політику на практиці по всіх ділянках нашої роботи, на всій території нашого Союзу. Ми читаємо в часописах, як крізь консервативність та інертність окремих груп робітників пробивається велике полум'я пролетарської самокритики й висвітлення недоліків та зривів, виявлення всіх ознак націоналістичних збочень. Відбувається зосередження уваги всього пролетаріату на цих хибках, недоліках і збоченнях для того, щоб швидкими темпами виправити їх і ширше й глибше розгорнути роботу. Це маємо по всьому Союзу, це саме маємо й у нас, на Україні.

За цей час виявилось досить багато націоналістичних збочень різних гатунків. Та цього виявлення ще не досить. Ще більше є націоналістичних порушень у роботі наших органів на місцях і нам треба ці порушення далі виявляти.

Але маємо одне велике досягнення. Нині ніхто й ніде не наважиться ставити перешкод і гальм на шляху викриття хиб, ніхто не може ставити перепон для того, щоб ті хибки виявити, виправити і спрямувати роботу на правильний шлях ленінської національної політики.

XVI з'їзд ВКП(б) у доповіді нашого вождя, т. Сталіна, на всю широчінь, руба й чітко висунув непохитну тезу, що наша доба — це доба розгорнутого будівництва національних культур, національних формою, пролетарських, соціалістичних — змістом. Хто проти цієї тези, той не з нами, той проти нас, той стає за гальмо на шляху здійснення великих завдань соціалістичної перебудови країни, той супротивник, ворог наш, хоч би якими там словами не прикривався, скільки б він не клявся словами теорії Маркса й Леніна. Для того, щоб здійснювати далі велике завдання соціалістичної перебудови країни, нам доконче потрібне надзвичайно широке, небувале, нечуване досі в історії цілого людства піднесення, напруження свідомості, організованості й самодіяльності якнайширших трудящих мас, на чолі з пролетаріатом. За базу й основу всієї нашої соціалістичної перебудовної роботи є саме виявлення нових сил, гартування нової свідомості, розвиток нової самодіяльності широких трудящих мас.

Ми повинні завжди застерігати себе проти можливостей окремих проривів на окремих ділянках, серед окремих загонів трудящих мас нашої республіки й нашого Союзу. Для нас за велике гальмо, за величезну перешкоду стало б відставання окремих загонів трудящих окремих національностей. Наше завдання — так поставити нашу роботу, так провадити й розгортати її, щоб трудящі маси кожної національності якомога ширше розвивали свою національну свідомість і виявляли свої здібності та самодіяльність для участі у здійсненні величезного завдання соціалістичної перебудови нашої країни.

Самий перехід до соціалістичної реконструкції нашої країни і, зокрема, перехід на базі минулих двох років перебудовної доби до третього, вирішального року соціалістичної п'ятирічки, загострює перед нами цю потребу. Нині завдання розвинути самодіяльність, організованість і свідомість якнайширших трудящих мас всіх національностей нашого великого Союзу і нашої республіки стає як доконечна потреба, як передумова здійснення завдань вирішального, третього року соціалістичної п'ятирічки.

В світлі цього інакше стоїть тепер перед нами, інакше ми розуміємо та інакше — поширено й поглиблено, загострено ставимо завдання національного культурного будівництва. Від тих настановлень, що були на початку переходу до реконструктивної доби, переходимо на нові, вищі позиції. Мені доводилося на самому початку реконструктивної доби доповідати в справі національно-культурного будівництва національних меншостей України, як і в справі загального національно-культурного будівництва нашої країни¹. Проблеми, що тоді стояли перед нами, і тези, що тоді висувалися, підкреслювали те, що національне культурне будівництво є невід'ємна складова частина цілого процесу соціалістичної перебудови країни. З того часу чимало літ перевернулось, води чимало утекло, — висловлюючись словами великого поета.

Нині перед нами національно-культурне будівництво постає й виявляється не лише як невід'ємна складова частина цілого великого процесу соціалістичної перебудови країни; але, водночас, національно-культурне будівництво є однією з важливіших складових частин і однією з важливіших передумов і засновників соціалістичної перебудови країни.

Третій, вирішальний рік соціалістичної п'ятирічки висуває на всю широчінь проблему кадрів, проблему нових кваліфікованих сил для участі в дальшому веденні нашої нової індустрії і розгорненого машинізованого, колективізованого сільського господарства. Ціла проблема, весь комплекс завдань національно-культурного будівництва змінили свою вісь, змінили свої основні настановлення. Основною віссю, головним стрижнем, що навколо нього крутяться нині всі питання національно-культурного будівництва, стає, передусім, проблема кадрів. Так є у цілому Союзі Радянських Соціалістичних Республік, так є і в нашій країні; так є для української національної більшості, так і для всіх, і для кожної національної меншості України.

Завдання й проблема національно-культурного будівництва змінюються, набувають нового значення й нового змісту. Тепер годі порпатися лише у культурних завданнях літератури й мистецтва і близьких до того культурних проблемах. Перед нами, перед всіма трудящими масами цілої країни, перед кожною національністю нашої радянської республіки стоїть завдання організувати й витворити нові пролетарські кадри, що зможуть взяти участь у здійсненні величезного завдання соціалістичної перебудови країни. XVI з'їзд ВКП(б), зокрема, виявив, з'ясував і підкреслив усі великі завдання щодо цього. З цього погляду ми мусимо тепер досконало перевірити стан нашої роботи й далі провадити її під цими новими ознаками.

XVI з'їзд ВКП(б) дав нам два значні настановлення у справі роботи серед національних меншостей цілого Союзу і кожної республіки, в тому числі й нашої України². По-перше, це непримиренна боротьба проти всіляких збочень. Це є загальне настановлення для всього ідеологічного фронту нашої республіки, цю лінію ми маємо й мусимо здійснити і в ділянці роботи серед національних меншостей України.

У своїй, величезного значення, доповіді на XVI з'їзді ВКП(б) т. Сталін остаточно покінчив з фальшивими, неленінськими теоріями про те, що, буцімто, національне питання себе вичерпало за попередні роки пролетарської революції, і тепер перед нами безпосередньо стоїть завдання злиття всіх націй і відмовлення од національного культурного будівництва тому, що, мовляв, перед нами стоїть безпосередньо об'єднання всіх націй в єдиній інтернаціональній культурі на базі культури тієї чи іншої національності й, передусім, культури російської національності. Це фальшива теорія, це є перенесення завдань і проблем уже розгорнутого комунізму на сучасний стан будівництва фундаменту соціалістичної економіки в нашому Союзі. Це є перенесення тих проблем, що постануть після перемоги пролетарської революції в цілому світі, на дані умови переможної пролетарської революції в одній краї-

ні, поряд з якою існує й тримає владу капіталістичний клас в усіх країнах. Ці ліві заскоки остаточно переборов і поховав XVI з'їзд ВКП(б).

Маємо тверді й чіткі настановлення будування національних пролетарських культур, національних формою і пролетарських, інтернаціональних — змістом.

Поряд з великодержавницьким російським збоченням по окремих країнах і республіках виявилися окремі місцеві збочення: так, наприклад, на Україні, поряд з великодержавницьким російським виявляється український націоналізм і різні націоналізми національних меншостей, що є у кожній ділянці культурно-освітньої й господарської роботи. Цим ворожим проявам треба оголосити непримиренну боротьбу. І ось перед нами, учасниками першої всеукраїнської конференції культурно-освітніх працівників УСРР всіх національних меншостей УСРР стоїть завдання підсумувати проведену роботу у світлі тих настановлень, що їх дали нам з'їзди ВКП(б) і КП(б)У, директиви й ухвали союзного та республіканського радянського уряду.

Стан національних меншостей УСРР ми можемо характеризувати багатьма показниками з різних розрізів та напрямів. Загальний висновок з усіх показників такий, що ми маємо право пишатися проведеною у нас роботою й поставити її на загальне визнання перед всіма республіками Радянського Союзу; наша робота може бути прикладом правильно розгорнутої роботи; скерованої на культурне піднесення трудящих мас усіх національностей нашої республіки.

Коли взяти УСРР, її національний склад, то понад 80% усього населення країни належить до однієї національності — української, і менше як 20% населення України належить до національних меншостей. Коли порівняти УСРР з усіма республіками цілого Союзу і, навіть, цілого світу, то треба констатувати, що Україна є найбільш однонаціональна держава цілого всесвіту. У нас, на Україні, найбільший відсоток населення держави належить до однієї національності і становить національну більшість — понад 80% цілого населення нашої країни. Україна не є державою багатонаціональною, вона не є країна різних національностей, вона є країною, яка має переважну, незрівнянну, порівняно з іншими державами, національну більшість щодо всього населення держави.

Другою характерною рисою України з погляду ленінської теорії національного питання є те, що національна більшість нашого краю лише тепер, лише після Жовтневої пролетарської революції, лише внаслідок кривавої, шаленої громадянської війни стала на ґрунт визволення від усіх пригнічень, стала на шлях вільного соціального, культурного й національного розвитку. Сотні років український народ був пригнічений, широкі маси трудящих нашого народу були пригнічені як соціально, так і національно. Лише Жовтнева революція вперше створила умови до вільного, безупинного розвитку національної культури національної більшості нашої країни. Ця національна культура є плід і наслідок пролетарської Жовтневої революції. І тому ми будемо її, використовуючи попередні досягнення, але будемо на цілком нових засадах, визначених переможною революцією пролетарського Жовтня.

Це значить, що саме будівництво української національної культури в УСРР мало піти й пішло іншими, аніж колись, іншими, порівняно з усіма капіталістичними країнами, шляхами. Пролетарська база нової української радянської культури зумовлена перемогою пролетаріату і самим фактом існування української пролетарської держави. Розвиток нової української радянської культури неминуче обумовлювався й визначався як складова частина цілого процесу соціалістичної перебудови країни і здійснення завдань забезпечення культурного, національного й політичного розвитку національних меншостей УСРР. Увесь час на цьому ґрунті стояли, з цих засад виходили КП(б)У і пролетарський уряд УСРР. Для нас завдання забезпечення національних

меншостей нашої країни не було й не є завданням другорядним, додатковим тощо, а є невід'ємною складовою частиною цілої справи побудови нової радянської, пролетарської, національною формою і соціалістичною змістом, української культури.

Завдання побудови, розвитку, поширення й поглиблення української національної культури може бути здійснено лише в тому разі й лише з тією умовою, якщо воно буде проведено правильними ленінськими, пролетарськими, класовими шляхами. Це значить, що будівництво української національної культури має здійснюватися й базуватися з одночасним, як його складовою частиною, забезпеченням і розвитком культур національних меншостей нашої республіки.

Шлях самозамкнення — це є шлях непролетарський, це є шлях насильства, шлях, властивий буржуазним і демократичним державам. Недарма, адже, за ті моменти, за ті невеличкі клаптики часу, коли територія України чи її частина була захоплена білогвардійськими бандами і націоналістами різних гатунків, біло-синьо-червоними російськими чи жовто-блакитними українськими, — недарма за ці проміжки часу було величезне пригноблення, пригнічення, занедбання національних меншостей нашої країни, були величезні вияви націоналістичної ворожнечі й боротьби.

Українська культура, як і українська державність, могла заснуватися лише на нових шляхах, пролетарських, а, значить, має базуватися й надалі на інтернаціональному пролетарському класовому ґрунті, на інтернаціональних засадах.

Тому то перед нами стоїть завдання, як воно й раніше стояло в усій нашій роботі, провести поглиблену роботу, щоб забезпечити розвиток національних меншостей нашої держави. Більше того, наша держава, що охоплює 30 мільйонів народу, доти пригніченого царатом і панівними класами царської держави, для того, щоб здійснити свої чергові завдання, що їх історія поставила перед нами, завдання будівництва нової радянської української культури, мусила водночас питання про забезпечення розвитку національних меншостей поставити на чергу дня своєї уваги у ще загостренішій формі, ніж у будь-якій іншій республіці Радянського Союзу.

На Раді Національностей Союзу РСР було якось поставлено доповідь уряду УСРР про стан, завдання й перспективи забезпечення на Україні розвитку національних меншостей³. Після детального виявлення та обговорення всіх питань цієї доповіді Рада Національностей СРСР дійшла висновку, що на Україні забезпечення національних меншостей стоїть ширше, глибше й розвиненіше, ніж у будь-якій іншій радянській республіці. Ми, представники українського радянського уряду, заявили тоді, що це є наслідок історичних умов, які висунула історія УСРР, це є наслідок умов розвитку української, національної формою, соціалістичною змістом, культури.

Розмах національного будівництва в нас вельми широкий і вельми глибокий.

Там, де та чи інша національна меншість становить більш-менш значний відсоток населення і скільки-небудь компактну масу, поставлено завдання об'єднати її не лише культурно, а й політично.

Пролетарський клас та його керівник — Комуністична партія більшовиків, завжди були ворогами ліберальницьких демократичних дрібнобуржуазних ілюзій національно-культурної автономії, побудови національної культури, незалежно від території, і розвитку національної культури, лише за ознакою мови, лише за ознакою приналежності до даної національності. Ця теорія, що відіграла таку ганебну роль до війни, роль підпорядкування пролетарів керівництву буржуазії і дрібнобуржуазії, ця теорія завжди натрапляла на гостру теоретичну критику й гостру відсіч і боротьбу з боку Комуністичної партії більшовиків. Для нас твердим і непохитним підходом до національного питання

є цілком певні й чіткі теоретичні формулювання, що їх дав т. Сталін ще до війни, 1913 року, у своїх знаменних і славетних працях з національного питання, де він визнав, що «нація є певна сукупність людей, об'єднаних мовою, територією, певним економічним укладом і певним психологічним типом, що склався внаслідок попереднього історичного розвитку». Тому ми з самого початку, в процесі нашої боротьби, гостро виступали проти національно-культурної автономії і проти національно-персональної автономії, що їх виставляли різних національних гатунків вороги пролетарських засад національно-культурного будівництва.

Ми з самого початку боролися проти цих фальшивих міщанських дрібнобуржуазних ілюзій, як проти засад, що вели до підпорядкування пролетаріату і трудящих мас керівництву буржуазії і дрібної буржуазії окремої національності. Ми стояли й стоїмо і в національному питанні на позиції, визначеній Леніним і Сталіним, ми довели це глибокою нашою роботою над забезпеченням національних меншостей на Україні.

Ми поставили своїм завданням у нашій республіці об'єднати в державні одиниці, в національні райони, в національні сільські й селищні ради скільки-небудь компактні маси будь-яких національностей, що живуть на певній території. З 380 районів на Україні є 25 національних районів. З 11 тисяч сільрад у нашій державі є 995 національних сільрад, 89 національних селищних рад. Для того, щоб полегшити створення політичних нацменівських державних осередків: національні райони, національні селищні ради, — ми визначили для їх об'єднання менший модус, ніж для інших районів і сільрад. У нас є такі національні райони, що коли б там було українське населення, то ми, зрозуміло, ніколи не організували б його в окремий район; є національні райони, де кількість населення втриє і вчетверо менша, ніж модус, встановлений для цілої України, для українських національних районів. Так само ми підходимо й до створення національних сільських і селищних рад. Ми вважаємо за можливе об'єднувати населення певної національності в адміністративну одиницю, в державно-політичну одиницю, навіть коли це населення певної національності на даній території України не має достатньої чисельності, яка встановлена для українських національних районів. Наслідком нашої більшовицької політики на Україні є такі національні райони: 8 районів російської національної меншості на Україні — Олексіївський, Чугуївський та Великописарівський на Харківщині, Кам'янський на Запоріжжі, Сорокинський на Луганщині, Терпенівський і Верхньо-теплицький на Мелітопольщині й Путівльський. Німецька національна меншість України має 7 національних районів: Люксембурзький на Маріупольщині, Спартаківський та Фрідріх-Енгельсівський на Одещині, Високопільський на Херсонщині і Пунінський на Волині. Болгарських національних районів є три: Коларівський на Мелітопольщині, Благоєвський на Одещині, Вільшанський на Першотравенщині. Три грецькі національні райони: Мангушський і Сартанський на Маріупольщині та Велико-янесольський на Сталінщині. Організовано три єврейські національні райони: Калініндорфський і Ново-Златопільський на Херсонщині і Сталіндорфський на Криворіжжі. Організовано також один польський національний район — Мархлевський на Волині. Разом 25 районів для національних меншостей України.

Щодо нацменівських сільських та селищних рад, то ми маємо російських 404 сільських і 10 селищних рад, німецьких — 251 сільраду, єврейських — 98 сільських і 69 селищних рад, польських — 148 сільрад, болгарських — 34 сільради, грецьких — 30 сільрад, молдавських — 16 сільрад, чеських — 10 сільрад, білоруських — 4 сільради.

Окремий підхід до територіальної організації національних меншостей на Україні, порівняно з іншими радянськими республіками, складається в умовах нашої країни. Ми гадаємо, що нацменівські те-

риторіальні одиниці, національні райони, сільські й селищні ради є не лише просто адміністративні органи управління трудящої людності даної території України, а й водночас державні одиниці даної національності на Україні. Коли на значній території певна національність посідає більшість, коли вона живе компактними масами на цій території, то ми її виділяємо в окрему автономну республіку, прикладом чого є Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка. Коли ж територія, що заселена певною національністю, менша, тоді організуємо цю національність в меншу державну одиницю даної національності, національний район, чи національну сільраду. Отже, наприклад, єврейські національні райони Калініндорфський, Ново-Златопільський і Сталіндорфський є не лише адміністративно-територіальні одиниці, а вони становлять певні державні одиниці єврейської національності. Мархлевський польський національний район на Україні є не лише адміністративно-територіальна одиниця, орган радянського робітничо-селянського уряду, а це є польський державний осередок, де будується радянськими шляхами польська пролетарська культура на базі пролетарської диктатури.

За нашим прикладом тепер, зокрема, після ліквідації округ і при переході на районну систему, відбувається національно-територіальне будівництво і в інших радянських республіках цілого Радянського Союзу. Ми можемо пишатися із своєї роботи, і з гордістю протиставляти нашу роботу щодо національного визволення й розвитку трудящих мас всіх національностей на пролетарських державних засадах, цілому капіталістичному світові. Там нидіє трудяща людність у лабетах злиднів та поневолення. Тут, під егідою диктатури пролетаріату, у вільному союзі рівноправних народів СРСР у всіх національностей розвиваються культури, національні формою, інтернаціональні змістом.

(Далі буде)

ПРИМІТКИ:

¹ Мається на увазі доповідь М. О. Скрипника «Про завдання культурного будівництва на Україні» на X з'їзді КП(б)У і відповідна резолюція по цій доповіді (див.: Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 20—29 листопада 1927 р. Стенограф. звіт.— Харків, 1928, с. 438—460, 595—607).

² Йдеться про резолюцію XVI з'їзду ВКП(б) «На звіт Центрального Комітету ВКП(б)» (див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 4.— С. 399—400).

³ Мова йде про доповідь В. Я. Чубаря на II сесії ЦВК СРСР 3-го скликання (квітень 1926 р.).

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Л. П. Маркітан (Київ)

Н. К. Крупська в Харкові

У найповнішій за обсягом і змістом біографії Н. К. Крупської¹ тільки серед головних дат життя та діяльності згадується про її триденне (28—30 вересня 1925 р.) перебування у колишній столиці Радянської України — Харкові². Ще більш куцу інформацію знаходимо в УРЕ — там вміщено лише повідомлення про виступ Надії Костянтинівни на Всеукраїнському з'їзді клубних працівників³.

Звісно, такі скупі довідкові рядки аж ніяк не проливають світло на цю, по суті, невивчену сторінку її біографії. Докладні звіти республіканської та місцевої преси, підшивки якої зберігаються у Центральній науковій бібліотеці імені В. І. Вернадського АН УРСР, дають змогу відтворити деякі реальні події тих років. Автор цих рядків розшукала цікавий фотодокумент — Н. К. Крупська стоїть на пероні в оточенні харків'ян⁴.

Надія Костянтинівна за дорученням ЦК ВКП(б) прибула до міста о 2 годині дня у понеділок 28 вересня 1925 р., щоб узяти участь у роботі V розширеного Пленуму ЦКК КП(б)У. На вокзалі її зустрічали Генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР Д. З. Лебідь, секретар Харківського губкому КП(б)У К. О. Кіркїж, численні делегації робітників, комсомольців та піонерів⁵.

«Я вперше на території братньої радянської республіки — України. У вашій особі я від щирого серця палко вітаю весь пролетаріат України», — звернулася Н. К. Крупська до тих, хто її вітав⁶.

Та чи вперше? Адже відомо, що в дитячі роки Надія Костянтинівна жила і на Полтавщині, і у Києві, а влітку 1896 р. за дорученням В. І. Леніна приїздила до Полтави, готуючи перший з'їзд російських марксистів, який мав об'єднати розрізнені гуртки у складі єдиної соціал-демократичної партії та налагодити видання нелегальної газети. Але то були західні губернії Російської імперії, а у 1925 р. вона ступила на землю нового державного утворення — вільної Радянської України. Тому слово «вперше» було цілком доречним.

Того ж дня Н. К. Крупська була присутня на пленумі і звернулася до його учасників з короткою промовою. Ознайомлення з роботою Контрольної комісії братньої Української республіки, сказала вона, безумовно, допоможе нам у справі поліпшення діяльності нашого апарату. «Для мене особисто участь у цьому пленумі має особливе значення, оскільки Центральна контрольна комісія є органом, створеним Іллічем. Неодноразово у своїх промовах і бесідах він підкреслював важливість обліку і контролю...

Особливо нам треба звернути пильну увагу на наш державний апарат, про хиби якого завжди говорив Володимир Ілліч. Його турбували всі ці ненормальні явища, які ми ще й досі спостерігаємо в роботі. Нам треба поглибити роботу по контролю всіх радянських організацій, починаючи від центрального наркомату до низової державної

¹ Надежда Константиновна Крупская: Биография.— М., 1978.— С. 415.

² Там же.— С. 319.

³ Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1980.— Вид. 2.— Т. 5.— С. 543.

⁴ Всесвіт.— 1925.— № 19.— С. 3.

⁵ Вісті ВУЦВК.— 1925.— 29 верес.

⁶ Пролетарій.— 1925.— 29 сентяб.

одиниці. Треба поменше адмініструвати і глибше придивлятися до потреб периферії...»

Відзначивши позитивні зрушення, що сталися в роботі ЦКК КП(б)У та наркомату РСІ, Надія Костянтинівна сказала: «Таким чином, ми все більше наближаємося до того часу, коли ми виконаємо завдання, яке заповів Ілліч: «Необхідно добиватися того, щоб апарат працював по-нашому»⁷. На жаль, ці слова Н. К. Крупської не знайшли свого реального підтвердження у майбутньому. Насаджуваний Сталіним командно-адміністративний стиль керівництва був прямою протилежністю ленінському. Лише сьогодні, в епоху революційної перебудови, партія, радянський народ повертаються до заповітів Володимира Ілліча.

Увечері в театрі імені Т. Г. Шевченка відбулася зустріч Надії Костянтинівни з представниками комсомольських організацій міста. Послухати її зібралися близько 8 тисяч юнаків і дівчат. «Володимир Ілліч Ленін,— звернулася вона до залу,— 5 років тому якийсь сказав, що ми почали боротьбу за здорову, ситу, освічену Росію»⁸.

Наступного дня на засіданні Всеукраїнського з'їзду клубних працівників Надія Костянтинівна виступила з короткою доповіддю. Відзначивши певні успіхи в розвитку народного господарства, вона особливо підкреслила позитивні зміни, котрі відбулися в становищі робітничого класу. Відірваний війною та розрухою від верстатів, він знову в масі своїй повертається на підприємства. І навіть тепер — на це вказував Володимир Ілліч, але про що часто забувають — сприяє підвищенню продуктивних сил країни, зміцненню пролетаріату.

Яку ж роль відіграють клуби у житті робітників? Вони є не лише місцем відпочинку, осередком пролетарської культури, а й закладом, де відбувається спайка і згуртованість всіх організацій робітничого класу. Там разом збираються комуністи і безпартійні, комсомольці і активісти жіночих відділів, навіть піонери.

Радячи перебудувати роботу клубів таким чином, щоб вони допомагали підносити політичну свідомість та робітничу єдність на більш високий рівень, Н. К. Крупська закликала не обмежуватися лише великими закладами культури, а розгалужувати їх мережу на промислових підприємствах республіки.

Застерігала вона і від перегинів у ставленні до членів клубу. Були випадки виключення кустарів і ремісників з їх складу. Коли кустарям-перекупникам насправді не місце у пролетарському клубі, то наймані кустарі, ремісники — це відсталий загін пролетаріату, який передові робітники повинні взяти під своє ідеологічне керівництво. Поглибити клубну роботу, наситити її класовою самосвідомістю, духом історичної керівної ролі пролетаріату — ось таке стоїть завдання⁹.

29 вересня Надія Костянтинівна відвідала Червонозаводський театр, де відбувся урочистий випуск 350 робітниць — представниць жіночих відділів, які прослухали курс делегатських зборів. Разом з нею був і Г. І. Петровський. Звертаючись до присутніх, гостя Харкова, зокрема, сказала, що Ілліч надзвичайно серйозно ставився до роботи серед жінок. Він указував: нове суспільство неможливе без її розкріпачення, воно має бути створене руками робітників і робітниць. Щоб останні могли будувати нове життя, говорила Н. К. Крупська, треба підвищити їх роль, участь у громадському житті. І краща форма тут — делегатські збори, одна із сходинок, якими робітниця прямує до партії¹⁰.

І знову театр імені Т. Г. Шевченка. Цього разу Надія Костянтинівна зустрілася з партійним і профспілковим активом Харкова. Вона

⁷ Пролетарій.— 1925.— 29 сентяб.; Вісті ВУЦВК.— 1925.— 29 верес.

⁸ Вісті ВУЦВК.— 1925.— 29 верес.

⁹ Рад. освіта.— 1925.— № 10.— С. 50—51.

¹⁰ Коммунист.— 1925.— 30 сентяб.

нагадала присутнім про ставлення В. І. Леніна до пролетаріату, навела рядки з листа Володимира Ілліча до П. Б. Аксельрода, де він зізнався: «Я нічого так не бажав би, ні про що так багато не мріяв, як про можливість писати для робітників»¹¹. Згадала Н. К. Крупська і про те, як Ілліч напередодні нового року їхав до робітничих кварталів (Москви — Л. М.), прагнучи разом з робітниками провести цей вечір.

«В останні свої дні,— сказала Н. К. Крупська,— коли Ілліч втрапив дар мови, він прийняв робітників однієї фабрики. Його обличчя так напрочуд багато промовляло, що потім робітники, ділячись враженнями, розповідали: їм здавалося, ніби Володимир Ілліч говорив з ними»¹². Здавалося... Але одна з членів тієї делегації робітників Глухівської мануфактури П. А. Холодова (саме цю делегацію, що відвідала В. І. Леніна 2 листопада 1923 р. і мала на увазі Надія Костянтинівна¹³) 1925 р. писала: «Який я радий, що ви приїхали»,— виразно і ясно сказав нам» (Володимир Ілліч.— Л. М.)¹⁴. Зрозуміло, цього не могло бути, але ця неправда довго поширювалася, ввійшла без будь-яких коментарів навіть у видання 1984 року¹⁵.

Далі у своїй промові Н. К. Крупська докладно спинилася на значенні непу, який дав змогу активізувати розвиток промисловості, зменшити безробіття. Говорячи про поточний момент, вона вела мову про необхідність посилити культурне будівництво. Лише культурно сильний пролетаріат, підкреслила вона, здатний прийти на допомогу селянству, повести його за собою. Щоб виконати цей заповіт (Ілліча.— Л. М.), треба довго і вперто вчитися. І пролетаріат, і селянство розуміють необхідність цього.

«Володимир Ілліч говорив,— нагадала Н. К. Крупська,— що кооперація — це шлях до комунізму. Наша кооперація далеко не стоїть ще на належній височині. Нам слід докласти багато зусиль, щоб найкраще і найскоріше кооперувати село. Селянство тільки тоді зрозуміє, що таке кооперація, коли робітництво йому допоможе, допоможе своїм організаційним досвідом»¹⁶. Звичайно, малася на увазі кооперація села у ленінському розумінні цього слова, план якої був викладений в останніх працях Володимира Ілліча.

30 вересня, на третій день перебування Н. К. Крупської у Харкові, відбулося ще дві зустрічі з трудівниками міста. Перша — на кондитерській фабриці, яка мала ім'я Надії Костянтинівни. Вона обійшла цехи, знайомилася з виробництвом, цікавилася умовами праці та побуту, заробітками, станом гуртожитків і дитячих ясел, залишила автограф для стіннівки із своїм привітанням.

Потім поїхала на Харківський паровозобудівний завод ім. Комінтерну. Понад 4 тис. робітників зібралися на мітинг на заводському подвір'ї. «Я знаю Харківський паровозобудівний завод, — сказала Надія Костянтинівна.— Я пам'ятаю, як до редакції «Искры» ще 1905 року і пізніше надходили кореспонденції від харківських паровозників. Я знаю, що робітники цього заводу, вірні захисники і борці революції, відіграли в ній велику роль».

Оглядаючи пам'ятник В. І. Леніну, виготовлений заводськими ливарниками, який стояв біля воріт дослідного цеху, Н. К. Крупська відзначила: «Я дуже прискіплива в оцінці зображень Ілліча, цей пам'ятник зроблений дуже добре»¹⁷. На жаль, сліди монумента загубилися, його подальша доля невідома. Зате зберіглася фотографія, зроб-

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 46.— С. 12.

¹² Коммунист.— 1925.— 30 сентяб.

¹³ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1982.— Т. 12.— С. 642—643.

¹⁴ Первая годовщина. 1924—21 января 1925: Ленин, о Ленине, о ленинизме.— М., 1925.— С. 219—220.

¹⁵ Холодова П. А. Ильич и глуховцы // Воспоминания о В. И. Ленине.— М., 1984.— Изд. 3.— Т. 4.— С. 455—456.

¹⁶ Коммунист.— 1925.— 30 сентяб.; Вісті ВУЦВК.— 1925.— 30 верес.

¹⁷ Пролетарій.— 1925.— 1 октяб.

лена того ж дня під час мітингу, коли Надія Костянтинівна виступала перед робітниками. Документ цей експонується в народному музеї історії ВО «Завод імені Малишева» (сучасна назва колишнього ХПЗ).

Н. К. Крупська взяла участь у засіданні ВУЦВК, на якому головував Г. І. Петровський.

Надвечір поїздом Севастополь — Москва, що мав зупинку у Харкові, вона поверталася додому. Її проводжала делегація молоді. Н. К. Крупська висловила надію, що колись ще відвідає місто і залишиться в ньому на тривалий строк, зможе поспілкуватися з трудівниками у тісному товариському колі¹⁸.

Але цим надіям не судилося здійснитися. Якщо не враховувати перебування Надії Костянтинівни в Криму, котрий у той час адміністративно входив до складу Російської Федерації, то це була її перша і остання поїздка на Україну. Вона чомусь не знайшла свого відображення ані в жодному виданні «Історії Української РСР», ані в «Історії міст і сіл Української РСР», ані в науковій літературі взагалі.

¹⁸ Там же.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

НАШ КАЛЕНДАР

Н. Г. Ковтанюк (Київ)

90-РІЧЧЯ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Минає 90 років з дня заснування Державного історичного музею Української РСР — скарбниці матеріальної і духовної культури українського народу. Це один з найстаріших і найбільших науково-освітніх центрів республіки, який почав свою діяльність як міський музей старожитностей та мистецтва 1 серпня 1899 р. (за новим стилем — 13 серпня)¹. В цей день було відкрито виставку на честь XI Всеросійського археологічного з'їзду, який проходив в Києві. Офіційне відкриття експозиції відбулося 30 грудня 1904 р. Тоді ж музей було перейменовано у Київський художньо-промисловий і науковий². Приміщення для нього (Олександрівська вул., нині вул. Кірова, 6) було споруджено на кошти, зібрані прогресивною інтелігенцією Києва. Засновниками музею стали відомі українські вчені, зокрема, археолог, етнограф і мистецтвознавець, згодом академік АН УРСР М. Ф. Біляшівський (перший директор музею), етнограф Д. М. Щербаківський, археолог В. В. Хвойка.

З 1919 р. цей заклад називався «Перший Державний музей», а в 1924 р. був перейменований у Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка. 1936 р. на базі його художнього відділу створено Київський державний музей українського мистецтва (з 1964 року — Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР), а всі інші колекції стали основою Київського державного історичного музею, експозицію якого було розгорнуто в одному з корпусів Києво-Печерської лаври. З 1965 р. він називається Державний історичний музей УРСР.

У дореволюційні часи матеріальне становище музею було скрутним. Утримувався він в основному за рахунок надходжень від приватних осіб та пожертвувань. Широкі перспективи відкрилися перед музеєм лише з перемогою Великого Жовтня. Уже протягом перших років Радянської влади фонди його поповнилися колекціями таких відомих археологів, як О. О. Бобринський, Є. О. Зноско-Боровський, С. А. Мазаракі, Д. І. Іванішева та інших. Гордістю музею стали націоналізовані приватні зібрання Б. І. Ханенка, В. В. Тарновського, сім'ї Терещенка. Йому було передано експонати, які в період першої світової війни потрапили до Державного музейного фонду РРФСР, та з провідних музеїв Москви та Ленінграда³. Музей одержав широкі можливості комплектувати свої колекції за рахунок державних асигнувань. У 1917—1918 рр. вживалися заходи щодо реорганізації закладу в Національний музей і передачі йому колишнього царського палацу у Києві. Однак через часті зміни влади в період громадянської війни питання це так і залишилося нерозв'язаним⁴.

Під час Великої Вітчизняної війни найцінніші експонати музею було евакуйовано в глиб країни — до Уфи. Значну частину фондів, що залишилися у Києві, фашистські загарбники знищили, інші — вивезли до Німеччини. Загальні збитки музею становили понад 130 млн. крб.

¹ Заклинський Р. З історії Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка // Життя і революція.— 1928.— № 3.— С. 173; Труды XI археологического съезда в Киеве.— М., 1901.— Т. 2.— С. 144.

² Освещение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея.— Киев, 1905.

³ Заклинський Р. Назв. праця.— С. 176.

⁴ Там же.— С. 174—175.

Після визволення міста від німецько-фашистських загарбників музею було виділено приміщення колишньої художньої школи на Старокиївській горі по вул. Володимирській, 2, де він знаходиться і донині. За постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 30 травня 1944 р. ця територія, на якій виявлено рештки найстаріших пам'яток стародавнього міста, оголошена заповідною⁵.

За післявоєнний період колектив музею провів значну наукову роботу по комплектуванню музейних фондів. Окрасою експозиції стали всевітньовідомі колекції з розкопок, проведених радянськими археологами О. І. Тереножкіним, Є. Ф. Покровською, В. І. Бідзілі, Г. Л. Євдокимовим та багатьма іншими. Поповнювалися фонди і за рахунок щорічних етнографічно-побутових експедицій.

Нині в музеї зберігається понад 500 тис. експонатів, серед яких чимало унікальних. Вони відображають історичний процес розвитку суспільства на території сучасної Української РСР з найдавніших часів і до сьогодення. Його археологічні колекції, в яких налічується понад 350 тис. одиниць зберігання, відомі не лише в нашій країні, а й далеко за її межами. Музей має також багаті етнографічну і нумізматичну колекції, значний інтерес становлять зібрання унікальних виробів українських майстрів-золотарів та зброї періоду визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Заслужують на увагу реліквії, пов'язані з подіями Вітчизняної війни 1812 р. та революційним рухом. Це — революційні, бойові і трудові нагороди, колекції політичного плакату, листівок, документів і особистих речей видатних радянських, політичних, державних і військових діячів періоду Великого Жовтня, громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Стаціонарну експозицію музею розгорнуто у 39 залах. Щоб показати унікальні предмети з дорогоцінних металів і каменю, в 1963 р. в музеї створено спецвідділ «Золота скарбниця» (з 1968 р. Музей історичних коштовностей УРСР, філіал історичного). Його фондова колекція налічує близько 150 тис. експонатів.

Сьогодні головний зміст роботи колективу республіканського історичного музею визначається проблемами, які поставила перед суспільством перебудова. Його діяльність спрямована на утвердження наукового світогляду, поглиблення знань з історії УРСР. Музей нині не може обмежуватися лише констатацією окремих змін у житті суспільства, а повинен акцентувати увагу відвідувачів на основних явищах сучасного історичного процесу, відобразити їх так, щоб дати уявлення про характерні тенденції всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства. При цьому йдеться не тільки про збирання відповідних матеріалів, а й про продумане формування музейних фондів, розраховане на закладення джерельної бази сучасної і майбутньої науки. У зв'язку з цим колектив музею постійно працює над пошуком нових форм і методів комплектування своїх зібрань.

Великого значення надається збиранню матеріалів по гарячих слідах подій. Добре зарекомендував себе при комплектуванні матеріалів сучасності метод експертних оцінок. При цьому музей залучає спеціалістів окремих галузей народного господарства, вчених, господарських керівників для апробації планів комплектування з метою одержання об'єктивної інформації.

Зростає інтерес до минулого, історії нашого народу, подій сьогодення ставить нові великі завдання перед історичними та краєзнавчими музеями, і насамперед перед Державним історичним музеєм Української РСР. Головне — це перебудова музейних експозицій з історії радянського суспільства, які не відповідають вимогам сьогодення. Для них ще характерні елементи парадності, схематизму, однобічності у відображенні історичних подій.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР.— К., 1961.— Т. 2.— С. 38.

В складній ситуації опинився і науковий колектив історичного музею. Поки що у нас немає наукової періодизації. І ми з нетерпінням чекаємо від учених її розробки. Крім того, у фондах музею відсутні експозиційні матеріали, необхідні для об'єктивного відображення історичного процесу, зокрема документи про репресії 20—30-х та 40-х років, про голод на Україні в 30-ті роки і т. ін. Між тим уже сьогодні відвідувач вимагає правдивого і чесного показу історії радянського періоду в експозиції.

Протягом минулого і на початку цього року науковці музею провели значну пошукову роботу в архівах та бібліотеках республіки. Найбільша трудність полягає в тому, що ще й досі не всі архівні фонди відкриті для дослідників. За таких умов об'єктивне розкриття музейними засобами історичного процесу ускладнюється.

Колективом наукових працівників в рамках існуючої тематичної структури вже внесено доповнення в основному в усі розділи експозиції. Зокрема, вони збагатилися матеріалами про перебудову економічного механізму в період НЕПу, про форми кооперації в 20-ті роки, про реальні суперечності в здійсненні курсу суцільної колективізації тощо. Але робота по оновленню експозиції далеко не завершена.

Нині колектив нашого музею прагне знайти нові форми відображення усіх періодів життя нашої країни. Великі сподівання при цьому ми покладаємо на дійову допомогу вчених.

Значну практичну допомогу подає музею Інститут історії АН УРСР. У січні нинішнього року спільно з вченими цієї установи було проведено засідання «круглого столу», в квітні — укладено угоду про довгострокове співробітництво, яким передбачається участь науковців в обговоренні важливих питань музейного будівництва, рецензуванні тематико-експозиційних планів експозиції і виставок, у роботі творчих груп музею по розробці концепції вдосконалення експозиції.

Останнім часом музей приділяє значну увагу виставочній роботі. І це цілком зрозуміло, адже стаціонарні експозиції не можуть в повному обсязі відобразити ту чи іншу актуальну проблематику. За останні роки колектив музею підготував ряд цікавих виставок, зокрема до 175-річчя Бородинської битви 1812 року, до 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції «Реліквії боротьби і праці» (організована в Центральному музеї революції СРСР). З успіхом експонувалася в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна створена нашим колективом виставка «Реліквії комсомолу» (до 70-річчя ВЛКСМ). Нещодавно відкрилася виставка в музеї «Православ'я в історії культури українського народу», в створенні якої значну допомогу нам подали вчені Інституту філософії АН УРСР.

Ратні й трудові подвиги батьків і дідів — надихаючий приклад для підрастаючого покоління. Ми прагнемо зробити усе можливе для того, щоб республіканський історичний музей відповідав своєму високому призначенню.

А. М. Комська (Київ)

**ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ
БІБЛІОТЕЦІ — 50 РОКІВ**

Минає 50 років Державній історичній бібліотеці Української РСР — одній з найбільших у республіці, єдиному спеціалізованому книгозховищу історичної літератури, науковій установі, науково-мето-

дичному центру з питань історичного краєзнавства.

Її засновано у серпні 1939 р. з метою сприяння розвитку радянської історичної науки, пропагування її досягнень серед широких мас трудящих, подання допомоги науковим працівникам, викладачам істо-

рії вищих і середніх учбових закладів, студентам в опануванні історичних знань.

Основу її багатств становлять фонди, що на сьогодні налічують понад 800 тис. томів. Це справжня скарбниця, в якій широко представлені твори класиків марксизму-ленінізму, праці з питань всесвітньої історії, історії СРСР та УРСР, археології, етнографії, допоміжних історичних дисциплін, історії КПРС і республіканської партійної організації, а також література з економіки, політичної економії, літературознавства, мистецтва тощо.

Книги з історії України, Києва та багатьох інших міст і сіл республіки зібрані у спеціалізованому залі. Тут читачі протягом 3—5 хвилин можуть одержати твори Г.-Л. Боплана, О. І. Рігельмана, М. М. Бантиш-Камєнського, оригінальні літописи Г. Грабянки та Самовидця, праці Б. О. Рибаківа, П. П. Толочка та багатьох інших радянських і дореволюційних істориків.

У відділі рідкісних, цінних і стародрукованих книг зберігаються понад 20 тис. томів книг і журналів, що є вагомими джерелами вивчення історії розвитку суспільної думки та культури. Найцікавішими є колекції кириліського та цивільного друку (видання до 1825 р.), сатиричних журналів 1905—1907 рр., а також комплекти російських і українських журналів, деякі російські та іноземні стародруки, нелегальні видання РСДРП, перші книги із серії «Бібліотеки наукового соціалізму», що виходили у Женеві.

Надзвичайно цінними є видання праць К. Маркса і Ф. Енгельса, редактовані В. І. Леніним, колекції журналів, де вперше друкувалися праці В. І. Леніна, Г. В. Плеханова та інших видатних діячів революційного руху, зокрема, «Новое слово», «Образование», «Жизнь», «Начало», «Мысль». Зберігаються численні сатирично-ілюстративні журнали, на сторінках яких виступали М. Горький, І. Бунін, О. Купрін, Ф. Сологуб, В. Брюсов та ін. Бібліотека має повні комплекти «Современника», «Киевской старины» та ін.

Серед рідкісних книг — зразки видавничої діяльності російського першодрукаря І. Федорова та багато книг, виданих друкарнею Києво-Печерської лаври. Є чимало і прижиттєвих видань класиків російської та української літератури. Бібліотека має велику колекцію давніх книг іноземними мовами, найвидатнішим експонатом якої є праця Цицерона «Про природу богів», котра побачила світ у Венеції 1523 р., наукові книги часів Петра I: «Описание артиллерии» (1710), «Книга историческая» (1722).

Значним є фонд літератури з питань мистецтва, зокрема, цінні художні альбоми, видання з історії мистецтва тощо.

Ці скарби зібрані за 50 років. Близько 500 тис. книг, що становили фонди бібліотеки напередодні Великої Вітчизняної війни, були пограбовані фашистами у тяжкі роки тимчасової окупації Києва. Після Перемоги завдяки допомозі Держфонду СРСР, найбільших бібліотек країни й республіки, напруженій праці свого власного невеличкого колективу «історичку» фактично було створено заново. В 1952 р. вона гостинно розчинила двері перед читачами. З року в рік зростає її популярність, збільшується кількість відвідувачів. Зараз щороку фондами користуються понад 15 тис. істориків, викладачів, студентів, а також службовці, робітники, які цікавляться історією. За цей період нагромаджений досвід їх обслуговування, оперативного й якісного задоволення різноманітних запитів. Цьому сприяє система структурних підрозділів, яка включає спеціалізовані читальні зали: історії України, періодичних видань, нових надходжень літератури, загальний і для наукових працівників, відділи абонементу і МБА, довідково-бібліографічної і інформаційної роботи, рідкісних, цінних і стародрукованих книг, а також численні каталоги і картотеки, котрі допомагають швидко зорієнтуватися на місці та підібрати необхідні видання.

Важливе місце в роботі бібліотеки займає інформаційно-бібліографічне забезпечення історичних та історико-краєзнавчих досліджень і пропаганда історичної літератури. Сформувалася диференційована система задоволення потреб різних груп і категорій читачів, що будується у відповідності з планами науково-дослідної діяльності наукових установ, вузів, громадських організацій та культосвітніх закладів. Понад 250 абонементів обслуговуються у режимі групового й індивідуального інформування. Щороку видається близько 6000 довідок — фактографічних, тематичних, з них 100 — письмових, складних.

Певним вкладом співробітників ДІБ УРСР у розвиток історичної науки є підготовка бібліографічних покажчиків. З перших років існування бібліотеки їх зусилля були спрямовані на створення бібліографії історії України. Ще в 50—60-і роки були видані науково-допоміжні посібники «Бібліографія російської і української бібліографії з історії Української РСР» (2 вип.), «Бібліографія дисертацій з питань історії, економіки і культури України», розгорнуто роботу по складанню ретроспективного фундаментального бібліографічного покажчика «Історія Української РСР», в якому зареєстровані всі друковані видання й публікації, починаючи з 1574 по 1967 рр., що побачили світ українською і російською мовами на сучасній території Радянського Союзу.

Випускаються й однойменні щорічники літератури, опублікованої протягом поточного року (починаючи з 1968). Нещодавно вийшов з друку 20-й випуск — за 1987 р. Доповненням до цього видання стане інформаційний покажчик «Питання всесвітньої історії і історії СРСР в сучасній українській науковій літературі», який виходить двічі на рік (з 1988 р.). Для викладачів протягом ряду років видавалися інформаційні покажчики з питань методики викладання історії у середній та вищій школі, а також за окремими актуальними темами. Про нову історичну літературу, що надійшла до фондів бібліотеки, читачі дізнаються, прочитавши щоквартальний бюлетень, до останніх випусків якого включаються праці, повернуті із фондів спеціального зберігання. На замовлення науковців співробітники ДІБ УРСР підготували кілька тематичних покажчиків — «Історія Компартії України» (К., 1985), «Історія робітничого класу Української РСР» (К., 1985), «История фабрик и заводов Украинской ССР» (К., 1981). Незабаром вийде з друку «История колхозного крестьянства УССР», а в наступному році — «История украинской советской интеллигенции» та «История русской и украинской культуры XIX — начала XX века».

Співробітники бібліотеки взяли активну участь у підготовці 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». За допомогою бібліотек республіки у короткий строк було створено бібліографічну базу, необхідну для написання нарисів про населені пункти України — «Зведену картотеку матеріалів з історії міст і сіл Української РСР», до якої входить більш як півмільйона описів книг, статей з періодики, збірників, окремих розділів, навіть абзаців, згадок про міста і села, губернії і повіти, полки і сотні, області і райони України. Підготовлені бібліотекою ретроспективні посібники «Історія Києва» (в 2-х т., 4-х вип. — К., 1958—1963), «Статистика народного господарства і культури Української РСР» (К., 1968), «Публікації джерел з історії Києва» (Вип. 1—2. — К., 1982—1983) та ін. широко використовувалися авторськими колективами.

Найближчим часом заплановано видати у Політвидаві України серію посібників «Що читати з історії України». На це також розрахований інформаційний бюлетень «Матеріали з історії СРСР, надруковані в періодичній пресі», який щомісяця виходить з минулого року. ДІБ УРСР є не тільки науковою установою в галузі бібліографії, а й республіканським методичним центром з питань історичного краєзнавства.

Слід сказати, що можливості бібліотеки обмежені неприпустимо слабкою матеріально-технічною базою. Своє 50-річчя вона зустріла у тісному, малопристосованому для книг і незручному для читачів при-

міщенні. Її унікальні фонди знаходяться в трьох досить віддалених одне від одного місцях (частина приміщень — в аварійному стані). Умови зберігання видань не відповідають жодним нормам.

Видання бібліографічних і методичних посібників ускладнюється відсутністю поліграфічного устаткування, обмеженістю паперу, коштів, унаслідок чого більшість матеріалів, виданих тиражем 150—200 примірників, не задовольняють потреби читачів в необхідній їм інформації.

І все ж таки, незважаючи на труднощі, колектив ДІБ УРСР сповнений творчої енергії, шукає найбільш ефективні форми й методи пропаганди історичної, краєзнавчої та суспільно-політичної літератури.

Одержано 25.05.1989

До відома читачів

ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ АН УРСР ВИДАНО ПОКАЖЧИКИ:

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1957—1966 рр.).— К., 1968. Ціна 0.59 к.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1967—1976 рр.).— К., 1982. Ціна 2 крб. 40 к.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (1977—1986 рр.).— К., 1987. Ціна 1 крб.

Покажчики можна замовити післяплатою за адресою: 252001 Київ, 1, вул. Кірова, 4, Інститут історії АН УРСР, бібліотека.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ДВЕНАДЦАТАЯ

Роковой в истории Малороссии 1708 год начался при обоюдных выражениях добрых отношений между гетманом и русским правительством. Царь прислал гетману врача, заботясь о здоровье Мазепы, беспрестанно жаловавшегося на «подагричные и хирагричные» недуги; гетман в своих письмах разливался благодарностью за внимание к нему¹.

Мазепа отправил Головкину «зверины» (дичины) своей охоты для царского стола, назначая часть из посланного для самого канцлера, и изъявлял ему желание кушать на здоровье². Со своей стороны, и верховной власти представился случай показать образчик прежнего неизменного доверия и расположения к гетману. Явился снова доносчик, обличавший Мазепу в намерении изменить царю; это был новокрещенец рейтар Мирон, освободившийся из турецкой неволи. Он, прибывши в Киев, сообщил, что в Яссах виделся он с проживающим там Василием Дрозденком, сыном брацлавского полковника Дрозда, который некогда, будучи соперником Дорошенка, был последним взят в плен и расстрелян. Этот Василий Дрозденко говорил Мирону: «Прошлого года находился я в Польше при короле Станиславе именно тогда, когда прислан был туда бусурманский посланец. В это время явился к королю Станиславу какой-то чернец с письмом от гетмана Мазепы. Письмо это было читано при бусурманском посланце; говорили, что оно заключало такое обещание, что козацкие войска, вместе с польскими и крымскими, будут воевать против царских войск». Доносчика отправили из Киева в Посольский Приказ. Там говорил Мирон, что Дрозденко велел ему довести это до сведения царя ради единой православной веры и памятуя, что отец его был под державою московского государя брацлавским полковником. В Москве не поверили доносу, и государь послал гетману утешительную грамоту³. Так к этому доносу отнеслось правительство, наученное по опыту недоказанностью прежних многочисленных доносов на Мазепу; между тем для нас теперь видно, что сообщение Дрозда заключало в себе истину, относясь именно к посылке от Мазепы к Станиславу (Лещинському.— М. К.) болгарского или сербского экс-архиерея.

Доверяя во всем гетману, царь поручил ему разослать по полкам своего регимента приказ ловить и пытать тех, которые бы явились с «прелестными» письмами от шведского короля и Станислава, так как открывалось, что шведский король приказал в Гданьске печатать русскими литерами воззвания и распространять в Украине через русских перебежчиков⁴.

После того, как посланники турецкий и гетманский предлагали шведской стороне надежду на содействие, Карл с большею отвагою замыслил перенести войну к рубежу Московского государства. Царь

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8—12; 1989.— № 1—2, 4—7.

¹ Арх. Ин. Дел. 1708 г., январь. Подлинники (опускаю підлабузницький, солодкий до огидного лист гетьмана до Петра I.—М. К.).

² Там же. Письмо гетмана от 9 января.

³ Арх. Ин. Дел. Подлинн. 1708 г., январь (з тексту цього документа видно, що Мазепа продовжував користуватися безмежним довір'ям Петра I.—М. К.).

⁴ Там же. Подл., февраль.

Петр находился в Гродне, в середине Великого княжества Литовского. Шведский король сам лично с небольшим отрядом ударил на двухтысячный отряд русских драгун, поставленный у моста на реке Немане, и прогнал его. Русские ушли в противоположные городские ворота из города. Шведы вошли в Гродно. Царь в следующую ночь попытался, было, их выгнать, но это ему не удалось. Шведское войско овладело целым городом, а царь ограничился только тем, что приказал опустошить огнем и мечом весь окрестный край, чтобы не допустить вошедших в город шведов получать из окрестностей средства к своему существованию в чужой стране.

Король шведский с войском двинулся далее. 11-го февраля заложил он свою главную квартиру в Сморгонах, а 18-го марта в Радовисицах. Царь с войском стал в Вильне; его генералы с военными силами расположились в Полоцке, в Минске, в Могилеве⁵.

Гетману было указано собрать полки и выступить за Киев, в Правобережную Украину, с целью содействовать по мере надобности полякам партии Сенявского, враждебной шведам, впустить в Белую Церковь польский гарнизон⁶ и держать при Сенявском малороссийского резидента. Февраля 6-го Мазепа с половиною своего войска был уже в Хвастове. Сенявский писал ему, что идти самому далее незачем, а требовал присылки шести тысяч козаков в Польшу, о чем Мазепа доносил, представляя неудобство такой посылки⁷.

Очевидно, Мазепа, замысливши изменить царю Петру и при возможности объявиться на стороне противной, чувствовал себя крайне в фальшивом положении⁸, когда его принуждали посылать подчиненное ему войско против тех, которым он тайно обещал свое содействие, и оттого-то он изо всех сил старался под разными благовидными предложениями удерживаться от посылки козаков в помощь полякам, враждебным царю Станиславу. Царский указ предписывал отправить стародубских полчан к Быхову на соединение с бывшими там польскими военными силами; Мазепа пытался уверить правительство, что это будет небезопасно, потому что на искренность поляков нельзя положиться⁹. Он извещал, что по поводу сношений шведов с турками надобно остерегаться от внезапного вторжения бусурманских союзников шведского короля, и потому нельзя лишать Украину постоянного войска. Сенявский напрасно требовал и присылки козаков, и возвращения Украины, ссылаясь на объявленную волю царя. Мазепа все отговаривался неполучением окончательного царского указа, и Сенявский писал к царю, представлял доводы, что одна Белая Церковь без территории недостаточна, и, жалуясь на малороссийского гетмана, просил приказать ему исполнить царскую волю об отдаче Украины⁹. Мазепа, напротив, писал, что опасно посылать козацкое войско под команду ляхам, потому что они коварны¹⁰. Спустя немного времени Сенявский потребовал уже не шесть, а десять тысяч козаков ему «в сикурс» (на допomoгу.— М. К.) и сверх того желал, чтобы и сам гетман Мазепа с остальными козацкими силами шел к нему в Дубно, потому что против Сенявского шли военные силы Станислава. Царь приказал Мазепе исполнить требование Сенявского, потому что должен был содействовать польскому войску, которому давал субсидию¹¹. Мазепа

⁵ Nordberg, II, 206—209.

⁶ Госуд. Арх. Письмо Мазепы января 30-го 1708 года (Текст листа опущено.— М. К.).

⁷ Там же. Письмо Мазепы 6 февр. (велика цитата з листа опущена.— М. К.).

⁸ Здається, сам Костомаров не позбавився ілюзій щодо вдачі Мазепи: цей провідник просто не міг відчувати фальшивість становища, оскільки фальшиво жив усе своє свідоме життя.

⁹ Там же. 1708 г. Письмо марта 9 (уришок з листа скорочено.— М. К.).

⁹ Арх. Ин. Дел, 1708 г., март. Подлинники (переказаний у тексті документ опущено.— М. К.).

¹⁰ Там же (цитату знято.— М. К.).

¹¹ Госуд. Арх. Кабинетские дела. Отделение II, кн. № 8.

должен был снарядить на помощь к Сенявскому отряд козаков под начальством киевского полковника Мокіевського¹²; но вместе с тем Мазепа не переставал увертываться и выдумывать всякие способы, чтобы, исполняя царскую волю, не действовать наперекор своим тайным замыслам.

Мазепа писал Головкину, что получил «пересторогу» от некоторых поляков, преданных царю, что неприятели намерены вторгнуться в Украину, а Сенявский колеблется и подумывает пристать к шведской стороне. «Быть может,— писал Мазепа,— Сенявский нарочно замыслил отвлечь от меня 10 000 козаков, чтобы разделить мои силы и открыть неприятелю нашему путь в Украину». Мазепа повторял опасения и со стороны сераскира, и со стороны Запорожья; там, под покровительством запорожцев, которых в своем донесении он честил «псами»*, стекается разный сброд из Гетманщины, Слободской Украины, Польши и Волощины,— люди, готовые на всякое воровство и своеволие¹³. Все это, по видимо здравым соображениям гетмана, не допускало удалять его с войском из Украины. Сенявский ни за что не хотел брать Белой Церкви и вводить туда польский гарнизон, помогаясь непременно отдачи ее территории. Но Мазепа всеми силами старался убедить царя, что если отдать Белую Церковь с уездом и дозволить там стоянку польских военных сил, то между поляками, с одной стороны, и с другой — белоцерковскими козаками, а за ними и всеми обывателями Правобережной Украины, начнется междоусобная драка. Это казалось чрезвычайно основательным, судя по недавним еще событиям, и притом все это сходилось с тогдашними намерениями, возникшими у Петра. У царя велись тогда тайные переговоры с королем Августом; царь пытался побудить Августа появиться в Польше и своим прибытием поддерживать противников Станислава; поэтому Петр воспользовался предостережениями Мазепы, отложил до возвращения Августа отдачу Польше Правобережной Украины, задержал движение Мазепы с малороссийскими военными силами на Волинь к Сенявскому и, наконец,— выдачу обещанной денежной субсидии на польское войско¹⁴. Подозрение на Сенявского, которое набрасывал царю Мазепа, подтверждалось известиями и из другого пути. Царский резидент, состоявший тогда при Сенявском, доносил царю, что этот пан в минуты откровенности высказывался так: «Если придут такие обстоятельства, что мне невозможно будет держаться царской стороны, то я отступлю к противной стороне, только шельмой никогда не буду, а заранее объявляю об этом прямо»¹⁵. По известию шведского историка¹⁶, Сенявский в это время сильно колебался и уже склонился, было, на сторону Станислава под влиянием убеждений французского посланника маркиза де Бонака, но потом опять отвернулся в противную сторону. Причину такого колебания было то, что союз с Петром щекотал честолюбивые надежды Сенявского — сделаться самому королем¹⁷, а его жена, через посредство других лиц, искала милости у Станислава «про запас», чтобы иметь возможность пристать к нему тогда только, когда уже станет ясно, что царские дела пойдут худо¹⁸. Польские паны в то время так легко переходили с одной стороны на другую, что никаких соображений нельзя было составлять заранее ни о ком: малейшее что-нибудь, манившее выгодною или устрашавшее опасностью,

¹² Арх. Ин. Дел, 1708 г., апрель. Подлинн.

* Звична для Мазепи взагалі назва запорожців у його приватних листах і офіційних документах.

¹³ Там же.

¹⁴ Госуд. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, кн. № 8.— Донесение царю Головкина 9 мая.

¹⁵ Арх. Ин. Дел, 1708 г. Польские дела.

¹⁶ Nordberg, II, 210.

¹⁷ Ibid, с. 226.

¹⁸ Арх. Ин. Дел. Польские дела, 1709 г.

располагало польского пана пристать к той стороне, которой он только что перед тем был противником, и изменить той, которой недавно клялся в верности. Так, в эту пору братья Любомирские — обозный * и подкоморий **, открыто ставшие за Станислава, теперь обращались к царским министрам, изъявляли «униженность» и охоту служить общим интересам, прося возвратить свою маетность Лабунь, захваченную Меншиковым¹⁹. С Сенявским могло быть что-нибудь подобное в обратном смысле.

Мазепа бросал подозрение на Сенявского, выставляя свою верность царю; но и Сенявский не оставался в долгу и бросал перед царем подозрения на Мазепу. В апреле, жалуясь, что, вопреки царскому обещанию, Мазепа не отдает Украины и сам не идет с войском к Дубно, он сказал русским резидентам Украинцеву и Дашкову: «Ох, смотрите, как бы гетман ваш не имел со шведским королем и с Лещинским тайного соглашения!» Разом (одночасно.— М. К.) стольник *** Кантакузин сообщил Мазепе, что посланец турецкий, ездивший в Польшу к Станиславу и к шведскому королю, слышал, как Станислав хвастался, что у него есть друзья в Москве, гетман с Украиной с ним заодно и станет помогать ему против Москвы, когда Порта пошлет в помощь Станиславу орду (кримську.— М. К.). Сам Мазепа сообщил о таких слухах насчет себя Головкину и приписывал такую клевету против него сераскиру****, который хочет втянуть Порту в войну против русского царя. В мае ездил к Сенявскому от Мазепы войсковой канцелярист Максимович и с ним Сенявский прислал Мазепе какое-то письмо, «писанное неведомо от кого и до кого»; в этом письме желали склонить Сенявского к переходу на сторону Станислава и указывали, как на пример, что гетман Войска Запорожского уже к нему склонился²⁰. И об этом Мазепа тотчас сам известил Головкина, признавал такое письмо произведением «адгерентов» шведских, которые друг с другом ссорятся и его, невинного, в свои дразги мешают. Мазепа горько жаловался, что клеветники не дают ему покойно окончить в старости дней своих, и уверял, что гетманское звание доставляет ему только муку²¹. Головкин, успокаивая «доброе» старика, писал к нему: «Много таких рассеянных бездельиц бывает не на одного вас, но и на иных многих верных слуг царского величества; нечего тому верить, ибо неприятели всегда для своей пользы ложь на верных сплетают, дабы тем своих единомысленников увеселить».

Сенявский, долго домогавшийся всей Правобережной Украины, в мае отнесся к русскому правительству с готовностью взять одну Белую Церковь с ее уездом. Головкин по этому поводу писал к гетману Мазепе, что это дело оставляется на его собственное усмотрение: если гетман надеется, что отдача Белой Церкви не произведет волнения во всем малороссийском народе, то может исполнить требование Сенявского, в противном случае может подождать²².

Таким образом, Мазепа успел-таки поставить дело с поляками так, как ему было нужно до поры до времени. Он держал царя в подозрении относительно поляков, не шел сам в Польшу на помощь противникам Станислава, не посылал уж туда более козаков, не отдавал и Белой Церкви Сенявскому, а стоял обозом у Белой Церкви, куда перенесся из Хвастова еще 27 марта по причине скудости в конских кормах. Стоя под Белой Церковью, как будто дожидаясь царского

* Квартирмейстер, начальник обозу.

** Одна з вищих придворних посад у Речі Посполитій.

¹⁹ Арх. Ин. Дел. 1708 г., март. Подлинн.

*** Невисокий придворний чин у Росії.

**** Турецкий головкомандующий, пізніше — військовий міністр.

²⁰ Там же, 23 мая.

²¹ Арх. Ин. Дел. Подлинн. 1708 г., май (Цей брехливий і облесливий лист опущено.— М. К.).

²² Госуд. Арх. Кабинетские дела. Отделение II, кн. № 8. Письмо Головкина.

указа, Мазепа отправлял по царской воле козацкие отряды на другую сторону.

На Запорожье появился предводитель донцов и украинских удальцов Московского государства Кондратий Булавин. Сначала он заложил свой стан в урочище Кленкове, на реке Калмиусе; к нему набралось там до 9000 всякого рода «гультьев»; донцов было с ним до тысячи человек²³. Оттуда Булавин прибыл в Сечу, принес письмо от донского козацкого войска к низовому запорожскому и стал возбуждать запорожцев идти вместе с донцами на Русь — бить бояр, прибыльщиков, дворян и подьячих. Три раза собиралась на Запорожье рада. «Молодыта» (т. е. недолго еще жившие в Сечи) вошли в задор и подняли обычный крик: идти бить арендарей и панов за то, что Украиною завладели. Старики удерживали их и представляли, что в то время никак нельзя было начинать такого похода; первое, оттого, что зима была теплая и реки не совсем замерзли; второе, в Москву посланы были их товарищи и могли там пропасть, если Запорожье пристанет к мятежу. Дозволили Булавину жить в Кодаке, но не дозволили приглашать татарскую орду²⁴. Это происходило в середине зимы*. Мазепа отправил в Сечь батуринского сотника с приказанием выдать Булавина. Сначала рада решила исполнить требование гетмана, но на другой день пьяницы и «гультьян»** взяли верх над стариками и закричали, что Булавина выдать невозможно, потому что издавна в Сечу волен всякому приход, и Сечь никогда никого не выдавала. Булавину, однако, послали к Кодак приказание жить смирно, распустить всякое «гультьяство» и не затевать ничего противного государю²⁵. Но вслед за тем в Сечи произошел переворот: сменили кошевого, избрали Костю Гордиенка, «древнего вора и бунтовщика», как его называл в своих донесениях Мазепа. Напрасно от гетмана приходили одно за другим требования выдать или, по крайней мере, прогнать Булавина. Он продолжал сидеть в Кодаке и оттуда разослал 260 агентов в украинные страны (окраїни.— М. К.) Московского государства и на Дон с возмутительными грамотами²⁶. Он возбуждал донцов тем, что «деды и отцы положили старое поле, и то старое поле держалось крепко***, а ныне злые бояре и немцы козаков ругают и оскорбляют, жгут и казнят жестоко, и старое поле переводится ни во что». Он, Булавин, восстает за это старое поле и с ним все запорожские козаки и белгородская орда. Он дает такой приказ войску донскому и всем городам украинным: со всех станиц половина жителей пусть идет к нему, а половина остается дома. Всех начальных и простых черных людей посадских и волостных, в селах и деревнях украинных городов, возбуждал он истреблять дворян, прибыльщиков, немцев, но уговаривал отнюдь между собой не затевать вражды, никого безвинно не оскорблять под страхом смертной казни, всех заключенных в тюрьмах освободить и всем везде устроиться по козацкому обычаю в десятки, выбрав атаманов и асаулов. При новом кошевом уже не только не запрещали Булавину приглашать татар, но решали, что когда к Булавину пристанут белгород-

²³ Арх. Юст., кн. 104, л. 128 и 173 (Повстання під проводом К. Булавина було справжньою народною антифеодальною війною, що сколихнула Російську державу. Його рушійною силою були доведені до відчаю посиленням експлуатації феодально залежні селяни, а очолили повстання демократичні елементи донського козацтва.— М. К.).

²⁴ Там же, л. 174 и далее.

* Солідарність між запорізьким і донським козацтвом виявляється тут наочно і сильно.

** Вже в котрий раз доводиться відзначати класову обмеженість і упередженість Костомарова щодо простого народу і народних рухів: насправді йшлося про найбільш соціально свідомі й волелюбні козацькі низи. Класове розшарування на Запоріжжі в цьому та наступних епізодах відчувається досить ясно.

²⁵ Арх. Ин. Дел. 1708 г., январь. Подлинн.

²⁶ Госуд. Арх. Кабинет. Дела Отд. 1, кн. № 8.

*** Йдеться про землі й вольності донського козацтва.

ские татары, горские черкесы и калмыки, тогда и запорожцы не задумаются идти на великорусские города²⁷. Булавин переправился через Днепр, стал на урочище Вороное и оттуда кликнул клич: «Атаманы молодцы, дорожные охотники, вольные всяких чинов люди, воры и разбойники! Кто похочет с походным военным атаманом Кондратием Булавиным погулять, по чисту полю красно походить, сладко поесть да попить, на добрых конях поездить — приезжайте к нему в вершины (верхів'я.— М. К.) самарские!»²⁸.

Мазепа со своей стоянки под Белою Церковью отправил против Булавина полтавского полковника Левенца и охотного полковника Кожуховского; но в то же время писал Головкину, что не слишком-то доверяет искренности и верности посланных козаков²⁹. Без сомнения, посылая войско против Булавина, Мазепа и здесь принужден был поступать наперекор своим истинным тайным намерениям. Естественно, ставши сторонником Карла и Станислава и врагом Петра, он должен был для целей своих тайных союзников находить подходящими всякие смуты и беспорядки в царской державе.

Однако посылка козацких полковников сделала свое дело. Булавин ушел³⁰ и перебрался в украинные страны Московского государства. Он установился со своею вольницею в Пристанном городке на Хопре, взволновал городки по рекам: Хопру, Битюгу, Медведице, Гайдаре и Северному Донцу. Весь этот край, не с давнего времени населенный беглою вольницею*, стал тянуть к Донскому войску. Булавин из Пристанного грянул на Черкасск**, убил атамана Лукьяна Максимова и был провозглашен атаманом всего козачества. Немалую надежду полагал он на Запорожье, а главное — на множество «гультьев», скопавшихся там из Гетманщины и Слободской Украины, только того и алкавших, чтобы ворваться «в города» и расправляться там с зажиточными людьми, владельцами дворов и земельных угодий. В конце мая Булавин, овладевши Черкасском, с несколькими тысячами удальцов прибыл в Бахмут и оттуда послал в Сечь свой новый «прелестный» универсал. Он извещал, что князь Василий Долгорукий с московскими ратными людьми пришел истреблять все козачество, побить старых и малых и сжечь все козацьи городки. Он извещал, что в ожидании такой беды для всего козачества Войско Донское призывает всех обитателей берегов Дона, Медведицы, Хопра, Гайдара, Северного Донца, Днепра и всех его «запальных» (впадающих в Днепр) речек, где только обретается козацьи присуд***, подниматься и идти противу грозящего всем врага, «чтобы все козацьи реки оставались по-прежнему, как было там козачество, и чтобы между всеми козаками было побратимство»³¹. Сборное место назначено под Ямполем³². Возвания Булавина наделали более крика и шума, чем оказали ему помощи на деле. В Сечи, в Кодаке и разных степных притонах кричали, что надобно идти разорять и убивать всех значных и богатых людей. В самой Запорожской Сечи 13 мая была шумная рада. Удалые и горячие головы сперва взяли верх. Но приехавшие из Киева монахи вынесли из сечевой церкви крест и евангелие и успели уговорить часть козаков³³. После того хотя запорожцы и приставали к Булавину, но отдельными ватагами, человек в несколько сот в каждой. Так, например, 30 мая пошло к нему

²⁷ Там же, отд. II, кн. № 7.

²⁸ Там же. Письмо Долгорукого.

²⁹ Госуд. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, кн. № 8. Донесение Мазепы (цитату опущено.— М. К.).

³⁰ Там же (Витяг з документа знято.— М. К.).

* Його інтенсивне заселення припало на XVII ст.

** Головне місто Війська Донського.

*** Куди сягає козацька юрисдикція.

³¹ Арх. Юст., кн. 104, л. 188.

³² Ныне слобода Изюмского уезда при реке Северном Донце.

³³ Госуд. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, кн. № 7.

300 удальцов с красными кумачными знаменами³⁴, а 9 июня отправилась к нему другая партия — 500 пеших человек³⁵. Но сам Булавин повредил себе тем, что разделил свои силы. Он отправил один отряд своих козаков в 5000 чел. к Азову, а другие два, под начальством единомышленных своих атаманов, Драного и Голого, на запад для привлечения к себе жителей и умножения сил своих. Голый, в отряде которого было тысячи полторы запорожцев, удачно справился с слободским Сумским полком. Булавинцы напали на него врасплох на берегу реки Уразовой³⁶, убили всех старшин и самого полковника Андрея Герасименка, взяли весь обоз³⁷. Другие предводители — Семен Дранный и Беспалый — двинулись к Ямполью, где назначено было сборное место, но их не допустили бригадир Шидловский и полковник Кропотов: с этими последними действовали посланные гетманом полковники полтавский и компанейский, которых после ухода Булавина с урочища Вороное гетман прикомандировал к майору гвардии князю Долгорукому³⁸. Полтавский полковник приказал заранее вывести из городков Тора³⁹ и Маячок⁴⁰ все козацкие семьи в Изюм, чтобы не допустить торских и маячких козаков пристать к мятежу⁴¹. У Кривой Луки⁴², недалеко от Тора, встретил он идущего Драного, с которым было до пяти тысяч донцов и 1500 запорожцев. Бой был жестокий, продолжался пять часов — три часа дня и два часа ночи — и кончился совершенным поражением мятежников. Дранный пал в битве. Многие потонули в Северном Донце. Запорожцы ушли в Бахмут. Шидловский их там осадил. Запорожцы сдавались, прося пощады, но их не слушали и истребляли; Бахмут был сожжен⁴³. Между тем, прошел слух, что Булавин сам стоит при урочище Деркуле⁴⁴. Против него пошли полковники полтавский и компанейский и вступили в бой с «чатою» (высланным передовым отрядом) в 800 человек. Мятежники были разбиты⁴⁵. Булавин поспешно ушел к тому отряду козаков, который он еще прежде из Черкаска отправил к Азову, но там пришел ему конец. Он попытался ворваться в Матросскую и Плотничью слободы, прилегавшие к городу Азову; три часа была жестокая битва против четырех рот солдат; из крепостей Азовской и Петровской гремели пушечные выстрелы. Козаки держались упорно; наконец, были прогнаны; 423 из них пало в битве, 400 утонуло во время бегства, 60 попало в плен. Солдаты овладели одним знаменем, побрали лошадей, достали много панцирей с убитых⁴⁶. Булавин со срамом привел в Черкасск остатки разбитых. Там поднял против него бурю атаман Зерщиков, его единомышленник и вместе соперник. По наущению этого человека козаки стали кричать, что Булавина следует убить за то, что он погубил войско. Булавин с небольшим кружком верных ему советников убежал в свой курень. Козаки принялись доставать его из куреня. Булавин, защищаясь, успел застрелить двоих из своих врагов, но увидел, что ему никак нельзя отбиться... Его воображению предстали страшные муки казни, которая его ожидала, если бы козаки его взяли и выдали, и он пустил себе в левый висок пулю из пистолета. Козаки переловили его советников, в числе которых был брат Булавина и сын Драного.

³⁴ Арх. Юст., кн. 104, л. 220.

³⁵ Там же, л. 238.

³⁶ Воронежской губернии, Валуйского уезда.

³⁷ Арх. Юст., кн. 104, л. 238.

³⁸ Госуд. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, кн. № 8. Донесение Мазепы 9 мая.

³⁹ Ныне Торская слобода Купянского уезда при реке Жеребце.

⁴⁰ Ныне слобода Изюмского уезда при реке Северном Донце.

⁴¹ Арх. Юст., кн. 104, л. 188.

⁴² Ныне слобода Изюмского уезда при реке Северном Донце.

⁴³ Госуд. Арх. Кабинет. Дела, Отд. I, № 18; отд. II, № 7; Арх. Юст., кн. 104, л. 260.

⁴⁴ Ныне слобода Старобельского уезда при реке Деркуле.

⁴⁵ Арх. Юст., кн. 104, л. 250.

⁴⁶ Там же, л. 260.

Их всех посадили на цепь, потом выдали азовскому губернатору Толстому. Тело Булавина было отправлено в Азов: голову отсекли и отдали врачам сохранить ее напоказ, а туловище, уже смердящее, было повешено за ноги на том месте, где происходило нападение на Азов⁴⁷.

Восстание в украинских городах продолжалось еще до конца 1708 года и было угашено князем Долгоруким посредством самых жестоких, бесчеловечных мер. Левенец, Кожуховский и сотники их полков, числом 21, получили в награждение по паре соболей и по объявленному кафтану за победу при Деркуле, подготовившую полное поражение мятежника⁴⁸. Но Мазепа не совсем одобрительно отозвался о полтавском полковнике⁴⁹.

В конце мая гетман получил от Ленчинского, польского коронного подскарбия*, уведомление, что ему незачем будет идти внутрь Польши. Мазепа сообщал, что по его соображениям следует возвратиться в Украину и беречься, с одной стороны, внутренних смутений в крае⁵⁰, а с другой — помощи врагам из Турции. Посол гетманский Згура ездил в Бендеры к сераскиру «с комплиментом» и там подлинно узнал, что сторонник Станислава Лещинского, пан Тарло, домогался в Бендерах через сераскира получить от Порты в помощь хоть немного орды⁵¹. Этот Згура, родом грек, близкий советник Мазепы, впоследствии явился одним из участников измены гетмана, а потому, вероятно, доставляя пугливые реляции, на самом деле ездил к сераскиру вовсе не с такими полезными для царя видами, как о нем показывал гетман в своих донесениях Головкину. Пан Тарло от 9 июня писал гетману письмо, убеждая пристать на сторону шведского короля и Станислава, и уверял именем обеих королев, что Войско Запорожское и весь украинский народ будут оставаться при своих старинных правах и вольностях с приумножением новых, лишь бы только гетман, освободившись от тиранской власти, возвратился к своему наследственному государю и к общей матери — Речи Посполитой.

Мазепа это письмо препроводил к Головкину и испрашивал приказания государя, как ему поступить. Царь приказал гетману дать ответ Тарлу по своему усмотрению. Тогда Мазепа от 23 июля отвечал Тарлу в таком смысле, что невозможно отклонить его, гетмана, от верности своему государю, и притом украинский народ никогда не захочет соединяться с поляками, испытавши от них много несчастий⁵². Мазепа припоминал пану Тарлу, как еще в недавние времена киевский воевода Потоцкий справлялся с восставшим народом: жолнеры отнимали от матерней груди невинных малюток и втыкали на копья, бросали их в ямы и душили огнем, загоняли в избы женщин и сжигали⁵³. Мазепа вспомнил, как принуждали народ к уни, как отдавали жидам-арендаторам право распоряжаться христианскими таинствами⁵⁴. Мазепа говорил, что «золотая вольность», которой так хвастались поляки, превращается у них в «железное самодовольство». Мазепа обличал суетность обещаний вольностей малороссийскому народу, когда Станислав, которого поляки называют своим королем, сам не более как невольник шведского короля. Мазепа объявлял польскому пану, что

⁴⁷ Госуд. Арх. Кабинет. Дела. Отд. I, № 18, отд. II, № 7.

⁴⁸ Арх. Юст., кн. 104, л. 250.

⁴⁹ «...а полковник полтавский издревле есть непостоянен и в ближайшем с запорожцами соседстве пребывая, всегда одним духом с запорожцами дышет» (Арх. Ин. Дел., Подлинн., мая 30. Донесение Мазепы).

* Завідуючий скарбом Речі Посполитої, щось на зразок міністра фінансів.

⁵⁰ Там же (Цитата знята.— М. К.).

⁵¹ Госуд. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, № 8. Письма Головкина.

⁵² Арх. Ин. Дел. Подлинн., июль (Переказаний у тексті лист Мазепи опущено.— М. К.).

⁵³ Там же (Уривок з Мазепинога листа, переданий майже дослівно в тексті, знято.— М. К.).

⁵⁴ Там же (Цитата опущена.— М. К.).

Україне под царским скипетром вовсе не худо⁵⁵, и потому никакие обещания благ, никакие ласкательства не в силах ни теперь, ни впредь, отвести малороссийский народ от русского царя и его наследников⁵⁶. В заключение, на просьбу Тарла об отпуске Вольского, присланного к Мазепе от Станислава еще в 1705 г., Мазепа отвечал, что этого человека он не отпустит, потому что он достоин виселицы.

Поступок с письмом Тарла и ответ последнему, присланный в копии Головкину, конечно, должен был показаться московскому правительству новым доказательством непоколебимой верности гетмана и лживости всяких на него доносов. Заметим только, что для нас нет доказательств, что именно такой ответ был в самом деле послан Мазепе, но во всяком случае правительство другого не знало*. Между тем тогда уже возник и разбирался донос, самый крупный в ряду всех доносов, которые в продолжении гетманства Мазепы сыпались на него так обильно. То было дело Кочубея, окончившееся в то самое время, когда Мазепа вел приведенную нами переписку с Тарлом.

Мазепа и Кочубей... были издавна близкими приятелями. Некогда они служили вместе у Дорошенка, потом у Самойловича и вместе выкапывали яму, в которую удалось им свалить Самойловича**. После того, как Мазепа стал гетманом, несколько лет господствовало между ними согласие; по крайней мере, можно это заключить из того, что гетман сочетал своего племянника Обидовского с дочерью Кочубея Анною и самому Кочубею исходатайствовал у царя жалованные грамоты на маестности. Кочубей был долго в чине генерального писаря, потом был сделан генеральным судьей, что составляло повышение в козацком уряде. Есть отрывочные сведения, что между ними бывали временные неудовольствия; сам гетман, после того, как уже рассорился с Кочубеем, вспоминал в письме к нему, что в течение 16 лет прощал ему какие-то проступки⁵⁷. Но событие, положившее между ними роковую вражду, наступило в 1704 году.

Мазепа от молодости до старости был большой женолюбец. Его супруга скончалась в 1702 году. У Кочубея была красивая дочь по имени «Мотря» (Матрена), крестница гетманская. Существуют свидетельства, что Мазепа делал ее родителям предложение, но получил отказ, так как брак между ним и Мотрею был невозможен по уставам церкви. Тот же Мазепа «подговаривал» Мотрю через своего служителя Демьяна, но нам неизвестно, — прежде ли таких «подговоров» было сватовство его, или же после, и сватать он ее начал только после того, как не успел соблазнить без брака***. Как отец Мотри смотрел на сватовство гетмана, показывает то негодование, с каким он относился об этом в своем донесении государю⁵⁸.

Как бы там ни было, но, по известию Кочубея, 2 декабря 1704 года Мазепа, находясь в Бахмаче, послал своего служителя Демьяна в Батурин к Кочубею со свежою рыбою на гостинец и дал Демьяну тайное поручение предложить Мотре сначала три, потом десять тысяч червонцев**** с тем, чтобы она пришла к гетману. Мотря не соглашалась.

⁵⁵ Там же (Переказаний автором фрагмент документа скорочено.— М. К.).

⁵⁶ Там же (Цитата знята.— М. К.).

* Це зауваження виявляє неабияку проникливість Костомарова і тонке розуміння ним безпринципної вдачі свого героя.

** Автор твердо дивиться на Кочубея, що зовсім не був таким уже ширим українським патріотом, як зображує його наша історіографія. Спритний політик, вірний помічник і однодумець Мазепи, Кочубей пішов проти нього лише тоді, коли обривався намаганнями Мазепи звабити його улюблену доньку.

⁵⁷ Чтения Московского общества истории и древностей российских, 1859 г., т. 1, с. 131 (Далі — ЧМОИДР).

⁵⁸ ЧМОИДР, 1859 г., т. 1, с. 125 (Лист Кочубея скорочено.— М. К.).

*** Тут і далі опущено листи Мазепи до Мотрі. Соромно наводити прилюдно ці розпусні писання майже 80-літнього старця до молоденької дівчини, майже дитини.

**** Видно, що Мотря натрапила на людину, яка вмiла заощаджувати гроші навіть на інтимних утіхах.

Тогда Демьян от имени своего пана просил у нее прядь ее волос. Через два дня, в день св. Николая, тот же Демьян явился снова и стал подговаривать Мотрю на свидание с гетманом. В огороде ее отцовского двора была дыра в частоколе: туда звали Мотрю для разговора с гетманом... Несколько раз были к ней подобные подсылки. Старый греховодник просил ее прислать ему то рубашечку с тела (!!), то монисто с шеи, посылал ей на гостинец какую-то книжечку и бриллиантовый перстень.

Между тем, положение Мотри в родительском доме стало несносным: ее мать, как из многого видно, была женщина крутого и сурового нрава. Уклоняясь от родительских преследований, Мотря убежала к Мазепе. Родители стали бить тревогу⁵⁹. Мазепа не стерпел укоров Кочубея и отослал Мотрю к родителям с полковником великороссийского отряда Анненковым, находившимся при гетманской особе. Впоследствии в письме к Мотре просил (Мазепа) не гневаться на него за то, что так поступил с ней, иначе ее родители бесславили бы его; сверх того, и он и она не могли бы воздержаться и стали бы жить по-супружески, а за это постигло бы их неблагословенне от церкви и потом бы она сама на него роптала. Мазепа сносился с Мотрею через какую-то девушку Мелашку, писал к Мотре разные нежности, уверял, что никого так не любил, как ее, скорбел о злобе ее родителей и просил не изменяться к нему в любви, сообразно данному ею слову в то время, когда от него выходила, а он вручил ей такой дорогой перстень, которому подобного другого у него не было. Старого гетмана беспокоило, что Мотря, как он узнал, терпела от своей матери, которую он по этому поводу называл мучительницею. В другом письме он, сожалея, что не может подробно поговорить с нею, дает ей совет идти в монастырь. Он порывался даже мстить своим врагам, которые его с нею разлучали, и только связывает ему руки не кто иной, как она сама; впрочем, он не станет больше терпеть и учинит своим врагам такое мщение, какое она сама увидит. Но видно, что старик замечал уже в Мотре охлаждение к себе, как показывают его письма, в которых он делает ей укоры и напоминает обещания вечной любви.

Мотря, находясь под строгим надзором родителей, тайком переписывалась с гетманом и в то время доходила до безумия — металась, плевала на отца и мать, а родители приписывали такие выходки влиянию чар⁶⁰. Кочубей писал к гетману, не обличал его прямо, а только жаловался на судьбу свою: «Делалось ли подобное с кем-нибудь из тех, которые живали при региментарях своих чиновно и не чиновно! — выражался он. — Горе мне, мизерному и всеми заплеванному! Обратилась в грусть надежда моя найти себе в дочери будущую утеху! Омрачился свет очей моих; обошел меня кругом мерзостный стыд; не могу прямо смотреть людям в лицо; срам и поношение окрывают меня перед ближними и домашними! Всегда с бедною супругою своею плачу от сокрушения»⁶¹. Мазепа отвечал ему, что причиною его неприятностей — велеречивая жена его, на которую надобно бы наложить мундштук, как на лошадь⁶². Он напоминает Варвару великомученицу, убежавшую от злого отца, советует Кочубею воздержаться от мятежнического духа, угрожает, что через его и жены его высокомерие он доживет до какой-нибудь беды⁶³. Кочубей в своем письме к гетману намекнул о блуде; гетман прикинулся, как будто не понимает этого, и отвечал, что блудит,

⁵⁹ Аз же (слова Кочубея) не могши что творити, в колокол ударяя, да всяк видит бедство мое (Там же. Дело Кочубея, 125).

⁶⁰ Там же (Цитату із скарги Кочубея знято.— М. К.).

⁶¹ ЧМОИДР, с. 131.

⁶² «... Рачий бы належало скаржитися на свою гордую велеречивую жену, которую, як вижу, не вмеш чи не можеш повстягнути и предложити тое, же ровний мундштук як на кони, так и на кобылы кладуть» (ЧМОИДР, т. 1. Дело Кочубея).

⁶³ Там же (Переказані Костомаровим листи Мазепа до Кочубея опушено.— М. К.).

вероятно, сам он, слушая жены своей, сообразно пословице: «Где хвост всем заправляет, там голова блудит»⁶⁴.

Неизвестно, эта переписка между гетманом и Кочубеем, сохранившаяся в деле (слідчому.— М. К.) о Кочубее, происходила ли тогда, когда Мотря убежала к гетману и находилась в его доме, или уже после того, как гетман возвратил ее в родительский дом. История с Мотрею происходила в 1704—1705 годах. Дошедшие до нас черты достаточно показывают, с одной стороны, старого развратника, прибегавшего к самым пошлым мерам соблазна, с другой стороны — очень ограниченное женское существо*. Впрочем, все семейство Кочубея не переставало пребывать как бы в дружелюбных отношениях к Мазепе и несколько времени после приключения с Мотрею. Кочубей как генеральный судья постоянно находился в приближении у гетмана, участвовал с ним в пирушках, происходивших в гетманских дворцах, то в Бахмаче, то в Гончаровке. Сам гетман посещал по-приятельски Кочубея, пировал у него и вел с ним и с его женою интимные разговоры, которые потом послужили в числе материалов для доноса⁶⁵. Когда гетман выступал в поход, то оставлял Кочубея как генерального судью в Батурине вместо себя наказным гетманом, следовательно, временным хозяином и правителем всей Украины. Так было в 1706 и 1707 годах.

В одно из таких наказных гетманств Кочубея, в августе 1707 года, проходили через Батурин монахи Севского Спасского монастыря, возвращавшиеся из Киево-Печерской лавры, куда ходили на богомолье. Они сели отдыхать на скамье близ шинка, построенного на базаре, который располагался тогда за земляным валом батуринского замка. Какой-то козак сказал им, что наказной гетман Кочубей очень милостив к странникам и щедр на подавание. Монахи пошли в церковь к вечерне и встретили там жену Кочубея; они подошли, поклонились ей и получили любезное приглашение ночевать во дворе у Кочубея. Это было накануне воскресного дня. В этот день гостеприимный хозяин оставил их у себя обедать; после обеда, по стариковскому обычаю, Кочубей лег спать, а монахи часа два погуляли в роще, находившейся близ двора, потом пришли в дом. Кочубей и жена его обдарили их холстом, полотенцами, деньгами и дали пирог на дорогу. Но когда монахи, собираясь уже в путь, стали прощаться с хозяевами, Кочубей упросил их остаться еще на одну ночь ночевать. На утро, в понедельник, они вместе с Кочубеем и его семьею отстояли заутреню и обедню, потом один из монахов, по имени Никанор, был приглашен в сад, где застал Кочубея с женою, но без детей. В саду был разбит шатер. Туда ввел хозяин монаха. Там находился в черных рамах образ Пресвятой Богородицы, писанный на полотне. «Можно ли тебе верить? — сказал Кочубей. — Хотим с тобой говорить тайное, — не разнесешь ли?» Монах, глядя на образ, перекрестился и уверял, что никому не объявит поверенной ему тайны. Тогда Кочубей и его жена стали бранить Мазепу, говорили, что он беззаконник, хотел жениться на их дочери — своей крестнице, но когда она на то не согласилась, то зазвал ее к себе и насильно осквернил блудом.

В это самое время позвали Кочубея слушать челобитчиков, приходивших к нему как к исправлявшему обязанности гетмана. Жена его, прогуливаясь с монахом по саду, рассказывала ему еще кое-что про гетмана. Кочубей, кончив свои дела с челобитчиками, позвал в дом монаха, отдал ему дары и поручил просить приехать к нему самого севского архимандрита, обещая дать вклад на монастырь. Монахи уехали, а

⁶⁴ Там же, с. 131.

* Думка Костомарова стосовно Мотрі здається мені занадто суворою. Молоденькій дівчині, що жила за мічним парканом батьківського дому і майже не спілкувалася зі своїми однолітками, запаморочила голову пристрасть багатющого царського намісника на Україні, що жив у розкішному палаці, оточений сотнями шляхтичів і слуг. Не варто судити її за це.— М. К.

⁶⁵ Там же, с. 104.

26 августа того же года снова приехали в Батурин и привезли Кочубею и семье его просфоры от архимандрита, который извещал, что сам он не может приехать за делами по управлению монастырем. Монахам во дворе Кочубея отвели особые светлицы. Женщина из Кочубеевой прислуги позвала монаха Никанора к хозяину дома и предупредила его, что как будет он проходить через панские светлицы, то должен за собою затворять все двери. Следуя по указанному пути, монах прошел три покоя, запирая за собою двери закладками и крючьями, и остановился перед спальнею Кочубея, завешенною ковром. Вышел оттуда Кочубей, осмотрел все двери и, удостоверившись, что в комнатах нет никого, спрашивал монаха, можно ли ему верить. Монах, разумеется, дал утвердительный ответ. Тогда явилась Кочубейха с изображением распятия на деревянной доске, подала его Никанору и сказала: как Бог за нас пострадал на кресте, так и нам надобно умереть за великого государя. Все трое поцеловали крест и обещали хранить в тайне то, что будет сказано. Тогда Кочубей произнес: «Гетман Иван Степанович Мазепа хочет изменить великому государю и отложиться к ляхам, чтобы Московскому государству учинить пакость и отдать в неволю Украину*. С этим словом ты должен от меня немедленно ехать в Москву». Кочубей дал ему на наем подвод 7 червонцев и 12 ефимков.

Никанор поехал в Москву, явился сначала в Монастырский приказ, а оттуда был отправлен в страшный Преображенский приказ**. Эта посылка так и застряла. Петр, занятый иными делами и ничего не доверяя никаким доносам на Мазепу, оставил это дело, хотя Никанор был задержан в Преображенском приказе⁶⁶.

Не дождавшись никаких последствий, Кочубей в начале 1708 года нашел себе другого посыльного. Это был некто Петр Яценко, перекрест из иудеев; он жил в Полтаве и занимался в Ахтырском полку арендовыми промыслами⁶⁷. Кочубей знал его давно и уговорил ехать в Москву, чтобы там сообщить царскому духовнику словесно, что гетман Мазепа сносится со Станиславом Лещинским через посредство ксендза Заленского с целью отдать Украину Польше, что он даже злоумышлял на особу самого государя: когда распространился слух, что царь сам хочет приехать в Батурин, гетман расставил 300 сердюков и приказывал им стрелять в приезжих по данному знаку из гетманского дворца; но потом гетман отменил свое распоряжение, узнавши, что царь не приедет⁶⁸.

Отправивши Яценку, Кочубей вместе со своим приятелем и свояком, бывшим полтавским полковником Искрою, зазвали в масть Кочубея Диканьку священника полтавской Спасской церкви Ивана Святайла и поручили последнему сообщить по секрету ахтырскому полковнику Федору Осипову об изменнических замыслах Мазепы: ныне, собрав полки, он идет на правую сторону Днепра с той целью, чтобы в соумышлении с Лещинским и с Вишневецким начать войну против царской державы. Чтобы вооружить козаков против царя, он обложил козаков поборами по талеру с каждого коня и по «копе» (полтине) с каждого вола, распространяя слух, будто это делается по воле царя, который намерен всех козаков обратить в солдаты. Кочубей и Искра, чрез посредство попа Святайла, поручили Федору Осипову сообщить об этом киевскому губернатору на тот конец, чтоб он в пору мог взять в руки Мазепу, иначе можно опасаться, что на правой сторо-

* Слід віддати належне Кочубею: Мазепина програма дій була сформульована ним чітко, стисло і правдиво.

** У Преображенському приказі в Москві розглядалися справи щодо злочинів проти царя і держави. Він, справді, користувався в народі лихою славою, бо там за допомогою побойів і катувань «вбивали» будь-які «зізнання». Це була перша таємна поліція в царській Росії.

⁶⁶ Там же, с. 61—68.

⁶⁷ Там же, с. 69.

⁶⁸ Там же, с. 88.

не Дняпра являться к нему на помощь ляхи, а на левой — по его наущению поднимутся гультяи, «хлебкий (непостоянный) народ», настроенный гетманом против царя. Ахтырский полковник должен был сообщить это князю Голицыну так, чтобы о том не знали другие близкие советники царя, особенно Меншиков*, потому что как только доведаются, то сообщат о том гетману⁶⁹.

Ахтырский полковник исполнил поручение, и киевский губернатор отправил это донесение в Бешенковичи — тогдашнюю главную квартиру царя, где и получено оно было 27 февраля, но вслед за тем пришло туда и письмо Мазепы от 24 февраля. Гетман проведал о посылке Кочубеем доносов и поспешил написать к царю об этом сам. Уверяя в своей догробной верности государю, Мазепа находил, что сочиненная на него клевета достойна более смеха, чем внимания, но умолял произвести над клеветниками розыск⁷⁰.

И на этот раз Мазепа так был счастлив, что царь, веривший преданности своего гетмана, прислал ему одно за другим два утешительных письма: 1-го и 11-го марта. Царь уверял гетмана, что «клеветникам, на него ложно наветующим, никакая вера не дается, но и паче оные купно с наустителями воспримут по делам своим достойную казнь». Царь поручал Мазепе самому каким-нибудь удобным способом поймать их; но вместе с тем царь изъявлял подозрение в участии с Кочубеем миргородского полковника Апостола и приказывал гетману зазвать его к себе, как будто для команды над козацким отрядом, а, взявши его таким образом в руки, отправить вместе с Кочубеем и Искрою в оковах к государю⁷¹. Миргородский полковник был отец невестки Кочубеевой — жены его сына. Царь знал, что этот полковник прежде не ладил с гетманом, поэтому царь и подозревал его в участии с Кочубеем в доносе. Но царь Петру не знал того, что Апостол уже поладил с Мазепой и сделался его тайным соумышленником, во вред Петру.

Вот таким-то образом отнесся Петр к этому делу. И не удивительно: в течение двадцати с лишком лет подавались на гетмана доносы, но ни один не оправдался, а гетман между тем продолжал служить государю верно**, всегда исполнял царскую волю исправно и притом был такой милый и любезный человек, что и царю и всем близким вельможам чрезвычайно нравился своим обращением. Приманивать гетману Апостола ни в каком случае не было нужно: Апостол был тогда при гетмане в Хвастове, но гетману не приходилось также посылать в оковах ни одного из своих сообщников. Знал ли в марте Апостол о затеваемой измене, или Мазепа тогда еще не открывал ему замысла, но уже видел в нем человека, готового пристать к делу, — только гетман с этих пор постоянно выгораживал Апостола в своих письмах к Головкину и не помешал ему послать к Кочубею посланца предупредить его о грозящей опасности.

Кочубей жил в своей маетности Диканьке и уже несколько месяцев не был в Батурине, устраняясь нездоровьем. Мазепа, исполняя царскую волю столько же, сколько и выручая себя самого, отправил гадяцкого полковника Трощинского с 500 козаков и с сотнею волохов, да охотного полковника Кожуховского с его конными полчанами поймать и доставить ему в обоз Кочубея и Искру. Но разом с ними ехал туда же и посланец миргородского полковника с запиской к Кочубею. В ночь с четверга на пятницу (18 марта) Трощинский и Кожуховский со своими отрядами ночевали в Великих Будищах, а посланец Апостола

* Стосовно Меншикова змовники помилялися — саме цей фаворит Петра, чи не єдиний з царського оточення, підозріло ставився до Мазепи.

⁶⁹ Там же, с. 85—87.

⁷⁰ Там же, с. 69 и 70.

⁷¹ Там же, с. 71 и 72.

**Точніше кажучи, спритно створював таке враження.

перегнал їх, явився в Диканьку раніше і вручив Кочубею записку. Кочубей негайно послав у всю ніч верхом свого слугу Завадовського в Полтаву сказати Іскрі, щоб він тотчас поспішив в Диканьку. В ту ж ніч перед світанком приїхав в Диканьку Іскра, а з наступленням дня обидва приятеля переїхали через Ворсклу по мосту, устроєному проти Диканьки, приїхали в село Гавронці на другій стороні Ворскли, потім поїхали в Червоний Кут⁷² — місто Ахтирського полку. Там знайшли вони полковника Федора Осипова і відійшли під його захист.

Едва встигли Кочубей з Іскрою переправитися через Ворсклу, як наїхали Трошинський і Кожуховський з козаками в диканський двір Кочубея з тим, щоб везти його в Хвастов в гетьманський обоз. «Де господар?» — запитав Трошинський. Відповіли, що їде, але куди — невідомо. Трошинський не повірив і зробив у домі обшук. Не знайшли Кочубея. Трошинський і Кожуховський поїхали знову в Великі Будищі; в Диканьку не бачили їх після того три дні: п'ятницю, суботу і неділю⁷³. Хтось повідомив полковників, що Кочубей з Іскрою їде в Коломак, де у Іскри була пасіка, але потім повідомили їх, що Кочубей з Іскрою, задумавшись, їде до Самари. Полковники послали, було, козаків знайти їм шлях, але там прийшло до них нове повідомлення, що беглець сидить в Червоному Куті⁷⁴.

Тоді Трошинський і Кожуховський знову поїхали в Диканьку і вранці в понеділок зупинилися в Ковалювці⁷⁵, другій місцевості Кочубея, в новому дворі власника, і звідти послали волохів звати до себе Кочубея. Була пам'ять священика Василя пресвітера 22-го березня. Кочубейка, разом з нареченою, була в церкві (хоча це не був день іменини її чоловіка або сина, якого звали також Василем). Волохи (найманці. — М. К.) стояли біля церкви, а їх ротмістр Костянтин Великий з трьома підлеглими ввійшов в церкву і оголосив Кочубейці, що її зветься Трошинський. Кочубейка відповіла: «Не йди до церкви, нехай постраждає між жертвами як Захарія!» З трудом переконували її вийти з церкви*; тоді волохи схопили обох — її і наречену, і посадили в возик. Їх везли в Ковалювку. Там заставили господарку перед власним двором стояти добрий час і чекати, поки доложат Трошинському. Наскучивши довгим очікуванням, Кочубейка встала з возика і пішла до воріт двору вузьким шляхом, протиснувшись між козацькими конями, яких там було багато.

Трошинський вийшов на поріг дому одягнений в білий кафтан, без пояса, в жовтих туфлях. По тогочасним звичаям це був ознак неввічливості. Трошинський був п'яний. Кочубейка з виглядом гідності вийшла вперед до нього і промовила: «За твоего Мазепи прислав тебе з таким військом на мого пана, що зичливе і вірне Війську Запорозькому писарством і судейством служив?» Трошинський з перепоя забувся, прийшов в ярость і крикнув на волохів: «Стреляйте!» Волохи були вже і курки пістолетів взвели, але Кожуховський, який був в пам'яті, крикнув на них: «Стоять спокійно!» Що далі там говорилося — не знаємо. Але Кочубейку відправили назад в Диканьку з супроводженням козаків. Там, навколо її двору і біля самого дому во дворі, поставлені були караули. Наречену Кочубея Трошинський, згідно гетьманському наказу, відпустив до дому її батька, міргородського полковника, куди вже раніше їде і чоловік її Василь Вас. Кочубей. Їй дозволили забрати з собою своє придане.

⁷² Нині Краснокутськ, заштатний місто Богодухівського повіту, Харківської губернії, при р. Мерле.

⁷³ ЧМОИДР, 1, с. 151.

⁷⁴ Гос. Арх. Кабінет. Діла. Відд. II, кн. № 8. Письмо Головкина.

⁷⁵ Нині містечко Зеньківського повіту, Полтав. губ., при річці Ташанській Груме і Стехе.

* Цитата опущена.

24 марта Трошинский прибыл в Диканьку с Кожуховским и с прибывшим вновь от Мазепы посланцем Валмусом, который привез приказание гетмана об имуществе Кочубея. Трошинский собрал всякое движимое имущество в доме, все «скрины» со всяким добром, упаковал все в «палубах» (большие воловьы повозки для тяжестей), а самую Кочубеиху с детьми и с одною служанкою посадил в карету и под караулом повез в Батурин. Все привезенное с нею имущество отвезено было на Гончаровку, в гетманский дворец. Кочубеиху поместили в собственном дворе, находившемся на подворке (посаде) батурином, где прежде Кочубей обыкновенно проживали, когда пребывали в Батурине. Через неделю ее перевели в другой кочубеевский двор, старый, находившийся в середине города или замка; там назначили ей помещение — одну только тесную хату. Во дворе поставлено было два караула: один жолдатский (жовнірський.— М. К.), другой московский (великорусский); запрещалось кому бы то ни было посещать узницу; не дозволялось не только приходить во двор, но и приближаться к огороже двора.

Между тем, в Красный Кут, где скрылись диканьские беглецы, прибыл великороссийский офицер с письмом к Осипову от Головкина. Канцлер поручал Осипову увидеться с Искрою, сказать, что царь желает лично от него слышать о таком важном деле, и он, Искра, должен вместе с Осиповым ехать через Смоленск в главную квартиру государя. Затем канцлер прибавлял, что Осипов и Искра должны быть благонадежны в царской к ним милости и оба они за свою верность получат себе от царя награду⁷⁶.

Осипов и Искра собрались ехать. Предполагалось Кочубею оставаться в Слободском крае, куда не простиралась власть гетмана и где поэтому не имел права самовольно добывать Кочубея Мазепа. Кочубей, однако, поехал проводить Осипова и Искру до Белгорода, но едва все доехали до Богодухова, как явился другой офицер с письмом Головкина уже к Кочубею⁷⁷. Канцлер сообщил, что государь указал и ему, Кочубею, как можно скорее приехать в ближние места к Смоленску для свидания, разговора и совета о том, «как бы злое начинание возможно было утаить и какую бы верную особу избрать на место того подозрительного, не умешкав»⁷⁸. Доставил это письмо офицер гвардии Озеров, переодетый в польское платье для сохранения дела в секрете*.

Все поехали. По-видимому, счастье повезло доносителям. Письма Головкина показывали доверие к ним. Сами они заранее выбрали нужных свидетелей к своему делу и ехали в надежде свергнуть гетмана и вернуться с царскими наградами за верность законному государю.

Они прибыли в Смоленск. Головкин находился тогда со своею походною канцеляриею в Витебске и, узнавши о прибытии доносителей, послал в Смоленск подполковника привезти их в Поречье сухопутьем, а из Поречья в Витебск водным путем. Уже заранее, соображаясь с образом воззрений самого государя, Головкин не ожидал по розыску найти Мазепу виновным, а считал своим делом только выведать, нет ли в этом доносе неприятельского влияния, и, в конце-концов, предполагал отправить доносчиков в Киев, в удовольствие гетману⁷⁹.

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра.

(Далі буде)

⁷⁶ ЧМОИДР, т. 1, с. 89.

⁷⁷ Там же, с. 150.

⁷⁸ Там же, с. 91.

* Тут Петро I виглядає морально не кращим за свого улюбленця Мазепу. Адже цар міг просто наказати заарештувати змовників, а не влаштувати їм пастку.

⁷⁹ «...А, сыскав основание для того дела по домогательству гетманскому и по вашему указу пошлем их для публичного окончания того розыску к князю Дмитрию Михайловичу Голицыну в Киев, чтоб тем показать гетману довольство» (Гос. Арх. Кабинет. Дела. Отд. II, кн. № 8. Донес. царю Головкина 18 апреля).

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

*Соціальна активність
робітничого класу Української РСР
(70—80-ті роки).*

Київ: Наук. думка.—246 с.

Проводячи твердий курс на перебудову всіх сфер економіки, суспільно-політичного життя, Комуністична партія спрямовує радянський народ на розв'язання справді історичних завдань. Втілення висунутих КПРС нових революційних ідей в життя продемонструє величезні можливості соціалістичної системи. І тут Радянська влада твердо розраховує на робітничий клас. У цьому вона послідовно продовжує ленінську традицію. «Кожного разу, коли перед Радянською владою в надзвичайно важкій справі будівництва соціалізму постають труднощі, — підкреслював В. І. Ленін, — Радянська влада знає тільки один засіб боротьби з ними: звернення до робітників...»¹. У зв'язку з цим ґрунтовне і всебічне вивчення як історичного досвіду революційної боротьби, так і сучасної участі робітничого класу в соціалістичному будівництві, зокрема, зростання його соціальної активності — винятково актуальне завдання радянських істориків.

Ці питання знаходяться в центрі наукового пошуку історичної науки. Власне з цієї точки зору й заслуговує на увагу спроба науковців Інституту суспільних наук АН УРСР дослідити різні форми соціальної активності робітничого класу Української РСР у 70 — 80-ті роки. Безсумнівно, що перед авторським колективом (Ю. Д. Зайцев, О. І. Луцький, В. П. Іськів, В. К. Баран, Т. Ю. Галайчак, відповідальний редактор Ю. Ю. Сливка) стояло досить складне завдання, зумовлене насамперед тим, що йому довелося, з одного боку, долати усталені погляди, застарілі догми, які склалися в історичній науці на цю проблему, і, з другого, — зробити спробу об'єктивно проаналізувати розвиток соціальної активності робітничого класу не лише в умовах застійних та негативних явищ, але вже й на початковому періоді перебудови, коли почалося подолання цих недоліків.

Монографія написана на широкому колі архівних джерел та матеріалів. Як позитивний момент відзначимо використання у монографії соціологічних досліджень, в тому числі й зібраних та опрацьованих самими авторами. Щоправда, переважна більшість таких досліджень здійснена в трудових колективах західних областей УРСР, що певною мірою звужує можливості ро-

бити висновки стосовно всієї республіки.

Структура книги, на нашу думку, загальною вдала. Вона відбиває основні питання досліджуваної проблеми. Впадає в око, що переважна кількість зібраного в праці матеріалу припадає саме на дев'яту і десятю п'ятирічки, тобто на застійний період.

Книга відкривається загальнотеоретичним розділом, в якому робиться спроба проаналізувати об'єктивні та суб'єктивні передумови розвитку соціальної активності робітничого класу в досліджуваний період. Важливо, що автори не ідеалізують цей процес, а намагаються розкрити його суперечливий характер, висловлюють цілий ряд міркувань щодо шляхів підвищення ролі робітничого класу в житті радянського суспільства. Взагалі перший розділ за обсягом найменший, проте за змістом найбільш насичений новими підходами до розкриття поставлених проблем.

В інших розділах аналізуються різні форми соціальної активності робітничого класу. Висвітлюючи його культурно-пізнавальну активність, автори слушно відзначають, що вона є, з одного боку, виявом творчості, а з іншого, — становить передумову й ступінь готовності до розв'язання більш складних питань соціально-економічного і політичного розвитку соціалістичного суспільства.

Певною новизною відзначається спроба авторів проаналізувати сумісний вплив на ефективність праці двох демографічних факторів — статі і віку, що, безперечно, важливо, як з практичної, так й теоретичної точок зору.

Матеріали монографії дають читачеві певне уявлення про духовне обличчя сучасного радянського робітника — творця матеріальних й духовних цінностей.

Чільне місце в книзі відведено характеристиці трудової активності робітничого класу республіки. Хоча, на нашу думку, відповідний розділ менш за все вдався. Нелогічною є назва першого параграфа — «Участь в управлінні виробництвом», бо вона зобов'язувала авторів саме в ньому показати дуже широке коло питань, в тому числі й участь робітників в удосконаленні організації праці, економії матеріальних ресурсів тощо. А цим темам довелося присвячувати окремі параграфи.

Спроба авторів розділу охопити максимальне коло питань, не підкріплюючи їх виклад відповідним фактичним матеріалом, призводить до певної фрагментарності і калейдоскопічності у викладі на шкоду загальній аналітичній спрямованості праці. Зазначимо, що хоча в ній і міститься аналіз негативних явищ (наприклад, у сфері планування, постійно діючих виробничих нарад, доборі кадрів, матеріального й морального стимулювання та ін.), однак бра-

¹ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради і Всеросійського з'їзду професійних спілок 17 січ. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 406.

кує статистичних матеріалів, переконливих прикладів, які б дали змогу показати більш рельєфну картину. Зрозуміло, що сучасна статистика поки що не дає об'єктивної картини розвитку суспільства, чим суттєво відстає від потреб в інформації про соціальні процеси та явища. Очевидно, саме це і визначило описовість у показі різноманітних форм трудової активності робітників республіки у розділі.

Через весь розділ червоною ниткою проходить ідея життєвої потреби для радянського робітника брати участь в управлінні виробництвом. Між тим, як свідчать наведені в книзі дані соціологічних досліджень, хазяями виробництва вважають себе лише 40% робітників, а на такому великому підприємстві, як Ворошиловградський тепловозобудівний завод — лише 8,9% (С. 92). Це певною мірою суперечить авторським міркуванням.

Досліджується в книзі й громадсько-політична діяльність робітників, їх участь у роботі партійних, профспілкових і комсомольських організацій, в різних органах державної влади, насамперед в Радах народних депутатів. Варто відзначити, що цей розділ написаний за звичною схемою. Зокрема, не проаналізовано причини застійних явищ в політичній сфері. Адже за багаторічний період застою, особливо в його останні роки, демократичні засади виборності в партії практично були деформовані. Рядові члени партії не мали права доступу на засідання підпорядкованого їм бюро партійного комітету, не мали права, як в ленінські роки, користуватись всіма документами, інформацією, що знаходилася у розпорядженні парткому та адміністративного апарату. Часто-густо самотійно,

за своєю ініціативою комуністи-робітники не діяли активно — чекали команд згори. А останні, як відомо, або надходили не завжди вчасно, або не надходили зовсім. Якщо й сьогодні питання про розширення гласності для членів партії залишається на порядку денному, то можна собі уявити, на якому рівні ця проблема знаходилася у застійні роки. Не на рівні сучасних вимог розкрито в книзі соціальну активність робітників в Радах, профспілках і комсомолі.

Не всі питання в монографії висвітлені глибоко та повно. Помітна непропорційність у дослідженні окремих форм соціальної активності робітників. На наш погляд, у книзі вже мав бути більш критичний, реалістичний аналіз функціонування політичної системи й дійсної (а не показаної) участі робітничого класу в управлінні державою. Це особливо важливо і необхідно у зв'язку із здійснюваним курсом партії на широку демократизацію життя радянського суспільства. Авторам не завадило б дещо розширити тематику окремих сюжетів, зокрема, показати участь робітничого класу в боротьбі за охорону навколишнього середовища, ініціативу по здійсненню функцій робітничого контролю, діяльність за місцем проживання тощо.

Підсумовуючи, можна сказати, що хоча далеко не всі питання, порушені у монографії, висвітлені на рівні сучасних вимог, проте перед нами дослідження, досвід створення якого матиме значення для подальшої розробки актуальних проблем історії робітничого класу нашої країни.

А. А. Кондрацький (Київ)

Одержано 30.01.89

Д. Д. Данилюк

Історіографія Закарпаття в новітній час (1917—1985)

Львів: Вид-во при Львів. держ. ун-ті «Вища школа», 1987.—129 с.

Незважаючи на інтенсивне вивчення історії Закарпаття в радянський час і значну кількість наукових досліджень у цьому напрямі, невиправдано довго поза увагою дослідників залишалися питання історіографії. Науковці не мали ні ґрунтовного аналізу, ні узагальнень нагромаджених історичних знань. А без цього, як відомо, неможливе ні поглиблене вивчення історичних процесів, ні вдосконалення методики історичних розробок, виявлення прогалин і упущень, загальних закономірностей і специфічних особливостей історичного розвитку Закарпаття, яке століттями було під владою чужоземних поневолювачів до визволення Червоною Армією у жовтні 1944 р. Тому не лише фахівці-історики й інші суспільствознавці, а й ті, хто цікавиться краєзнавством, з інтересом зустріли рецензовану монографію Данилюка Д. Д., присвяче-

ну історіографії Закарпаття післяжовтнього періоду.

Автор фактично вперше зробив спробу дати оцінку тому, що вже зроблено радянськими дослідниками у вивченні історії Закарпаття. Ним зібрано і ретельно проаналізовано майже всі публікації з історії Закарпатського краю, які вийшли в радянський час. Це — праці узагальнюючого характеру й монографічні розробки, наукові статті та мемуарні видання — загалом понад п'ятсот найменувань.

Автор правомірно констатує, що історіографія Закарпаття надзвичайно багата. Найповніше до цього часу вивчена дорядська історія цього краю. Аналізові історичного доробку саме цього періоду в книжці відведено чимало місця. Досить повно висвітлені досягнення радянської історіографії у відтворенні могутнього впливу Великого Жовтня на піднесення революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917—1919 рр., всебічному розкритті їхнього соціально-економічного та політичного становища в складі буржуазної Чехословаччини, боротьби пролетарських мас проти гнобителів, за возз'єд-

нання з Радянською Україною в сім'ї радянських народів-братів.

Позитивно, що Д. Д. Данилюк привертає увагу дослідників до ще слабо або й зовсім не вивчених проблем, спірних і дискусійних питань, вказує на недоліки та упущення, яких не уникли автори ряду історичних публікацій, на їхні розбіжності в оперуванні фактичним матеріалом тощо. Це стосується спрощеного тлумачення проблем історії Рад на Закарпатті в 1918—1919 рр., оцінки їх класової суті та політичної діяльності.

В монографії підкреслюється, що належного висвітлення в історичних дослідженнях не знайшли і проблеми пролетарської солідарності та інтернаціонального єднання трудящих краю в боротьбі за своє соціальне й національне визволення. Відсутні також наукові розробки питань про їхні братерські зв'язки з робітничими та селянськими масами Західної України й Буковини.

Автор правильно акцентує увагу на необхідності ґрунтовнішого й ретельнішого вивчення і висвітлення профспілкового та молодіжного руху на Закарпатті в дорадянський період, діяльності пролетарських організацій, ролі революційної преси в боротьбі комуністів за маси, піднесенні класової свідомості робітників, трудового селянства та інших прошарків працюючого населення, вихованні їх у дусі патріотизму та пролетарської солідарності з міжнародним комуністичним і робітничим рухом.

Оцінюючи з точки зору історіографічного надбання розкриття питань боротьби трудящих краю проти угорсько-фашистських окупантів, за возз'єднання зі своїми братами у складі СРСР, Д. Д. Данилюк зазначає, що цей важливий період, незважаючи на насиченість революційною боротьбою народних мас, досліджений менше, ніж попередні. Він підкреслює, що його вивчення необхідне, тому що буржуазно-націоналістична історіографія за кордоном не зменшує своїх зусиль у фальсифікації подій, пов'язаних з партизанським рухом на Закарпатті, визвольною місією Червоної Армії, всенародною боротьбою трудящих краю за здійснення вікової мрії — возз'єднання з Радянською Україною.

Немає потреби доводити, яке важливе значення набуває історіографія радянського періоду, покликана дати ґрунтовне висвітлення тих докорінних соціалістичних перетворень на Закарпатті, які відбулися в усіх сферах життя — економічній, духовній, політичній. Правдиве відображення нині історичного процесу саме цього періоду з точки зору філософії нового мислення на основі марксистсько-ленінської діалектики пізнання суспільних явищ потребує продуктивного переосмислення з тим, щоб очистити свідомість від догматизму, упередженості, лакування історичної дійсності.

Автор зазначає, що в творчому доробку дослідників історіографія Закарпаття радянської доби займає чільне місце. У працях вітчизняних істориків належно висвітлено діяльність Закарпатської обласної партійної організації, її керівну та організуючу роль у соціалістичному будівництві

в області. В центрі уваги дослідників, зазначається у монографії, були досягнення трудящих краю в розвитку промисловості, сільського господарства, науки, культури, допомога радянських республік у всіх сферах економічного і суспільно-політичного життя області, повсякденне піклування Комуністичної партії Радянського Союзу та Компартії України про подолання успадкованої відсталості Закарпаття, вивчення і узагальнення форм і методів ідейно-політичного виховання народних мас, втілення в життя принципів ленінської національної політики, інші питання.

Разом з тим Д. Д. Данилюк вказує і на деякі упущення та прогалини у вивченні історії Радянського Закарпаття. Він справедливо наголошує, що поки що немає узагальнюючих праць істориків або суспільствознавців, які б ґрунтовно і в комплексі висвітлювали революційні зміни в області за роки Радянської влади. Значна кількість статей, написаних на різному науковому рівні, зрозуміло, не замінить недостатку таких досліджень. Радянськими істориками, зазначає автор, ще мало вивчена діяльність профспілок на Закарпатті, майже не досліджена історія комсомольського загону області, слабо розкриті питання партійного керівництва культурним будівництвом у краї, не висвітлено розвиток там професійно-технічної освіти. На думку автора, чекають своєї черги й праці, які б ґрунтовно і всебічно показали багатогранні зв'язки трудящих Закарпаття і поріднених областей країн соціалістичної співдружності тощо.

Монографія Д. Д. Данилюка, однак, не позбавлена і недоліків. На наш погляд, не можна погодитися із самою структурою книжки. Зовсім мало уваги автор приділив дослідженню історіографії Закарпаття радянського часу, хоча цей період дуже важливий і має чимало проблем, особливо тих, які в минулому або замовчувалися, або трактувалися з позицій відходу від історичної правди. Не секрет, що багато з них нині потребують переосмислення.

Д. Д. Данилюк, як уже зазначалося, зробив спробу проаналізувати всю або майже всю наявну історичну літературу з історії Закарпаття, яка вийшла в радянський час. Це не могло не відбитися на її характеристичні автором. Місцями монографія нагадує свого роду довідник досить поверхових бібліографічних анотацій. Навпевно, автору не треба було зосереджувати увагу читача на всіх працях. Це стосується насамперед багатьох статей і популярних брошур, які не претендують на якийсь внесок в історіографію Закарпаття. Натомість більше уваги слід було приділити тим дослідженням, які цього заслуговують. Наприклад — фундаментальному виданню «Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область».

В цілому ж рецензоване дослідження Д. Д. Данилюка, без сумніву, потрібне й корисне. Воно дасть поштовх до нових розробок з історії Закарпаття.

Одержано 6.07.88.

С. Ю. Прунця (Ужгород)

Укр. іст. журн., 1989, № 8

Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко,
О. Й. Щусь.

*Триумфальное шествие Советской власти
на Украине.*

Київ: Наук. думка, 1987.—439 с.

Історіографія Жовтневої революції останнім часом збагатилася багатьма науковими працями. Більшість з них присвячена періоду її підготовки (березень — жовтень 1917 р.). Але приємно відзначити, що нарешті з'явилось ґрунтовне видання, в якому висвітлюється період триумфальної ходи Радянської влади на Україні, початковий етап діяльності Рад як повновладних органів. Книга, підготовлена групою провідних істориків республіки, ліквідувала помітну прогалину в дослідженні розглядуваного питання.

Безумовно, не можна не враховувати й внесок авторів багатомної історії УРСР, нарисів історії Компартії України та обласних партійних організацій, а також індивідуальних монографій (Г. Д. Діденка, Ю. Ю. Кондуфора, М. А. Рубача, І. К. Рибалки, М. І. Супруненка, Й. Ш. Черномаза та інших) у розробку даної проблематики. Рецензована праця — перша у радянській історіографії спроба комплексно вивчити надзвичайно важливий етап історії соціалістичної революції на Україні — з кінця 1917 по квітень 1918 р. Актуальність дослідження цього періоду посилюється ще й тим, що буремні події тих місяців на Україні найбільш старанно перекручуються у численних працях зарубіжних буржуазних істориків.

Книга є своєрідним підсумком багаторічних пошуків працівників Інституту історії АН УРСР, які розробляють питання створення та діяльності Рад України у період Великого Жовтня. У попередніх монографіях, надрукованих у 60—70-х роках, висвітлювалася робота Рад на етапі підготовки та проведення соціалістичної революції¹. Автори обмежують часом їх перетворення в органи державної влади. Нова книга Ю. М. Гамрецького, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь значно розширює хронологічні та тематичні рамки дослідження. Хронологічно праця охоплює досить короткий, але насичений бурхливими подіями період, коли народні маси, долаючи опір націоналістичної контрреволюції, почали здійснювати корінну перебудову всього суспільного життя на нових, соціалістичних засадах. У монографії йдеться практично про всі основні напрямки діяльності Рад у той час: становлення влади трудящих на Україні, діяльність Рад як органів диктатури пролетаріату, їх боротьба за інтернаціональне згуртування трудящих та роль у захисті завоювань революції.

Одне з центральних місць у рецензованому

виданні займає питання про встановлення Радянської влади на місцях. Як відомо, на Україні після перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді склалося надзвичайно складне становище. Боротьба розгорталася тут в умовах активізації сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції, що групувалися навколо Центральної ради. Причому ситуація ускладнювалася тим, що в регіоні на той час ще не завершився процес більшовізації Рад. У монографії глибоко проаналізовано хід утвердження Радянської влади, йдеться про боротьбу народних мас проти контрреволюції, ліквідацію органів буржуазної влади та будівництво нового державного апарату.

Приємне враження справляє спроба авторів узагальнити розрізнені дані з кожної з розглянутих ними проблем, зробити на основі цього певні висновки. Зокрема, численні джерела дали їм змогу скласти таблиці про зростання чисельності більшовиків у Радах України наприкінці 1917 — початку 1918 рр. (с. 76), партійний склад повітових Рад на березень 1918 р. (с. 78), взаємовідносини Рад і органів місцевого самоврядування (с. 110), про кількість губернських і повітових з'їздів Рад на Україні у січні—березні 1918 р. (с. 121).

Але дослідники навели у своїй праці й деякі застарілі дані. Так, вони твердять, що в роботі II Всеросійського з'їзду Рад робітничих та солдатських депутатів брали участь 649 делегатів, з яких 390 — більшовики (с. 25). Найновіші відомості більш точні: на цьому форумі були присутні не менш як 776 чол., з них 525 — більшовики². Вимагає коригування й цифра про кількість агітаторів, які після Жовтневого збройного повстання були направлені в Донбас. За нашими даними, їх було не 25, а набагато більше (с. 28). Говорячи про підсумки виборів до Українських установчих зборів (с. 86), слід нагадати про те, що в деяких губерніях (наприклад, Харківській) більшовики бойкотували їх. Це, безумовно, відбилося на наслідках виборів. Тому їх не можна механічно порівнювати з результатами виборів до Всеросійських установчих зборів, як це роблять автори монографії. Доцільно також було б навести повний склад першого Радянського робітничо-селянського уряду, не замовчуючи жодного прізвища (с. 45).

Автори ґрунтовно досліджують процес перетворення Рад в органи державної влади, їх роль у здійсненні ленінського декрету про землю, у розв'язанні продовольчої проблеми тощо. Досить повно аналізується питання про подання продовольчої допомоги Радянській Росії. Дослідники використали значну кількість нових фактів, роблять власні узагальнення. За їхніми підрахунками, за чотири місяці 1918 р. з українських губерній було відправлено 14—15 млн пудів хліба (с. 202). Вони підкреслюють, що ці цифри належить ще перевірити. Варто відзначити, що історик В. І.

¹ Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1917 р. (період двовладдя). — К., 1966.—218 с.; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради України в 1917 р. (липень—грудень 1917 р.) — К., 1974. — 579 с.

² Орлов В. С., Султанова Е. А. Съезд восставшего и победившего народа.—Л., 1987.—С. 64, 66.

Борисов це вже зробив. Вивчаючи матеріали листування Народного Секретаріату України і РНК, що збереглися в ЦДАЖР СРСР (ф. 130), він дійшов висновку про направлення за вказаний вище час з України до Радянської Росії 17—17,5 млн пудів³.

До речі, продовольчу діяльність Рад можна було б проаналізувати більш докладно. Деякі проблеми залишилися поза увагою авторів (хлібна монополія, підтримування твердих цін, товарообмін, організація радянських продорганів, продзагонів тощо). В такому випадку можна було б уникнути й деяких неточностей. Зокрема, слід дати більш точну характеристику тактиці більшовиків у питанні про створення продовольчих органів (с. 179—180). На Україні, як до речі, в цілому у Росії, старі продоргани не знищувалися, а наповнювалися новим, соціалістичним змістом. Дослідники пишуть, що 10 січня 1918 р. Харківський продкомітет був розпущений. Однак службовці залишилися на своїх місцях (лише головою комітету було призначено більшовика М. Л. Леонтьєва)⁴. Потрібно уточнити характер переходу продапарату до рук Рад і в Катеринославській губернії (с. 179—180).

Кілька слів про персоналії. На наш погляд, автори переоцінюють значення діяльності С. Д. Кудинського у справі забезпечення Радянської Росії хлібом. В архівах збереглися дані про його дезорганізаторську роботу на посту головного комісара продовольчої армії. Факт призначення Кудинського на цю посаду викликав заперечення з боку Народного Секретаріату та В. О. Антонова-Овсієнка⁵. Останній не довіряв хвалькуватим телеграмам Кудинського про відправлення великої кількості хліба з України⁶. У квітні С. Д. Кудинський за зловживання був знятий із своєї посади.

Слід також уточнити кількість публікацій Декрету про землю в газетах України. Дослідники твердять, що в листопаді 1917—січні 1918 рр. він друкувався 13 разів (с. 161). За нашими даними, лише в листопаді 1917 р. цей документ був опублікований 22 газетами (головним чином у тих, що були органами Рад)⁷.

У рецензованій монографії аналізується робота Рад по інтернаціональному згуртуванню трудящих. Діалектично оцінюється

політична позиція, яку вони займали в лютому—березні 1918 р. (с. 223—233), складний процес злиття Рад робітничих і селянських депутатів (с. 242).

Розглядаючи їх діяльність по захвату завоювань соціалістичної революції, автори досить ґрунтовно висвітлили їх роль у створенні Червоної гвардії. Незважаючи на те, що останнім часом з'явилось чимало праць з історії останньої, дослідники навели багато нових даних, що стосуються питань організації гвардії та її чисельності в окремих районах і в цілому по Україні (с. 294, 306, 309, 312).

Автори рецензованого видання довели необґрунтованість тверджень про відсутність джерел, достатніх для висвітлення революційних подій на Україні наприкінці 1917 — початку 1918 рр. Значні масиви архівних матеріалів, газет усіх напрямків, використані ними, критичний аналіз наукових праць попередників дали змогу створити їм змістовну, цікаву книгу, присвячену одному з найважливіших періодів розвитку революції в цьому регіоні.

Але не можна не згадати про один із недоліків монографії — відсутність розгорнутого історіографічного розділу. Власне кажучи, автори обмежилися бібліографічним оглядом праць з проблеми (с. 10). Деякі з них навіть не названі⁸, хоч новий етап розвитку радянської історіографії вимагає критичного огляду того, що створено істориками у попередні роки. Частково це компенсується тим, що дослідники вперіод уточнюють дані, наведені іншими вченими, досить тактично виправляють допущені раніше помилки (наприклад, з питань співвідношення партійних сил у Катеринославській Раді напередодні Жовтня (с. 75), ставлення до створення республіки Тавриди (с. 249—250) і Донецько-Криворізької республіки (с. 332—333 та ін.), участі делегатів України у Всеросійських з'їздах Рад (с. 257), чисельності Червоної гвардії в регіоні (с. 312) та представництва України на III Всеросійському з'їзді Рад (с. 221—240). До речі, остання тема — це своєрідне міні-дослідження у рамках рецензованої монографії.

Слід відзначити науковий апарат книги. Наявність іменного та географічного покажчиків значно полегшує роботу з нею. Якісним є і художнє оформлення цього видання, вихід якого у світ викличе інтерес тих, хто цікавиться історією соціалістичної революції на Україні.

Б. І. Корольов (Київ)

³ Борисов В. И. Борьба большевиков Украины за решение продовольственной проблемы (октябрь 1917—апрель 1918 гг.). // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1987.—С. 23.

⁴ Вісник УНР.—1918.—11 січ.; Продовольственное дело (Харьков). — 1918.— № 3—4.—С. 8—9.

⁵ ЦДАРА СРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 54, арк. 182.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 8415, оп. 1, спр. 22, арк. 74, 130, 31.

⁷ Див.: Корольов Б. И. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— Киев, 1979.— С. 67.

⁸ Діденко Г. Д. Зміцнення Радянської влади на селі після перемоги Жовтневої революції.— К., 1957.— 135 с.; Кихтев С. Октябрьская революция и первые социалистические преобразования в Донецко-Криворожском бассейне. — Киев, 1969.—156 с.; Кувшинов П. Здійснення перших лєнінських декретів на Україні. — К., 1973.—84 с.; Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.).—Х., 1972.—218 с. та інші.

Ю. И. Кирьянов.

Переход к массовой политической борьбе: Рабочий класс накануне первой российской революции.

М.: Наука, 1987.—С. 240.

Радянські історики досягли певних успіхів у дослідженні соціальної активності робітничого класу Росії в дореволюційний період і, зокрема, переростання економічної боротьби в політичну. Саме цьому питанню присвячена рецензована праця.

Автор монографії узагальнив матеріал своїх попередніх досліджень, присвячених становленню робітничого класу Росії, доповнив його численними новими архівними документами і на цій основі зробив висновок про значне зниження життєвого рівня російського пролетаріату напередодні першої буржуазно-демократичної революції в Росії. На сторінках книги показано, що характер і спрямованість робітничого руху в Росії на початку ХХ ст. значною мірою визначалися діяльністю революційної соціал-демократії по ідейно-політичному і організаційному вихованню робітничого класу.

Значне місце в рецензованій монографії відведено глибокому і всебічному висвітленню, аналізу страйкової боротьби робітничого класу. Глибоко аналізуючи і порівнюючи дані розвитку робітничого руху періоду 1900—1904 рр. в різних регіонах країни, автор доповнює їх новими даними офіційної статистики, а також звертає увагу на значення масового політичного страйку на Півдні Росії в 1903 р. У книзі показано процес поєднання економічної і політичної боротьби пролетаріату в зазначені роки та переростання економічних виступів у політичні. Автор вперше досить повно узагальнив матеріал про кількість демонстрацій робітників, якісно охарактеризував усі форми цієї політичної боротьби у 1901—1904 рр.

Уперше в історичній літературі узагальнено політичні першотравневі виступи робітників. Підрахунки по роках, містах та промислових центрах Росії подано у таблицях. Наводячи цифрові дані та аналізуючи характер першотравневих виступів, автор робить спостереження, що «першотравневі страйки як одна з форм політичних виступів робітників мали тенденцію розвитку, що не завжди збігалася із загальною ходою страйкового руху» (с. 88). Зниження в 1904 р. порівняно з 1903 р. загальної кількості всіх страйків та їх учасників і водночас зростання першотравневих виступів було свідченням дальшого розвитку політичної освіти мас, зростання класової свідомості пролетаріату, наростання революційної кризи безпосередньо напередодні 1905 р. Ці виступи революціонізували широкі кола робітників, впливали на демократично настроєне студентство, інтелігенцію, середні міські верстви, а також на селян.

В рецензованій книзі простежується зв'язок між основними показниками страйкового руху: кількістю страйків, страйкарів, страйкових людино-днів і т. д., а також

зв'язок між ними і різними факторами соціально-економічного і політичного розвитку країни. Спираючись на дані фабричної інспекції, автор підкреслює, що навіть офіційна статистика відбивала зростання політичної боротьби в досліджуваній період, провідну роль в ній металістів.

Цікавий матеріал міститься і в розділі, що висвітлює боротьбу пролетаріату проти милітаризму і шовінізму під час російсько-японської війни. Автор показує широкую антивоєнну агітацію соціал-демократії в робітничому середовищі, наводить її конкретні позитивні наслідки: піднесення хвилі демонстрацій, страйків, мітингів, зборів робітників у другій половині 1904 р. (січень 1904 р. — 3, грудень — 179). Все це сприяло посиленню революційної боротьби проти царизму, буржуазії, війни.

Заслугує на увагу дослідження автором процесу становлення і розвитку пролетаріату як класу, зростання його ролі у визвольному русі. Розглядається вплив політичної боротьби пролетаріату на політику царизму і буржуазії щодо «робітничого питання». Автор розширив джерельну базу цього питання щодо провідної ролі пролетаріату Росії у світовому революційному процесі, уточнив підрахунки, які істотно коригують співвідношення кількості страйкарів в Росії і у великих європейських державах.

Творчим здобутком автора є також глибокий, історіографічний аналіз проблеми. Водночас праця значно виграла б, якби в ній було зроблено більш глибокий джерелознавчий огляд проблеми, тим більше, що в посиланнях автор наводить значну кількість першоджерел.

Не всі питання проблеми досліджені і висвітлені достатньою мірою, під кутом зору поставленої комплексної проблеми. Це стосується, зокрема, розділів 6—9. Потребує більш ґрунтовного аналізу таблиця № 16 (с. 213), наведена для засвідчення того, що на початку ХХ ст. центр міжнародного революційного робітничого руху перемістився в Росію. Варто було б конкретніше розкрити негативний вплив економічної кризи 1900—1903 рр. на страйковий рух робітників Росії.

Викликає заперечення твердження автора про кількість робітників, які брали участь у загальному політичному страйку на Півдні Росії в 1903 р. В монографії названа цифра 120—130 тис., хоча в історичній літературі давно вже наводяться дані, які свідчать, що в страйку брали участь понад 200 тис. робітників. Слід було б більше уваги приділити боротьбі соціал-демократів і передових робітників за залучення солдатів на бік революції. Відомо, що справі політичного виховання і згуртування пролетаріату служили робітничі сходки. Вони також потребують ширшого висвітлення.

В цілому ж рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. Її з інтересом зустріли науковці, викладачі історії, пропагандисти, широке коло читачів.

А. К. Волощенко (Київ),
О. А. Парасунько (Київ)

Л. В. Шевченко (Київ)

II Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства

Актуальним проблемам історії міст і сіл нашої Батьківщини була присвячена II Всесоюзна конференція з історичного краєзнавства, яка проходила 3—8 квітня 1989 р. в місті Пензі. Її організували Академія наук СРСР (Наукова Рада з історичної демографії та історичної географії, Археографічна комісія, Інститут історії СРСР), ВЦРПС, Радянський фонд культури, Пензенський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Белінського. В роботі конференції брали участь більш як 200 чол. — провідні вчені країни, викладачі вузів, вчителі, представники партійних та державних органів Пензенської області, представники духовенства, краєзнавці-аматори.

Вступним словом конференцію відкрив перший заступник голови Радянського фонду культури Г. В. Мясников. На пленарних засіданнях було заслухано ряд змістовних доповідей. Так, другий секретар Пензенського обкому КПРС О. Ф. Ковлягин розповів про деякі аспекти соціально-економічного розвитку Пензенської області, про збереження та вивчення історико-культурної спадщини краю.

У доповіді голови Археографічної комісії АН СРСР та ради Радянського фонду культури з програми «Краєзнавство» д-ра іст. наук С. О. Шмідта (Москва) було проаналізовано процес розвитку краєзнавчого руху в Радянському Союзі і вказано на необхідність ширшого дослідження історії регіонів та розгортання видання історичних нарисів.

Значний інтерес викликала доповідь керівника наукової проблемної групи Інституту історії АН УРСР, академіка АН УРСР П. Т. Тронька (Київ) «Підготовка історії міст і сіл як один з напрямів історико-краєзнавчої роботи». З великою увагою була заслухана доповідь голови видавничої ради Московської патріархії, митрополита Волоколамського та Юр'євського Пилирима (Москва) «Церковне краєзнавство в історії культури нашої Вітчизни». Завідуючий відділом Інституту історії АН БРСР, д-р іст. наук В. І. Мелешко (Мінськ) розповів про досвід роботи народного музею революційної та бойової слави середньої школи № 4 ім. Батова міста Слоніма — одного з найкращих у республіці.

З конкретними пропозиціями щодо практичної участі ВЦРПС та Радянського фонду культури в історико-краєзнавчій роботі виступили О. С. Попов (Москва) та С. Ю. Житенев (Москва). Завідуючий

сектором Інституту історії СРСР АН СРСР, д-р іст. наук Я. Є. Водарський (Москва) висвітлював актуальні питання вивчення та видання переписів населення та господарських описів XVI—XX ст. З дискусійних питань щодо визначення дат заснування міст виступили Ф. П. Тройно (Белгород), В. П. Загоровський (Воронеж), К. Г. Ачміз (Майкоп).

Робота конференції проходила по 6 секціях, де були широко представлені посланці з України — працівники науково-дослідних установ, викладачі вузів, краєзнавці (близько 40 чол.). На секції, присвяченій методології вивчення історії міст і сіл, виступали В. О. Пирко (Донецьк) та Т. І. Гаманюк (Кам'янець-Подільський). Окремі питання краєзнавчої тематики порушили Г. Д. Казьмирчук (Київ) та С. Г. Кашенко (Сімферополь).

На найбільш масовій секції «Історіографія історичного краєзнавства та історії краю» були заслухані змістовні доповіді Ю. З. Данилюка та Є. М. Скляренка (Київ) про діяльність наукових закладів АН УРСР по вивченню історії міст і сіл, С. Б. Філімонова (Сімферополь) — про висвітлення історії міст і сіл у виданнях Центрального бюро краєзнавства в 1920-і рр., Л. І. Євселевського (Кременчук) — про використання архівних документів та інших джерел при написанні історії фабрик і заводів. Цікавими думками про діяльність вченого і громадського діяча В. В. Пассека поділився К. Є. Новохатський (Київ). Краєзнавчій діяльності Таврійської та Чернігівської вчених архівних комісій та Таврійського товариства історії, археології та етнографії були присвячені доповіді і повідомлення А. П. Ткачук і С. О. Дружиніна (Сімферополь) та Г. М. Кураца (Щорс).

На засідання секції, присвяченої джерелам з історії міст і сіл та методиці роботи з історичного краєзнавства, були представлені ґрунтовні повідомлення М. П. Ковальського та П. М. Кулаковського (Дніпропетровськ) про використання Волинської метрики як комплексу джерел з історії міст України другої половини XVI—XVII ст.; Т. Ф. Григор'євої (Київ) — про місцеві газети «Губернские ведомости», які є джерелом з історії міст і сіл (на прикладі південних губерній).

На засіданнях четвертої секції розглядалися питання демографічної історії міст і сіл. Були заслухані повідомлення Ю. В.

Думничка (Львів) — про деякі питання етнічної історії Карпатського регіону кінця XVIII—початку XX ст. у «шематизмах» (описах парафій); В. Є. Задорожнього (Ужгород) — про склад населення Львова в кінці XVIII — першій половині XIX ст.; В. Н. Шевченка (Чернігів) — про діяльність соціал-демократичного гуртка в с. Юнаківка Харківської губ. в 1902—1903 рр.

Робота п'ятої секції була присвячена питанням соціально-економічної історії міст і сіл, ролі промислових підприємств, радгоспів та колгоспів в історії міст і сіл, братерському співробітництву в розвитку підприємств та трудових колективів, розвитку міста як центру культури. Серед тих, хто виступив, були вчені з України: д-ри іст. наук В. О. Горбик (Київ), Г. Г. Денисенко (Київ), В. О. Корнілова та Т. Д. Степаненко (Харків), Л. В. Шевченко (Київ), В. П. Коваленко (Чернігів).

Жваві дискусії точилися під час роботи

шостої секції, де розглядалися питання вивчення пам'яток вітчизняної історії. Інтерес викликали виступи А. А. Карнабеда (Чернігів) про архітектурно-планувальні проблеми спадкоємності розвитку міста, Р. І. Бондаренко (Київ) — про вулицю як комплексний пам'ятник історії та культури. Ряд виступаючих торкнулися питань ролі музеїв в забезпеченні збереження пам'яток історії та культури, в роботі і пропаганді історії міст і сіл (Г. К. Кожолянка та Я. І. Кожолянка (Чернігів), П. М. Федака (Ужгород), Е. М. Піскова та Л. Д. Федорова (Київ), Т. І. Бурдоносова (Київ) та інші).

На заключному пленарному засіданні було підведено підсумки роботи конференції та прийнято відповідні рекомендації. З метою консолідації краєзнавчих сил в країні була висунута пропозиція скликати в 1990 р. Всесоюзний з'їзд краєзнавців СРСР.

І. М. Гранчак (Ужгород), М. І. Зимомря (Ужгород).

Конференція, присвячена вивченню наукової спадщини Ю. І. Гуци-Венеліна

21—23 березня в Ужгороді проходила перша за роки Радянської влади наукова конференція, присвячена вивченню дослідницької спадщини уродженця Закарпаття Ю. І. Гуци-Венеліна (1802—1839 рр.), який емігрував у Росію, де став визначним ученим-славистом. Його творчі здобутки привертали увагу багатьох дослідників і громадських діячів ще в XIX—на початку XX ст. Однак, якщо в усіх основних енциклопедіях того часу про Ю. І. Венеліна не забували, то в ряді радянських енциклопедичних видань для нього місця не знаходилося. Лише в перебудовний час, коли радянська історична наука почала по-новому підходити до оцінки минулого, стало можливим переглянути й концепцію наукової спадщини Ю. І. Гуци-Венеліна. Це й дало поштовх для підготовки конференції на тему: «Ю. І. Гуци-Венелін і розвиток міжслов'янських зв'язків». Вона, за словами голови оргкомітету, ректора Ужгородського держ. ун-ту проф. В. Ю. Сливки, підсумувала здобутки венеліани в нашій країні й за кордоном, накреслила шляхи поглибленого, системно-комплексного вивчення внеску славіста в науку, окреслила його роль у контексті розвитку міжслов'янських культурних взаємин.

Конференцію проводили Ужгородський держ. ун-т, Ін-т слов'янознавства і балкаштики АН СРСР, Закарпатська обласна організація Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури. В її роботі взяли участь учені Москви, Воронежа, Києва, Мінська, Кишинєва, Львова, Чернівців, Вінниці, Тернополя, а також зарубіжні

вчені — д-ри іст. наук, професори Тамара Байцура і Міхал Данілак з Кошицького університету (ЧССР), д-ри філол. наук, професори Ілія Конев і Дочо Леков з Ін-ту літератури Болгарської академії наук, канд. філол. наук, доц. Костадин Динчев з Благоевградського пед. ін-ту (НРБ) та другий секретар посольства НРБ в СРСР Христо Георгієв.

Відбулися три пленарні засідання, де було заслухано 11 доповідей, та два секційні засідання, на яких з доповідями і повідомленнями виступили 35 чол. Учасники конференції порушили широкий спектр питань, пов'язаних з науковою спадщиною Ю. І. Венеліна, обговорили як те нове, оригінальне, що висіє цей вчений у науку, так і допущені ним помилки. Спадщина вченого аналізувалася на загальному фоні розвитку гуманітарних наук не тільки в Росії та на Україні, а й в інших країнах. Адже Ю. І. Гуци-Венелін, його праці були відомі широким науковим колам Європи. Більшість доповідей ґрунтувалися на новому архівному матеріалі, значна частина якого вперше вводилася до наукового обігу, а також на широкому вивченні бібліотечних фондів СРСР, ЧССР, НРБ, ПНР, НДР, ФРН, Франції та інших країн.

Доповіді та повідомлення, прочитані на конференції, тематично відбивали кілька наукових напрямів. Насамперед ряд з них були присвячені становленню Ю. І. Гуци-Венеліна як ученого-славіста. В інших — йшлося про його вклад у вивчення історії слов'янських народів (тут виділялася до-

повідь Т. Байцурі «Ю. І. Венелін і розвиток слов'янознавства в Росії в першій половині XIX ст.»). На конференції підкреслювалося, що Ю. І. Венелін досліджував такі складні проблеми, як походження слов'янських народів, утворення ранньофеодалних слов'янських держав, основні етапи розвитку міжслов'янських зв'язків, різні питання історії болгарського народу, його мови, літератури, культури загалом.

Активно обговорювалися учасниками симпозиуму деякі аспекти історії Закарпаття з погляду оцінки її в працях Ю. І. Венеліна (повіді чл.-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка «Закарпаття та його місце в загальноукраїнському процесі», І. Г. Шульги — «Про розвиток історичної науки на Закарпатті», І. І. Попа — «Ю. І. Венелін і проблеми національної самосвідомості закарпатських українців», М. Данилака — «Про участь населення Закарпаття в революції 1848 р.» та ін.).

Ю. І. Венелін багато зробив для зміцнення міжслов'янських зв'язків. Це й зумовило потребу виділити в окрему секцію сімнадцять доповідей, що стосувалися цієї проблеми. Серед них чи не найбільший інтерес становили доповіді болгарських гостей, зокрема проф. І. Конєва («Ю. І. Венелін і становлення європейської болгаристики») та проф. Д. Лекова («Ю. І. Венелін і болгарська інтелігенція епохи Відродження»).

Роботу конференції урізноманітнюло

виїзне засідання, яке проводилося у Сваляві, на батьківщині вченого. Науковці, які виступили тут перед широким загалом ідеологічних працівників, розповіли про внесок Ю. І. Венеліна у розвиток вітчизняної науки. З інтересом було заслухано доповідь першого секретаря Свалявського райкому Компартії України канд. іст. наук Г. Г. Кемєнєша. Вона була присвячена вшануванню пам'яті Ю. І. Венеліна на Свалящині, а також великим перетворенням, що відбулися тут за роки Радянської влади.

На заключному пленарному засіданні з доповіддю про діяльність Закарпатської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури виступила заст. голови її правління З. О. Сухан. Учасники конференції обговорили форми увічнення пам'яті Ю. І. Венеліна, дальшого поліпшення всієї справи охорони пам'яток історії та культури Закарпаття.

У прийнятому конференцією рішенні накреслено заходи, спрямовані на дальше, більш глибоке комплексне дослідження спадщини Ю. І. Венеліна радянськими науковцями спільно з ученими НРБ і ЧССР; тісніше згуртування в цьому зусиллі істориків, філологів, фольклористів і філософів; публікацію матеріалів конференції.

У роботі виїзної сесії конференції взяв участь секретар Закарпатського обкому Компартії України С. М. Турянця.

Одержано 17.05.89

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Курсом обновления социализма</i>	
Панченко П. П. Положение украинского села (60—80-е гг.)	3
<i>Методология и методика исторических исследований</i>	
Солдатенко В. Ф. К вопросу периодизации истории Компартии Украины	14
* * *	
Перковский А. Л., Пирожков С. И. Демографические потери Украинской ССР в 30-е годы	24
Якушевский А. С. (Москва). Советско-немецкий договор 1939 г.	36
ИНТЕРВЬЮ	
Состояние и перспективы развития археографии на Украине	47
СООБЩЕНИЯ	
<i>Малоизвестные страницы истории</i>	
Греченко В. А. (Харьков), Колесник В. Ф. Некоторые вопросы внутрипартийной борьбы в 1928—1929 гг.	57
<i>75-летие начала первой мировой войны</i>	
Комаренко А. Ю. Отношение пролетариата Украины к первой мировой войне	68
* * *	
Морозов А. Г. (Черкассы). Деятельность специализированной сельскохозяйственной кооперации на Украине (1923—1928 гг.)	76
В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ	
Кульчицкий С. В. Ленинская новая экономическая политика и ее осуществление в УССР	88
ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ	
Варгатюк П. Л. Героическое и трагическое в судьбе Е. Б. Бош	94
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ	
Голод на Украине (1931—1933 гг.) (<i>продолжение</i>)	105
СТАТЬИ И ВЫСТУПЛЕНИЯ ПАРТИЙНЫХ И ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ УССР 20—30-х ГОДОВ	
Скрыпник Н. А. Перестроечными путями (Проблема культурного строительства национальностей Украины)	118
ПОИСКИ И НАХОДКИ	
Маркитан Л. П. Н. К. Крупская в Харькове	125
НАШ КАЛЕНДАРЬ	
Ковтанюк Н. Г. 90-летие Государственного исторического музея Украинской ССР	129
Комская А. Н. Государственной исторической библиотеке — 50 лет	131
	159

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа *(продолжение)* 135

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кондрацкий А. А. Соціальна активність робітничого класу Української РСР
(70—80-ті роки) 150

Пруница С. Ю. *(Ужгород)*. Д. Д. Данилюк. Історіографія Закарпаття в новіт-
ній час (1917—1985) 151

Королев Б. И. Ю. М. Гамрецкий, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. Триумфаль-
ное шествие Советской власти на Украине 153

Волощенко А. К., Парасунько О. А. Ю. И. Кирьянов. Переход к массо-
вой политической борьбе 155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Шевченко Л. В. II Всесоюзная конференция по историческому краеведению 156

Гранчак И. М. *(Ужгород)*, Зимоля Н. И. *(Ужгород)*. Конференция, посвя-
щенная изучению научного наследия Ю. И. Гуцы-Венелина 157

ГОРБАЧЕВ М. С. На переломном этапе перестройки : Выступление М. С. Горбачева на встрече в ЦК КПСС с руководителями средств массовой информации 29 марта 1989 г.— М. : Политиздат, 1989. — 16 с.

АЛЕКСЕЕВ В. П. Историческая антропология и этногенез. — М. : Наука, 1989.— 445 с.

Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X—початок XVII ст.) : Зб. документів і матеріалів.— К. : Наук. думка, 1988.— 288 с.

БРОМЛЕЙ Ю. В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов.— М. : Наука, 1988.— 208 с.

ВАСИЛЕВСКИЙ А. Восток, Запад и Польша.— М. : Прогресс, 1989. — 320 с.

ВИНАРОВ І. Бійці тихого фронту: Спогади розвідника.— К. : Політвидав України, 1989.— 303 с.

ВОДАРСКИЙ Я. Е. Дворянское землевладение в России в XVII—первой половине XIX в. (размеры и размещение).— М. : Наука, 1988.— 302 с.

Возрождение республики. 1938—1945 : Руководящая роль Ком. партии Чехословакии в нац.-освободит. борьбе. — М. : Прогресс, 1988.— 416 с.

ГЕРАСИМОВ В., ГЕРАСИМОВА Г. Венгрия сегодня.— М. : Политиздат, 1988.— 288 с.

ЗЛАЙН А. И. Полтавская битва.— М. : Воениздат, 1988.— 127 с.

ИСАЕВ С. И., ЛЕВЧЕНКО В. Н. Герои — освободители Харьковщины. — Харьков : Прапор, 1988. — 316 с.

Историки отвечают на вопросы : Сб.—М. : Моск. рабочий, 1988.— 240 с.

Историки спорят : Тринадцать бесед. — М. : Политиздат, 1988.— 510 с.

История советского рабочего класса : В 6 т. Т. 5. Рабочий класс СССР на новом этапе развития социалистического общества, 1961—1970 гг.— М. : Наука, 1988.— 430 с.

ИТЕНБЕРГ Б. С. Россия и Великая французская революция.— М. : Мысль, 1988.— 255 с.

Историко-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні : Зб. наук. пр.— К. : Наук. думка, 1988.— 110 с.

КАБЫТОВ П. С., КОЗЛОВ В. А., ЛИТВАК Б. Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения. — М. : Мысль, 1988.— 239 с.

Категории исторических наук : Сб. ст. — Л. : Наука, 1988.— 172 с.

КОСТОМАРОВ Н. Личность царя Ивана Васильевича Грозного; Повесть об освобождении Москвы от поляков в 1612 году и избрание царя Михаила; Царевна Софья.— М. : Книга, 1988.— 63 с.

Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения.— М. : Наука, 1988.— 302 с.

Мемуары дьябристов. — М. : Правда, 1988.— 574 с.

Народы мира : Ист.-этногр. справочник.— М. : Сов. энциклопедия, 1988.— 624 с.

ОЛЕЙНИКОВ А. А. Борьба трудящихся Украины против интервентов и белогвардейцев в годы гражданской войны.— К. : Вища шк., 1988. — 134 с.

Они сражались с фашизмом : Очерки.— М. : Политиздат, 1988. — 432 с.

Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.) : Тексти і дослідження. — К. : Наук. думка, 1988. — 566 с.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма.— М. : Наука, 1989.— 351 с.

Революционное движение в военных округах. Март 1917 г. — март 1918 г. — М. : Наука, 1988.— 488 с.

Советская культура в реконструктивный период, 1928—1941. — М. : Наука, 1988.— 605 с.

Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны.— М. : Наука, 1988.— 420 с.

Советско-болгарские отношения, 1983—1986 : Документы и материалы.— М. : Политиздат, 1988.— 295 с.

СОХАНЬ П. С., ДАНИЛЕНКО В. М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма, 1945—1970.— К. : Наук. думка, 1988.— 246 с.

СССР и зарубежные страны. 1987 : Стат. сб.— М. : Финансы и статистика, 1988. — 382 с.

Страницы истории КПСС : Факты; Пробл.; Уроки.— М. : Высш. шк., 1988.— 704 с.

ТРОИЦКИЙ Н. А. 1812. Великий год России.— М. : Мысль, 1988.— 348 с.

Труд в СССР : Стат. сб.— М. : Финансы и статистика, 1988.— 302 с.

ФЕДОРОВ В. Г. Советский Союз и Финляндия : Добрососедство и сотрудничество.— М. : Мысль, 1988.— 300 с.

ЧИСТЯКОВА Е. В., СОЛОВЬЕВ В. М. Степан Разин и его соратники.— М. : Мысль, 1988.— 223 с.